

२
३/११

१५४३१२५६७८९१०१११२१३१४१५१६१७१८१९२०२१२२२३२४२५२६२७२८२९३०३१३२३३३४३५३६३७३८३९४०४१४२४३४४४५४६४७४८४९५०५१५२५३५४५५५६५७५८५९६०६१६२६३६४६५६६६७६८६९७०७१७२७३७४७५७६७७७८७९८०८१८२८३८४८५८६८७८८८९९०९१९२९३९४९५९६९७९८९९

Ekadashaskandah

१५४३१२५६७८९१०१११२१३१४१५१६१७१८१९२०२१२२२३२४२५२६२७२८२९३०३१३२३३३४३५३६३७३८३९४०४१४२४३४४४५४६४७४८४९५०५१५२५३५४५५५६५७५८५९६०६१६२६३६४६५६६६७६८६९७०७१७२७३७४७५७६७७७८७९८०८१८२८३८४८५८६८७८८८९९०९१९२९३९४९५९६९७९८९९

११

अथ

मुकादश स्कंधः

भा० ए०

९

विभूति

श्रीगणेशाय नमः ॥ उं नमः श्रीपरमहंसस्वादि तत्त्वैकमलचिन्मकरंदाय भक्तजनमानसनिवासाय श्रीगमाय
विजयंते परानंदकृष्णपादराजः सजः ॥ याधृतामूर्द्धि जायंते महेंद्रादि महस्रजः ॥ उक्तैकत्रिंशताध्यायैर्मुक्तिरेका
दशेततः ॥ जायंते येतिहासाद्यैः समासया सरूपतः ॥ नारदो वसुदेवाय समासेन न्यवर्णयत् ॥ भगवानुद्धवाया
यविस्तरेणोपपत्तिभिः ॥ तत्रतुप्रथमैध्यायेयदुवंशस्य संक्षयः उपनिषोविगणायमौसल्यपदेशतः ॥ प्रवृत्ति
तः परानंदकृष्णक्रीडानुवर्णिता ॥ तन्निवृत्त्या परानंदपदारोहोनुवर्णयते ॥ एवतावदशमस्कंधे भूभारावतारणाय
निजविभूति ॥ यदुवंशस्य यदुवंशावतारितमकलसुरांशस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य तदुचितप्रवृत्तिविडंबनेन तच्छ्र
वणस्मरणादिपराणां परोषामानंदकारणं क्रीडानिरूपिता ॥ अथेदानीमुपरमितयोगमायावैभवस्य भक्तानामात्म
तत्त्वोपदेशपूर्वकं क्रीडांशं भूतलेऽवतारितानां चाधिकारिणां सुरांशानां मौसलापदेशेन तत्रेदधिकारिपदप्रापण
सर्वकंच व्रत्तायनुग्रहाय निजपदारोहो निरूप्यते ॥ तत्र कुरुक्षेत्रयात्रायामविरक्तस्य वसुदेवस्य ॥ कर्मण कर्मनिर्हासे
यथास्यान्तस्तदुच्यतामेवं कर्मयोगं पृष्टवतो नारदादिभिः कर्मयोगो निरूपितः ॥ कर्मण कर्मनिर्हार एव साधुनिरू
पितः ॥ यच्छ्रद्धया प्रवितेन शुक्लेनेज्येत पुरुषमित्यादिना ॥ तेन वविशुद्धसत्त्वस्य श्रीकृष्णमौपरमेश्वरत्वेन ज्ञानवतः
षड्भानयनाध्याये श्रीकृष्णेनात्मतत्त्वमुपदिष्टं ॥ वचोवः सर्ववैद्यार्थतातेतदुपमन्महे ॥ यन्नः पुत्रान्समुद्दिश्य तत्त्वशा
मउदाहृतत्वादिना ॥ तच्च विषयभोगातिशयेन पुनस्तिरोहितमासीत् ॥ तदेवैदानीं नारदमुखेन प्रथमं पंचाध्याया

९

अपि च भूभावेत्यादि अन्याश्च भुवो भारभूताः राजपुत्रनाः राजसौप्तनाः राजसेषां पुत्रनाश्चेति वा **॥** स्ववाङ्मभिर्गुप्तैः परिर
 क्षितैर्यदुभिर्विवाहादिष्टलेन निरस्य हत्वा **॥** वाङ्मभिरिति वद्वचनं **॥** वस्तुतश्चतुर्भुजाभिप्रायेण **॥** मन्त्रेवं श्रीकृष्णश्च कीर्ष
 तोति ज्ञात्वा कथं तस्मै यादवानदुद्यंति तत्राह **॥** अप्रमेयप्रमातुमशक्यः **॥** चिन्तामाह मन्यतेति **॥** नन्विति वितर्कः **॥** अवनेर्भूमेर्भा
 रो यद्यपि लोकप्रतीत्यागतः **॥** तथाप्यहमगतं एव मन्ये **॥** यद्यस्मात् **॥** अविसह्यं सोढुमशक्यं यादवं कुलमित्यनेनैव स्ववंशत्वा

भूभा राजपुत्रनायदुभिर्निरस्य गुप्तैः स्ववाङ्मभिरचितयदप्रमेयः **॥** मन्त्रेवं नेर्भूनुगतोऽप्यगतं हि भारं य
 द्यादवं कुलमहो अविषयमास्ते **॥** नैवान्यतः परिभवोऽस्य भवेत्कथंचिन्मत्संश्रयस्य विभवो न्नहन
 स्य नित्यं **॥** अन्तःकलिपदकुलस्य विधाय वेणुस्तंभस्य वद्विनिवशांतिमुपैति धाम **॥** ४ **॥** एवं वाव
 सितो राजसत्यसंकल्प इच्छरः **॥** शापव्याजेन विप्राणां संजडे स्वकुलं विभुः **॥** ५ **॥**

स्वयं हननमनुचितमिति सूचितं **॥** ३ **॥** तर्हीदमप्यन्यैर्घातयतां तत्राह नैवेति **॥** अन्यतः देवादिभ्योऽपि यादवं कुलस्य परिभ
 वस्तिरस्कारेण भवेत् **॥** कुतो मत्संश्रयस्य **॥** मां संश्रयत इति **॥** मत्संश्रयं कुलं तस्य **॥** किंच नित्यं विभवो न्नहस्य **॥** विभवो र्गज
 तुरगादिभिः **॥** उच्छ्वस्लस्य **॥** यद्वा **॥** तर्हीदं किमिति संहर्तव्यं तत्राह **॥** विभवो न्नहनस्येति **॥** तस्मादेवं करिष्यामीत्याह **॥** अ
 तः कलिमिति **॥** शांतिमुपशममुपैमि **॥** वर्तमानसामिषे वर्तमानवद्वा **॥** उपैष्यामि **॥** तदनंतरं धाम च वैकुण्ठं राव्यमुपै
 ष्यामीत्यर्थः **॥** ४ **॥** व्यवसितं हतं निश्चयः सज्जडे उपहतवान् **॥** ५ **॥**

निरूप्यते॥ तत्र प्रथमेऽध्याये वैराग्योत्पादनाय दुःखलस्य वा अणुशापायदेशेनात्युक्तविषयसुखानामप्यनित्यताप्रति
पाद्यते॥ ततश्चतुर्थे निमित्ताय तसंवादेन सपरिकरपरमतत्त्वनिरूपणं॥ ततः षष्ठे भगवदुद्धवसंवादप्रश्नप्रस्तावः॥ ततस्त्रयो
विंशत्या उद्धवं प्रति भगवतत्वेनिरूपणं॥ ततो द्वाभ्यां मौसलक्रीडेत्येवमेकविंशताध्याये रेकारशब्दस्य प्रवृत्तिः॥ तस्यैव
यथा मज्जिचारवानमारभ्यते॥ ततो मौसलप्रसंगार्थे पूर्वस्कंधार्थमनुवदति श्लोकद्वयेन॥ कृतेति॥ अवतारयति॥ अरागमोदृष्ट
यः॥ जविष्टं वेगवत्तरमतिशीघ्रं हिंसापर्यवसायिनमित्यर्थः॥ कस्त्विंकलहं॥ एतद्विदुर्गोति॥ येकोपिता इति॥ सप्तत्वे दुर्घो

श्रीवादे गयतिरुवाच॥ कृत्वा दैत्यवधं कृत्वाऽसुरा मोयदुभिर्दृतः॥ भुवोऽवतारयद्भारं जविष्टं जनयन्कलिं॥
येकोपिताः सुवदुपंडुसुताः॥ पतन्ते दुर्घृतहेलनकचग्रहणादिभिस्तान्॥ कृत्वा निमित्तमितरेतर
तः समेतान् नृत्वा नृपान् निरहरत् क्षिभारमीशः॥ २॥ ति

धनादिभिः कोपिताः कोपंकारिताः सुवदु यथा भवति तथा वदु वारानित्यर्थः॥ तदेवाह॥ दुर्घृतहेलनकचग्रहणादिभिर्
ति॥ दुर्घृतं कपटघृतं हेलनमवज्ञा॥ कचग्रहणं दुःशासनं द्रोपद्याः केशकर्षणं॥ तानि आदिर्येषां गरदानजतु गृहदाहादी
नां तैः कृत्वा॥ येकोपिताः तानपंडुसुतानि निमित्तं कृत्वा॥ इतरेतरतः॥ उभयोः पक्षयोः समेतान् मिलितान् नृत्वा क्षितेभोरनिरह
रतजहार॥ यद्वा॥ येकोपिताः यैश्चकोपिताः तान् इतरेतरतः॥ परस्परं निमित्तं कृत्वा नृत्वा यः॥ येतावत्प्रकटदैत्याः पूतनादयस्ता
न्त्वयमेवहतवान्॥ येतुदैत्यावांघ्रवच्छमनास्थितास्तान् परस्परं निमित्तं विधाय हत्वा भूभारमपाकृतवानित्यर्थः॥ २॥

ईश्वरेष्वयैवात्र निमित्तमिति परिहरति ॥ विभ्रदिति सकलानां सुंदरवस्त्रनां संनिविन्नासविशेषोयस्मिंस्तद्वपु
 विभ्रत ॥ तद्विक्रममिति सौंदर्याद्विषयपरः ॥ न ॥ सुमंगलं कर्माचरन ॥ तत्किं कयापि कामनयान् ॥ आप्तकामः ॥ तद्विक्रमि
 तिकमाचरति ॥ धामद्वारवत्याख्यं गृहमास्थाय सममाणः ॥ गृहं सममाणं कर्मग्राहयितुमित्यर्थः ॥ ननु किमाप्तस्य गृहं
 त्याकर्मभिर्वातवाह उदारकीर्तिः ॥ बहुफलप्रदो कीर्तियस्य सः ॥ कीर्तिवितानार्थमित्यर्थः ॥ एवंपरमैश्वर्येण वर्तमानं
 एवलं सहर्तुमैष्यते ॥ तत्कस्य हेतोः स्थितः ॥ कृत्येभ्यो भारहरणेशेषोयस्य सः ॥ ईश्वरेष्वयैवात्र निमित्तं
 श्रीशुक उवाच ॥ विभ्रद्वपुः सकलसुंदरसंनिवेशं कर्माचरन्नुविसुमंगलमाप्तकामः ॥ आस्थाय धामर
 ममाण उदारकीर्तिः सहर्तुमैष्यते कृत्येभ्यो स्थितकृत्यशेषः ॥ कर्माणि पुण्यनिवहानि सुमंगलानि गायन्
 जगत्कलिमलापहरणिकृत्वा कालात्मनो निवसता यदुदेवगं हे पिंडारकं समगमन्मुनयो निरुष्टाः ॥ १० ॥
 वक्तुमाह ॥ कर्माणीति ॥ कर्तार्यमाह ताः ॥ कर्माणि कृतानि निरुष्टा मुनयः ॥ पिंडारकं समागमन् नित्यन्वयः ॥ निरुष्टाः प्रस्थापि
 ताः पूर्वोक्तो उदारकीर्तिः ॥ तां विदुः एव न कर्माणि विप्रिनष्टि ॥ पुण्यनिवहानीत्यादिभिः पदैः ॥ कानिचिदश्वमेधादिक
 र्माणि ॥ पुण्यमेव जनयति ॥ पुत्रोपलालनादीनि तु तत्कालसुखमेव कुर्वन्ति ॥ प्रायश्चित्तादीनि तु पापमेवाहन्ति ॥ एता
 नि सुसर्वतो मुखानीत्याह ॥ पुण्यानिवहानि ॥ कीर्तनादिना पुण्यानि निवहन्ति प्रापयन्तीति तथा ॥ सुमंगलानि ॥ अति सुखा
 त्मकानि ॥ गायतो जगतः कलिमलापहरणिकृत्वा ॥ मुनिप्रस्थापने हेतुः ॥ कालात्मना सहारकरूपेण यदुदेवगं हे
 वसुदेवगं हे निवसता ॥ स्वकुलं निजिर्हर्षतेत्यर्थः ॥ पिंडारकं ततो नातिदूरे तीर्थविशेषः ॥ १० ॥

तदेवमुत्तारप्रयोजनं सर्वसंपाद्य सलोकं जगामेत्याह श्लोकद्वयेन **समूहोति** लोकां लोकां लावण्यस्य निर्मुक्तिस्त्यागो यया या
मपेक्ष्य लोकेषु लावण्यं नास्तीत्यर्थः **यद्वा** लोकेभ्यो लावण्यस्य निर्मुक्तिर्दानं यतः यत्संपर्केण लोकां लावण्यं वंती भवंती
त्यर्थः **तथा** मूह्यो नृणां लोचनमाच्छिद्य **आकृष्य** ततोऽन्यस्यावलोकने लोचनस्याप्रवृत्तः **तथा** स्वर्गाभिस्तापीरः स्मरतां चि
तं चाच्छिद्य **तथा** पदैस्तत्र तत्रांकितैस्तानि पदानि र्हेतुतामीक्षमाणानामन्यतोगमनादिका क्रियाश्चाच्छिद्य तदानीं तनानां
समूहोति लोकां लावण्यनिर्मुक्तं लोचनं नृणां **गीर्भिस्ताः** स्मरतां चित्रं पदैस्तानीक्षतां क्रियाः **आच्छिद्य**
कीर्तिं सुश्लोकां वितत्यद्यं जसानुको **तमोऽनया** तरिष्यंतीत्यगात् स्वपदमीश्वरः **६॥ राजोवाच ॥** ब्रह्म
णानां वदान्यानां नित्यं वृद्धोपसेविनां **विप्रश्नापः** कथमभूद्दृष्टीनां कस्मचेतसां **७॥ यन्निमित्तः स**
वैशापो यादृशाद्विजसत्तमः **कथमेकात्मनां भेद एतत्सर्वं वदस्व मे** **८॥** सर्वेषां च चतुरादिवृत्तीः स्वैकनिष्ठाः क
तित्यर्थः **किंच** इत उपरिजनिष्यमाणानां संसारणाय कोऽपि चिच्छोभनाः श्लोकाः कवीनां यस्यां तां स्वकीर्तिं वितत्य विस्त
र्य **अन्या** कीर्त्या अजसां सुखेनैव नुनिश्चितं **तमस्त** रिष्यंतीत्यभिप्रेत्य ईश्वरः **संपदं** स्थानमगादिति **६॥** ब्रह्मण्येभ्यः
अदात्तभेषावा अरुद्धसेवकेभ्यो वा विप्राः कुप्यंति **ब्रह्म** यस्तु न तथेत्याह **ब्रह्म** णानामित्यादिना **किंच** कोपे जातेपि क
स्मचेतसां कथं प्रादुर्भूदित्यर्थः **७॥** अतः स्पष्टं यन्निमित्तस्याभावात् निमित्तांतरं पृच्छति **यन्निमित्तं रति** **एकात्म**
नामेकचित्तानां कथं भेदः कलहः **८॥**

आहुः कः अग्रसेनः सोपि श्रीकृष्णमपुष्टे व प्रांस्यत ॥ ब्रह्मिन्नुवाच ॥ अस्य मुसलस्य चूर्णां क्रियमाणस्या
वशेषितं लोहं च प्रास्यतः ॥ १८ ॥ नरैस्तै रंगैः ॥ १९ ॥ अन्यैर्मत्स्यैः सह ॥ शल्येशरागैः ॥ २० ॥ ज्ञाताः सर्वे ऽर्था येन
सः दम्भरोपिमन् ॥ अन्यथा कर्तुं नैष्यत् ॥ किंच न्वमोदत् ॥ यत्र यतः कालेरूपी ॥ २१ ॥ इति श्रीएकादशोऽध्यायः ॥

तच्चूर्णयित्वा मुसलं यदुगजः स आकुकः ॥ समुद्रसलिले प्रास्यत्सोहं चास्यावशेषितं ॥ १८ ॥ कश्चि
न्मत्स्यो भ्रसीत्सोहं चूर्णं नितरले सतः ॥ उद्यमानो निवेलायां लग्नान्यासन्किलैरकाः ॥ १९ ॥ मत्स्या
शरीता मत्स्यघ्नं जालेनान्यैः सहार्णवे ॥ तस्योदरागतं लोहं सशल्येलुब्धकोऽकरोत् ॥ २० ॥ भगवा
न्जीत सर्वार्थं दृश्यं गणितं दत्तं यथा ॥ कर्तुं नैष्यद्विप्रं शापं कालरूपं त्वमोदत ॥ २१ ॥ इति श्रीमद्भागव
ते महापुराणे एकदशस्कंधे श्रीसत्त्वोपक्रमे नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ गोविंदभु
जगुप्तायाद्वारवत्यां कुरु बह ॥ श्रवासी नारदो भीष्मा कृष्णो पासनलोत्तमः ॥ १ ॥

तीयेनिमिजायंतसंवादेनाहनारदः॥धर्मान्भारावताभक्त्यावसुदेवायदृष्टते॥अभीक्षांप्रस्थापितोऽपि पुनः पु
नरवासीदित्यर्थः॥ननु नारदस्य दत्तादिशापान्नैकत्रवासः संभवतीत्याशंक्याह॥गोविंद भुजगुप्तायामिति॥
नतस्याशापादेः प्रभाव इत्यर्थः॥कुलोपासने लालसा त्रीत्सुक्यस्य सः॥१॥॥ ॥ ss ॥ ॥ ॥ ss ॥ ॥ ॥ ss

उपसंगृह्य पादग्रहणं कृत्वा प्रश्नप्रकारमाह द्रुयेन ते वैषयित्वेति ॥११॥ हे अमोघदर्शनाविप्राः एषा अंतर्वर्तीगर्भिणी
 वोयुष्मान्साक्षात्प्रष्टुं विलज्जती ॥ विलज्जमाना अस्मन्मुखेन पृच्छति ॥ प्रसोष्यंती ॥ आसन्नप्रसवा ॥ किंस्वित्संजनयिष्यति
 विश्वामित्रोऽसितं करणो दुर्वासाभृगुरंगिराः ॥ कश्यपो वा मदेवोऽत्रिर्वसिष्ठो नारदादयः ॥ क्रीडंत
 स्तामुपव्रज्य कुमारयदुनंदनाः ॥ उपसंगृह्य प्रष्टुं विनीता विनीतवतः ॥ ते वैषयित्वास्त्रीवैषेः सांव
 जाववतीसुते ॥११॥ एषा पृच्छति वो विप्रा अंतर्वर्त्यसितं करणा ॥ प्रष्टुं विलज्जती साक्षात्प्रष्टुं तामोघद
 र्शनाः ॥ प्रसोष्यंती पुत्रकामा किंस्वित्संजनयिष्यति ॥१२॥ एवं प्रलब्धा मुनयस्तान्नुचुः कुपितान्नुप
 नयिष्यति वो मंदामुसलं कुलनाशनं ॥१३॥ तच्छ्रुत्वा ते तिस्रस्तस्मा विमुच्य सहसोदरं ॥ सांवस्यददृशु
 स्तस्मिन्मुसलं खल्वयस्मयं ॥१४॥ किंकृतं मंदभाग्यैर्नः किं वदिष्यंति नोजनाः ॥ इति विह्वलिता गेहा
 नादाय मुसलं ययुः ॥१५॥ तच्चोपनीय सदसि परिस्नानमुखमश्रियः ॥ राज्ञश्चावेदयो चुक्रुः सर्वयादव
 संनिधौ ॥१६॥ श्रुत्वा मो विप्रशणपंदृष्ट्वा च मुसलं नृप ॥ विस्मिता भयसंत्रस्ता वभ्रुवुर्द्वारकौकसः ॥१७॥
 कन्याया ॥ पुत्रं वा तत्प्रवृत्तं ॥१८॥ प्रलब्धा वंचिताः ॥१९॥ तस्मिन्नुदरे अयस्मयं लोहमयं ॥२०॥ मंदभाग्यैरस्माभिः
 किमेतत्कृतं ॥ नोऽस्मान् किं वदिष्यंतीति विह्वलानाः संतो मुसलमादाय गेहान् ययुः ॥२१॥ राज्ञे उग्रसेनाय नतुक्

भा० ए०
५

तदेवं यद्यपि भगवत्प्रागुक्तमात्रेणैव वयं कृतार्थोस्तथापि पृच्छामः तवेति तव यैर्द्वैतैः प्रसन्नो भगवान् तानि
त्यर्थः ॥ ७ ॥ ननु त्वत्तोपि किमन्या भगवत्प्रसादपात्रमस्ति तत्राह अहं किलेति भुवि प्रजापतेः पूजयं पुत्रलाभप्रयो
जनः सन् राजितवान् किलेति स्तुती गृहे भगवदुक्तमनुस्मरति ॥ ८ ॥ अतो यथा मुच्ये महि तथानोऽस्मान् शधि
ब्रह्मं तथापि पृच्छामो धर्माभागतोऽसवः ॥ यान् श्रुत्वा श्रद्धया मय्यो मुच्यते सर्वतो भयात् ॥ ९ ॥ अहं कि
ल पुनरनंतं प्रजापते भुवि मुक्तिदं ॥ अपूजयं न मोक्षाय नो ह्यनो मोहितो देवमायया ॥ १० ॥ यथा विचित्र
व्यसना इव द्विर्विश्वतो भयात् ॥ मुच्ये मयं जसे वाधा तथानः शधिसुवत ॥ ११ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ राजन्ने
व कृतः प्रश्नो वसुदेवेन धीमता ॥ प्रीतिस्तमाह देवर्षिहरेः संस्मारितो गुणैः ॥ १२ ॥ श्रीनारद उवाच ॥
सम्यगेतद्व्यवसितं भवता सात्वतर्षभ ॥ यत्पृच्छसे भगवता न्यर्मास्त्वं विश्वभावनाम् ॥ १३ ॥ ॥ ॥
श्रद्धया विचित्राणि व्यासना नित्यस्मिन् ॥ तथा विश्वतः सर्वतो भयं यस्मिन् तस्मात् ॥ भवद्विर्हेतुभूतैः श्रंजसा ॥ अना
यासेन ॥ अद्वासात्तात् ॥ १४ ॥ हरेर्गुणैर्वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतैः ॥ हरिं स्मारित इत्यर्थः ॥ १५ ॥ प्रीतिमा विस्मरेति सम्य
गिति त्रिभिः ॥ पृच्छसे ॥ पृच्छसि विश्वभावनाम् ॥ सर्वशोधकान् ॥ १६ ॥

यद्भजने मुक्तानामपीदृशमौत्सुक्यं तत्तर्को नाम न भजेदित्याह ॥ को निति ॥ इंद्रियद्रियवानिति ॥ इंद्रियवत्त्वमात्र
मेवाधिकारिविशेषणमित्यर्थः ॥ सर्वतः सर्वेष्वपि लोकेषु मृत्युर्यस्य सः ॥ २ ॥ अथ अपि त्रयोत्राः ॥ गमनमपत्यानां स्व
स्तये मंगलाय यथा चोक्तमश्लोकस्य वर्त्मभूतानां महतां यात्रा कृपाणां स्वस्तये तथा भगवद्रूपभवतो यात्रा सर्वदेहिनां

को नुराजनिंद्रियवान्मुकुंदचरणवुजं ॥ न भजे सर्वतो मृत्युरुपास्य ममरोत्रमैः ॥ २ ॥ तमेकदा तु देवर्षिं
वसुदेवो गृहागतं ॥ श्रद्धितं सुखमासीनमभिवाद्येदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ वसुदेव उवाच ॥ भगवद्रूपवतो यात्रा
स्वस्तये सर्वदेहिनां ॥ कृपाणां यथापि त्रोरुत्रमश्लोकवर्त्मनां ॥ ४ ॥ भूतानां देवचरितंदुःखाय च सुखा
य च ॥ सुखायैव हि साधूनां त्वाद्दृशाम्युतात्मनां ॥ ५ ॥ भजंतिये यथा देवान् देवा अपि तथैव तान् ॥ अथैव
कर्मसचिवाः साधवो दीनवत्सलाः ॥ ६ ॥

स्वस्तय इति ॥ ४ ॥ देवैरपि महत्तुष्टमानमनुवितमित्याह ॥ भूतानामिति ॥ देवानां चरितमतिवृष्ट्यादिना भूतानां दुःखाया
पि भवति त्वाद्दृशां त्वया सह शानां ॥ अचुत आत्मा येषां तेषां ॥ ५ ॥ किंच ॥ सुखं कुर्वतोऽपि देवा भजनानुसारेण कुर्वन्ति
न तथा साधव इत्याह ॥ भजन्तीति ॥ अथैव ॥ यथा पुरुषो यावत् करोति तावदेव तस्य चापि तथा कर्मसचिवाः कर्मसहायाः ॥ ६ ॥

भा० ए०
६

इमां पृथ्वीं गृहानिर्गतो हरिमुपासीतः सत्सेवमानः ॥ १८ ॥ नवसुतानवद्वीपपतयः नवानां ब्रह्मावर्तो दिभस्खंडानां प
तयः अस्य भारतवर्षस्य एकाशीतिः सुताः कर्ममार्गप्रवर्तकाः ब्राह्मणश्रमभवनः ॥ १९ ॥ अर्थशसिनः परमार्थनि
रूपकाः श्रमणाः श्रमवतः आत्माभ्यासे कृतश्रमा इत्यर्थः वातरसनाः दिगंबरः आत्मविद्यायां विशारदानि

समुक्तभोगां त्यक्ते मां निर्गतस्तपसा हरिं उपासीतस्तत्पदवीं लेभे वै जन्मभिस्त्रिभिः ॥ १८ ॥ तेषां नव
नवद्वीपपतयोस्य समंततः कर्मतंत्रप्रणेतार एकाशीतिर्दिजातयः ॥ १९ ॥ नवाभवन्महाभाग मुनयो
द्वयशसिनः श्रमणा वातरसना आत्मविद्याविशारदाः ॥ २० ॥ कविर्हरिर्निरुद्धः प्रवृद्धः पिप्पलाय
नः आविर्होत्रोऽथ दुर्मिलश्च ममः करभाजनः ॥ २१ ॥ त एते भगवद्रूपं विश्वं सदसदात्मकं आत्म
नो व्यतिरेकेण पश्यन्तो व्यचरन्मही ॥ २२ ॥ अब्राहतेष्टगतयः सुरसिद्धसाध्यगंधर्वयक्षनरकिन्न
रनागलोकान् मुक्ताश्चरन्ति मुनिचारणभूतनाथविद्याधरद्विजगवां भुवनानिकामम् ॥ २३ ॥

स्माताताः ॥ २० ॥ २१ ॥ तेषां पारमहंस्यचरितमाह द्वाभ्यां त इति भगवद्रूपं विश्वं पश्यन्तः सदसदात्मकं स्थूलसू
क्ष्मरूपम् तच्च स्वाव्यतिरेकेण पश्यन्तः ॥ २२ ॥ अब्राहता अप्रतिहता इष्टा अभिप्रेता गतिर्येषां ते मुक्ताः अ
नासक्ताः ॥ २३ ॥ ॥

६

आहत आस्तिकेन गृहीतः अनुमोदितः परैः क्रियमाणः संस्तुतः सद्धर्मो भागवतो धर्मः देवदेवसु देवेत्यर्थः यद्वा
देवेभ्यो विश्वेभ्यो च दुह्येतियेतानपि १२ किंच त्वयामहानुपकारः कृतस्तथाह त्वयेति पुराणेषु अवलोक्यतीर्तने
यस्यसः १३ अत्रापि भगवद्धर्मनिर्णये विदेहस्य जनकः १४ आर्षभाणां मुत्पत्तिं सान्वयादिविचययति स

श्रुतो नुपठितो ध्यात आहतो वा अनुमोदितः सद्यः पुनाति सद्धर्मो देवविश्वद्रुहोऽपि हि १२ त्व
या परमकल्याणपुराणप्रवणकीर्तनः स्मारितो भगवानद्यदेवो नारायणमम १३ अत्रापुदाहर
तीममिति हासं पुरातनं आर्षभाणां च संवादं विदेहस्य महात्मनः १४ प्रियव्रतेनाम सुता मनोः
स्वायं भुवस्ययः तस्या ग्रीध्रस्ततो नाभिर्ऋषभस्तत्सुतः स्मृतः १५ तमादुर्वासुदेवांशं मोक्षधर्मं
विवक्षया अवतीर्णं सुतशतं तस्यासीद्भृगुपारगं १६ तेषां वै भरतो ज्येष्ठो नारायणपरायणः विखा
तवर्षमेतद्यन्ताम्नाभ रतमद्भुतं १७

तमभिः प्रियव्रतमिति १५ मोक्षधर्मं विवक्षया मोक्षधर्माणं प्रवर्तनेच्छया अवतीर्णं वा सुदेवांशं मादुःत
स्य च वेदपारगं सुतशतमासीत् १६ तेषां मृषभस्तनानां मध्ये नवयोगश्चरणं चरितं बहुमितरेषां ततो विवि
च्यत तेषामिति एतदजनाभनामवर्षं यस्य नाम्ना भारतमित्यद्भुतं विख्यातमासीत् एतेन तस्य धर्मातिरेको

निरूपितः १७

भा० ए०

७

हे अनघाः निरवघाः भवतो युष्मान्नात्यंतिकं पृच्छामः यतः क्षणार्द्धकालमवोपि सत्संगशेषवधिनिधिः निधिला
मेयथानंदो भवति तथात्र परमानंद इत्यर्थः ३० तदर्थं च भागवतान्धर्मान् नृत्त यदि नोऽस्माकं श्रुतये श्रवणा
यत्नमयोग्यं भवति कथं भूतान् ये ईर्ष्यैः प्रपन्ना य भक्ता य श्रजो हरिः आत्माने मपि दास्यति तान् ३१ सहस्र
हस्यैः सत्त्विभिश्च वर्तमानं तेषां भगवद्धर्मश्रवणपरावभूवुरित्यर्थः भगवद्धर्मतद्भक्तमायातत्र रणानि

अत आत्यंतिकं हेमं पृच्छामो भवतोऽनघाः संसारे सिद्धक्षणाद्धोपि सत्संगः शेषवधिर्नृणां
३० धर्मा भागवतान् नृत्त यदि नः श्रुतये ह्यसंयैः प्रसन्नः प्रपन्ना य दास्यत्यात्मानमप्यजः
३१ श्रीनारद उवाच ॥ एवं ते निमिना पृष्टा वसुदेव महत्तमाः प्रति पूज्या वुवन्प्रीत्या स सद
स्य त्विजं नृप ॥ ३२ ॥ कविरुवाच ॥ मन्येऽकुतश्चिद्रयमच्युतस्य पादां वुजोपासनमत्र नित्यं ॥
उद्दिग्धवुद्धे रसदात्मभावादिश्चात्मना यत्र निवर्तते भीः ॥ ३३ ॥

च ॥ ब्रह्मकर्मावतारे ह्यभक्तप्राणयुगक्रमात् ज्ञातुं क्रमेण कृतवान् व प्रश्नान्निर्मिन्नेवे एकैकस्योत्तरं प्रो
चुः कविमुख्यामु नीम्वराः ॥ ३२ ॥ प्रथमसात्यंतिकं हेमं कथयति मन्य इति न कुतश्चिद्रयं यस्मादत्र संसा
रे असदात्मभावात् असति देहादात्मभावनातः नित्यं सर्वदा उद्दिग्धवुद्धेः विश्वात्मना सर्वथान्तिः शेषयत्र

पादां वुजोपासने भी निवर्तते तत्र ॥ ३३ ॥

७

महात्मनो निमिः चित्रायमानमनुष्ठीयमानं अजनाभेभारतवर्षे ॥ २४ ॥ यजमानो निमिः आग्रयः आहवनीयादय
विप्राः सतिगादयः ॥ २५ ॥ अभिप्रेत्य जाता ॥ २६ ॥ स्वरुचैव रोचमानान् नन्वाभरणदिप्रकाशैर्वह्मपुत्रोपमानस्म
कुमारादिसदृशान् ॥ २७ ॥ परमप्रीत्या तद्दर्शनमभिनन्दति द्वाभ्यां मन्यते ननु भगवतः पार्षदानां कथमेवोपलब्धि

त एकदा निमिः सत्रमुपजगमुर्यदृष्ट्या चित्रायमानमृषिभिरजनाभे महात्मनः ॥ २४ ॥ तान् दृष्ट्वा स
र्यसंकाशान् महाभागवान् नृप ॥ यजमानोऽग्रयो विप्राः सर्व एवोपतस्थिरे ॥ २५ ॥ विदेहस्तान् अभि
प्रेत्य नारायणपराय ॥ २६ ॥ प्रीतः प्रपूजया चक्रे आसनस्थानुयथा हतः ॥ २६ ॥ तान् रोच
मानान् स्वरुचावृत्तपुत्रोपमानान् व ॥ पप्रच्छ परमप्रीतः प्रश्रया वनतो नृपः ॥ २७ ॥ निमिरुवाच ॥ म
न्ये भगवतः साक्षात्पार्षदान् जेधुद्विषः ॥ विस्मोर्भूतानि लोकानां पावनाय चरंति हि ॥ २८ ॥
दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां स एव भंगुरः ॥ तत्रापि दुर्लभं मन्ये वैकुण्ठप्रियदर्शनम् ॥ २९ ॥ ॥

स्तत्राह विस्मोरिति विस्मभक्ता लोकपावनार्थं सर्वत्र पर्यटंतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ मया दुर्लभं लब्धमहोभाग्यमित्याह
दुर्लभमिति वहवो देहा भवन्ति येषां ते देहिनां जीवास्तेषां क्षणभंगुराणि मानुषो देहो दुर्लभः परमपुरुषार्थो
साधनत्वात् वैकुण्ठः प्रियो येषां वैकुण्ठस्य वा प्रियस्तेषां दर्शनम् ॥ २९ ॥

भा० २०
८

ननु किमेवंपरमेश्वरभजनेन अज्ञानकल्पितभयस्य ज्ञानैकनिवर्त्यत्वादित्याशंक्याह भयमिति यतोभयंतन्माय
याभवेत् अतोबुधोबुद्धिमान्तमेवाभजेत् ननुभयंदेहाद्यभिनिवेशतोभवति सचदेहाहंकारतः सचस्वरूपास्फुर
णत् किमत्रतस्यामायाकरोति अत आह ईशादपेतस्येति ईशविमुखस्यतन्माययाऽस्मृतिः स्वरूपास्फुर्तिः ततोवि
पर्ययोदेहोहमस्मीति ततोद्वितीयाभिनिवेशादयंभवति एवंहिप्रसिद्धं लौकिकीषापिमायासु उक्तेचभगवता
देवीक्षेपागुणमयीमममायादुरत्यया मामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरेति तेइति एकया अव्यभिचारिण्याभ
भयंद्वितीयाभिनिवेशतः स्यादीशादपेतस्यविपर्ययोऽस्मृतिः तन्माययातोबुधश्चाभजेतंभक्तौ
कयेष्टंगुरुदेवतात्मा ३७ अविद्यमानोप्यवभाति हि द्वयोर्ध्यातुर्धिया स्वप्ननोरथोयथा तत्क
मेसंकल्पविकल्पकं मनोबुधो निरुंध्यादभयंततः स्यात् ३८
त्वाभजेत् किंचगुरुदेवतात्मा गुरोर्वदेवता ईश्वर आत्माप्रेष्टश्चयस्यतथादृष्टिः सन्नित्यर्थः ३९ ननुविषयविवक्षित
चित्तस्यकुतोऽव्यभिचारिणीभक्तिः संभवति कुतस्तसामभयं तत्रनताबुद्धिष्येनामवास्तवोऽस्ति किंतुमनोवि
मात्रमनोमनोनियमनेनभजनादभयंस्यादित्याह अविद्यमानोपीति द्वयः द्वैतप्रपंचः ध्यातुः पुंसः धियामनसा स्वप्नश्चम
नोरथश्चयथेत्यर्थः तत्रस्मात्कर्माणि संकल्पयति विकल्पयति च यन्मनस्तन्निरुंध्यान्नियच्छेत् ततश्चैकयाभक्तराभज
नादभयंस्यादित्यर्थः ३८

भागवतधर्मलक्षणमाह ये वै इति मन्त्रादिमुखेन वर्णाश्रमादिधर्मानुक्तातिरहस्यत्वात्समुखेनैव भगवता च विदुषामपि पुंसां
श्रृंगः सुखेनैवात्मलब्धये ये वै उपायाः प्रोक्तास्तान् भागवतान्धमान्ति द्वि ३४ श्रृंगः पुंसां सुकरत्वं विवृणोति यानीति या
नास्थाय आश्रित्य योगादिद्विवन प्रमाद्येत विद्वन्निर्विहन्त्यत किंच निमील्यनेत्रे धावन्नपि इह एषु भागवतधर्मेषु न स्व
लेत् निमीलनेनामाज्ञानं यथाहुः श्रुतिस्मृती उभेनेत्रे विप्राणं परिकीर्तित एकेन विकलः कारणोद्वाभ्यामंधः प्रकीर्तित इति
अज्ञात्वापीत्यर्थः यथा पदव्यासस्थानमति कर्मशीघ्रं परतः पदव्यासेन गतिर्द्वावनं तद्वदत्रापि किंचिद्विदितं कस्यापि

ये वै भगवता प्रोक्त उपायास्तान् लब्धये श्रृंगः पुंसां विदुषां विद्वि भागवतान्ति जान ३४ यानां स्थायन
रोगजनप्रमाद्येत कर्हिचित् धावन्निमील्यवानेनेत्रे न स्वलेन पतेदिह ३५ कायेन वाचा मनसेन्द्रियै
र्वा बुद्ध्यात्मना वा नुसृतं स्वभावात् करोति यद्यसकलं परस्मै नारायणायैति समर्पयेत् ३६ ॥ ५॥

शीघ्रमनुष्ठानं तथा नुतिष्ठन्नपि न स्वलेन न प्रत्यवायी स्यात् तथा न पतेत् फलान्न भ्रश्येत् ३७ ननु केते भागवता ध
र्मैश्च शरपितानि सर्व कर्माण्यपीत्याह कायेनेति आत्मना चित्तेनाहंकारेण वा नुसृतो यः स्वभावस्तस्मात् अयमर्थः न क
वलं विधितः कृतमेवेति नियमः स्वभावानुसारित्वेनैकिकमपीति तथा च भगवद्गीतासु यत्करोषियदश्रासियञ्चुहोषिद
हासियत् यत्तपस्यसि को ते यत्कुरुष्व मर्ह्यसि मिति यद्वा ननु कायादीनामेव कर्म न त्वात्मन इत्याशंकाह अथासे
नानुसृतवान् ब्राह्मणत्वादि स्वभावाद्यत् करोतीत्यर्थः तत्सकलं परस्मै परमेश्वराय नारायणायैति समर्पयेत् तथा सति स

कुरुष्व मपि कर्म भागवतधर्मो भवतीति भावः ३८

भा० २०
२

नृन्विद्यमास्तु योगानामपि वदुः जन्मभिर्दुर्लभा गतिः ॥ कथं नाम कीर्तनमात्रेणैकस्मिन्नेव जन्मनि भवेदित्याशंक्य सदृ-
ष्टांतमाह ॥ भक्तिरिति ॥ प्रपद्यमानस्य हरेर्भजनः पुंसः भक्तिः प्रेमलक्षणं ॥ परेशानुभवः प्रेमास्पदं भगवद्रूपस्फुटिः
तया निर्वृतस्य ॥ ततोऽन्यजगद्वादिषु विरक्तिरित्येष त्रिकः एव कालः ॥ भजनसमकाल एव स्यात् ॥ यथाऽश्वतोभुजान-
स्य तुष्टिः सुखं पुष्टिः उदारभरणं ॥ क्षुन्नवृत्तश्च प्रतिग्रासं स्युः ॥ उपलक्ष्यते तत् ॥ प्रतिसिक्चमपि यथासुस्तद्वत् ॥ एवमे-

भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैष त्रिकः एककालः ॥ प्रपद्यमानस्य यथाश्रतः स्युस्तुष्टिः पुष्टि-
क्षुद्रपापोनुद्यासम् ॥ ४२ ॥ इत्युच्यतां किं भजतो नु वृत्त्या भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः ॥ भवंति वै भा-
गवतस्य राजसत्तः परं शांतिमुपैतिसाक्षात् ॥ ४३ ॥ राजोवाच ॥ अथ भागवतं ब्रूत यद्वर्माया दृशो नृणां ॥
यथाचरति यद्ब्रूते ये लिंगैर्भगवत्प्रियः ॥ ४४ ॥

कैकस्मिन् भजने ॥ किंचित्प्रेमादित्रिके जायमाने ॥ अनुवृत्त्या भजतः परमप्रेमादि जायते ॥ वदुः शासभोजिन-
इव परमतुष्यादि ॥ ४२ ॥ ततश्च भगवत्प्रसादेन कृतार्थो भवतीत्याह ॥ इत्युच्यतां किमिति ॥ ४३ ॥ भागवतस्य भवंती-
त्युक्ते तस्य लक्षणं दृच्छति ॥ अथेति ॥ यद्वर्मा ॥ यस्मिन् धर्मो परिनिष्ठितः ॥ आदृशः यत्स्वभावः यथाचरति वर्तते ब्रूते
वा ये लिंगैर्भगवतः प्रियो भवति ॥ ४४ ॥

२५

एतदत्यंताशकमित्याशंक्यसुगममार्गमाह ॥ शृण्वन्निति ॥ तदर्थकानितानि जन्मानि कर्माणि च अर्थो येषां तानि ॥ एतान्यपि साक-
ल्येन ज्ञातुमशक्यानीत्याशंक्याह ॥ यानि लोके गीतानि प्रसिद्धानि ॥ तानि शृण्वन् गायन् च विचरेत् ॥ असंगो निस्पृहः ॥ ३६ ॥ एवं च भजतः
संप्राप्तप्रेमलक्षणभक्तियोगस्य संसारधर्मातीतां गतिमाह ॥ एवमिति ॥ एवं व्रतं वृत्तं यस्य सः ॥ स्वप्रियस्य हरेर्नामकीर्त्या जातो नुरा-
गः प्रेमायस्य सः ॥ अतएव द्रुतचित्रः ॥ श्लथद्वयः ॥ कदाचिद्भक्तपराजितं भगवंतमाकलयोच्चैरेव सति ॥ एतावन्तं कालमु-

शृण्वन्सुभद्राणिरथांगपारोर्जन्मानि कर्माणि च यानि लोके गीतानि नामानि तदर्थकानि गायन् चि-
लज्जो विचरेदसंगः ॥ ३७ ॥ एवं व्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या जातो नुरागो द्रुतचित्र उच्चैः ॥ हसत्यथोरोदिति
रोति गायत्युन्मादवन्नृत्यति लोकवाद्यः ॥ ४० ॥ एवं वायुमग्निं सलिलं मही च ज्योतीं पितृत्वानि दिशो दु-
मादीन् सरित्समुद्राश्च हरेः शरीरं यत्किंच भूतं प्रणमेदनन्यः ॥ ४१ ॥

पेक्षितोऽस्मीति रोदिति ॥ अत्योत्सुकाद्रौति कोशति ॥ अतिदुर्षण गायति ॥ जितं जितमिति नृत्यति ॥ किंदांभिकवत् प्र-
णमति प्रकाशयितुं ॥ न ॥ उन्मादवद्ब्रह्महीनवत् ॥ लोकवाद्यः विवशः ॥ अलौकिक इत्यर्थः ॥ ४० ॥ किंच स्वमिति ॥ स-
त्वानि भूतानि ॥ आकाशादि ॥ यत्किंचिद्भूतमात्रं ॥ हरेः शरीरमिति ज्ञात्वा ॥ प्रणमेत् ॥ संभावनायां लिङ् ॥ ४१ ॥ ॥ ५५

भा० २०
१०

किंचदेहादीनां संसारधर्मेर्जन्माप्ययादिभिर्पोहरेः स्मृत्याऽविमुह्यमानः स भागवतप्रधानः ॥ तत्र देहस्य जन्माप्ययोः प्राणस्य ह्युत्पिपासे मनसो भयं ॥ बुद्धेस्तर्पणं ॥ तस्मात्तु इन्द्रियाणां ह्युच्छ्रंभमस्ते ॥ ४४ ॥ कामाश्च कर्माणि च वीजानि च वासेनास्तेषां वासुदेवैकानिलयः ॥ आश्रयाय सः ॥ एतेन गृहीत्वा पीत्वादिस्तोकत्रयेण द्वेषहर्षमो

देहेन्द्रियज्जागमनोधियां योजननाप्ययत्नद्वयतर्पणं चैः ॥ संसारधर्मे रविमुह्यमानः स्मृत्या ह वै भागवतः प्रधानः ॥ ४५ ॥ न कामकर्मदीजानां यस्य नेतसि संभवः ॥ वासुदेवैकानिलयः स वै भागवतोत्तमः ॥ ४६ ॥ न यस्य जन्मकर्मभ्यां न वरणाश्च मजातिभिः ॥ स ज्ञातेऽस्मिन्नहंभावो देहे वै सहरेः प्रियः ॥ ४७ ॥ न यस्य स्वः पर इति विवेक्षात्मनि वाभिदा ॥ सर्वभूतममः शान्तः सर्वैर्भागवतोत्तमः ॥ ४८ ॥

ह कामादिरहितश्चरतीति ॥ यथा चरतीत्यस्योत्तरमुक्तं ॥ ४९ ॥ येर्लिङ्गैर्भागवत्प्रिय इत्यस्योत्तरमाह ॥ न यस्येति जन्मसत्कुलकर्मतत्त्वादिनाभ्यां जातयः ॥ अनुलोमप्रतिलोमजा मूर्द्धावसिक्ता च षादयः ॥ अस्मिन् देहेऽहंकाररहितैः सत्कुलकर्मादिलिङ्गैर्हरेः प्रियो भवतीत्यर्थः ॥ ५० ॥ विज्ञेयस्वकीयपरकीयमिति ॥ आत्मनि स्वपरमिति ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥

यद्धर्म इत्यस्योत्तरमाह त्रयेण सर्वभूतेष्विति ॥ आत्मनः स्वस्य सर्वभूतेषु ब्रह्मभावेन समन्वयः पश्येत् ॥ तथा ब्रह्मरूपे आत्म
नि प्रविष्टान् भूतानि च यः पश्येत् ॥ यद्वा आत्मतत्त्वाच्च मातृत्वादात्मा हि परमो हरि रिति तं व्रजे ॥ आत्मनो हरेः सर्वभूतेषु
ममकादिष्वपि नियतत्वेन वर्तमानस्य भगवद्भाव निरतिशये श्रद्धा मेव यः पश्येत् ॥ ननु तस्य तारतम्यं ॥ तथात्मनि हरावेव
भूतानि च पश्येत् ॥ कथं भूते भगवति ॥ अत्र च्युते च्युतीति रूपेण पुनर्जडमलिनभूताश्रयत्वेन जाड्यादिप्रसक्त्या ऐश्व

रुहिरुमाच ॥ सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ॥ भूतानि भगवत्प्राप्तयेषां भागवतोत्तमः ॥

४५ ॥ ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च ॥ प्रेममैत्रीरूपोपैक्षायः करोति समध्यमः ॥ ४६ ॥ अर्चोया
मेव हरये पूजायः श्रद्धये हते ॥ न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥ ४७ ॥ गृहीत्वा पीद्वियै रथा
न यो न दृष्टि न हृष्यति ॥ विस्मोर्माया मिदं पश्यन्सर्वे भागवतोत्तमः ॥ ४८ ॥

यादिप्रच्युतिं पश्येत् ॥ स सर्वत्र परिपूर्ण भगवत्तत्त्वं पश्यन् भागवतोत्तम इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ प्रेमचमैत्रीचकृपाचउपेक्षाचतार्श्वरादिषु
चतुर्भुजः करोति समध्यमो भागवतः ॥ एकभक्तस्य भेदस्य दर्शनात् ॥ ४६ ॥ अर्चोया प्रतिमायां पूजामीह ते करोति ॥ न तद्भक्तेषु अर्च
सु च सुतरां न करोति ॥ प्राकृतः प्रकृतिप्रारंभः ॥ अधुनैव प्रारब्ध भक्तिः शनैः शनैरुत्तमो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ पुनरष्टभिः
प्रीतां केरभ्यर्हितत्वादुत्तम भागवतस्यैव लक्षणं न्याह ॥ श्रीवासुदेवा विष्टचित्तो न गृह्णाति तावत् ॥ इन्द्रियै रथान् गृहीत्वा

चित्तमपिशब्दार्थः इन्द्रियसं ४८ ॥

इति श्रीरकारश्रेष्ठोपनिषत् ॥ २ ॥ मायातत्त्वमयं ब्रह्म कर्मप्रश्नचतुष्टये ॥ तृतीये तत्त्वं दत्तमापेभे मुनिभिः पृथक् ॥ १ ॥ विष्णोर्माया
मिदं पश्यन्निर्गुणं ततो मायां पृच्छति ॥ हे भगवन्तः ॥ २ ॥ मन्त्रं कल्लक्षणं भागवतो भूत्वा कृतार्थः स्यात् ॥ किं बहु प्रश्नेरत आह ना
नुत्तप्य इति ॥ संसारतापैर्नितरां तेषां ॥ इह तस्य तापस्य भेषजं हे रिकथा मृतरूपं युष्मद्वचो जुषमाणानां नुत्तप्यामि ॥ ३ ॥ माय
या स्वरूपतो निरूपणा संभवात् ॥ स्रष्टादिका यद्वा रेण निरूपयितुमाह ॥ एभिरेति ॥ आद्यः पुरुषः यथा शक्त्या भूतानां मात्मका

इति श्रीमद्भगवत्समाहृतोऽष्टादशस्कन्धेनारदवसुदेवसंवादे जायन्ते योषारव्याने विदेहप्रश्नो द्वितीयोऽ
ध्यायः ॥ राजीवाच ॥ परस्य विस्मरीशस्य मायिनामपि मोहिनी ॥ मायां वेदितुमिच्छामां भगवंतो ब्रुवंतु नः ॥
नानुत्तरेणुषन् यष्मद्वो हरिकथामृतं ॥ संसारतापनिष्ठप्रोमर्त्यस्तत्तापभ्रंषजं ॥ २ ॥ अंतरिक्ष उवाच ॥ रमि
र्भूतानिभूतात्मा मेहाभ्रजे मेहाभुज ॥ ससज्जोच्चावचान्याद्यः स्वमात्रात्मा प्रसिद्धये ॥ ३ ॥

रणभक्तः॥ रूभिः स्वसृष्टेर्महाभूतैरुच्चैर्वचानिभक्तानि ससर्ज॥ एषामायाभगवत्तरतिचरमश्लोकपादस्यप्रतिश्लोकम
नुषंगः किमर्थं ससर्ज स्वमात्रात्मप्रसिद्धये॥ चिमिमीति प्रमिमीत॥ यउपास्ते स स्वमाता॥ तस्यात्मनो जीवस्य प्रकृष्टायै सि
द्धये॥ यद्वा॥ स्वांशभूतानां जीवानां मात्रा प्रसिद्धये विषयभोगाय॥ आत्मप्रसिद्धये मोक्षाय चेत्यर्थः॥ तदुक्तं वेदस्तुतो॥ बुद्धी
दियमनः प्राणान् जनानाम सृजन्नुभुः॥ मात्रार्थं च भवार्थं च॥ आत्मनेकल्यनाय चेति॥ ३॥ ॥ ५५॥ ॥ ५५॥ ॥ ५५॥

किंच त्रिभुवने हेतवेऽपि त्रैलोक्यराज्यार्थमपिलवार्द्धमपि निमिषार्द्धमपि भगवत्पदारविंदभजनाद्योनचलति सर्वे
 स्मवाग्रः ननु लवार्द्धमात्रं भजनापरमेष्ठेतावालोभो भवेत् ततः कुलो न चलेत् तत्राह अकुंठस्मृतिः भगवत्पदारविंदते
 न्यत्सारं नास्तीत्येवं स्याः कुंठान्नपगतास्मृतिर्यस्य सः भगवत्पदारविंदान्यत्सारं नास्तीति कुतः अत आह अजितेह
 रावेवात्मायेषां तथा भूतैः सुरादिभिरपि दुर्लभात् किंतु केवलं विमृश्यात् तदपेक्षया सर्वस्य तु च तस्मिन् योनचल

त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुंठस्मृतिरजितसुरादिभिर्विमृश्यात् नचलति भगवत्पदारविंदान्नच नि
 मिषार्द्धमपि सर्वे स्मवाग्रः ॥ ५३ ॥ भगवत्तु रुविक्रमादिशाखानवमणिचंद्रिकयानिरस्तताये हृदिकथ
 मुपसीदतां पुनः सप्रभवति चंद्रोदितैः कंतापः ॥ ५४ ॥ विसृजति हृदयं नयस्य साक्षाद्हरि रवशाभिहितो
 प्यधौघनाशः ॥ प्रणयरशनयाधृतांघ्रिपथः सभवति भगवत्प्रधान उक्तः ॥ ५५ ॥

तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ अपि च विषयाभिसंधिना चलनं कारुण्येनाति संतापे सति भवेत्स तु भगवत्सेवा निर्वर्तनं संभवतीत्याह भगवत्तु रुविक्रमो च
 तो अङ्गीचतयोः शाखाः अंगुलयस्तासु नखानि नान्येव मणयस्तेषां चंद्रिका शीतलादी प्रित्तयानिरस्तः कोमादितापो यस्मिन् नुप
 सीदतां भजता हृदिकथं पुनः संतापः प्रभवति चंद्रोदितैः सति अर्कस्य ताप इव नयस्य स्वः परदयादि श्लाकत्रयेण यादृश इत्यस्योत्तर
 रमुक्तं वेदितव्यं यद्भूत इत्यस्य च हरिनामानीति ज्ञातव्यं ॥ ५४ ॥ उक्तं समस्तलक्षणं सारमाह विसृजतीति हरिरेव स्वयं साक्षाद्य
 स्पृहयं न विसृजति न मुंचति कथं भूतः अवशेनाप्यभिहितमात्रोपधौघनाशयति यः स किं न विसृजति यतः प्रणयरस

नयाभक्तिरज्ज्वाद्यतद्दयेव हंसं द्विपक्षयस्सः भगवत्प्र
 धान उक्तो भवति ॥ ५५ ॥

नाशहेतुनाह शतवर्षेति तस्मिन्काले उपचितश्चासौ उस्मश्चासावर्कश्च यद्वा तेन कालेनोपचितमुष्मत्वेयस्य सः ॥ १३ ॥
हृदिशिवः उच्चज्वालः विष्णुः कृपारितः ॥ १० ॥ संवर्तकः प्रलयकर्ता धाराभिर्ननुविंदुभिः हस्तिहस्ताभिस्तत्प्रमाणाभिः ॥ ११ ॥
ततोऽपाधिलयाद्वैराजः पुरुषोऽव्यक्तं कारणं प्रविशति ननु ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्तेः प्रतिसंचरे परं स्याते कृतात्मा
नः प्रविशति परं पदमिति श्रुतेर्यावदधिकारमवस्थिति राधिकारेणामिति न्यायाच्च वैराजश्चामिधेयस्य ब्रह्म

शतवर्षाद्यनावृष्टिर्भविष्यत्युष्मत्त्वाभिव तत्कालोपचितोऽस्माको लोकांस्त्रीनप्रतपिष्यति ॥ १४ ॥ पाताल
तलमाभ्यसकर्षणमुरवानलः दहन्तुर्दुःखिणो विषमवर्द्धते वायुनेरितः ॥ १० ॥ संवर्तको मेघगणो वर्ष
तिस्मशतं समाः ॥ धाराभिर्हस्तिहस्ताभिर्लीयते सलिले विराट् ॥ ११ ॥ ततो विराजमुत्सृज्य वैराजः पु
रुषो नृप ॥ अव्यक्तं विशते स ह्येनिरंधन इवानलः ॥ १२ ॥ वायुनोद्धतगंधाभूः सलिलवायुकल्पते ॥
सलिले तदुत्तरसंज्योतिरूपेणैककल्पते ॥ १३ ॥

एतः परमभागवतत्वान्मोहा एव संगच्छते नान्यथा मिव ॥ कारणमात्रप्रवेशः सत्यं ॥ अश्वमेधादिना सत्यलोकं गतानामप्य
भक्तानामावृत्तिश्च वणादभक्तत्वे ब्रह्मणोऽपि प्रकृतो लयः पुनरुत्पत्तिश्चेति मोहादोक्षेभ्यस्तत्त्वनायेव मुक्तमित्यविरोधः ॥ य
दाकेनापि प्रमाणेन न व्युत्पन्न इत्यव्यक्तं ब्रह्मैव तत्प्रवेशेन च मोहा एवोक्त इति द्रष्टव्यं ॥ १२ ॥ एवं विराजो लयमुक्तात् कारणानां
महदादिपृथिव्यानां प्रातिलोभ्येन लयमाह वायुनेति ॥ वायोर्दिगंधरसहारित्वं प्रसिद्धं संवर्तकेन वायुनोद्धतगंधा ॥ अत
एव गंधस्य व्यावर्तकस्मगत्वात् सलिलवायुकल्पते ॥ सलिले लीयते इत्यर्थः ॥ तदुत्तरसंतेन वायुनेव हतोरसोऽय

एवं जीवोपकरणार्थं पंचधा तुभिर्महाभूतैः सृष्टानि भूतान्यंतर्ग्यामिरूपेण प्रविष्टः एकधा मनसा दशधा बाह्येन्द्रियरूपे
ण आत्मानं विभजन् गुणान् तत्र विषयान् जुषते जोषयतीत्यर्थः यद्वा तमात्मानं प्रति गुणान् विभजन् जुषते प्रीयत इत्य
र्थः ४॥ स च जीवः आत्मानं तर्ग्यामिरूपेण प्रद्योति तैर्गुणैरिन्द्रियैर्गुणान् विषयान् भुंजानेऽन्तिदंष्ट्रं शरीरमात्मानं मन्य

एवं सृष्टानि भूतानि प्रविष्टः पंचधा तुभिः एकधा दशधा आत्मानं विभजन् जुषते गुणान् ४॥ गुणैर्गु
णान् भुंजान आत्मा प्रद्योति तैः प्रभुः मन्यमान इदं सृष्टमात्मानं मिह सज्जते ५॥ कर्म्मोक्तिकर्म्मभिः
कुर्वन् सानि मित्रानि देहभूतान् तत्कर्मफलं गृह्णन् तन्मतीह सुखेतरं ६॥ इत्थं कर्म्मगतीर्गच्छन् च द
भद्रवहाः पुमान् आभूतसंज्ञवात्सर्गप्रलयावश्रुते वेशः ७॥ धातुपञ्चव आसन्नेव्यक्तं द्रव्यगु
णात्मकं अनादिनिधनः कालोऽव्यक्तायापकर्षति ८॥

मान इह शरीरादौ सज्जते ५॥ अतएव संसृतीत्याह कर्म्मभिः कर्म्मैर्द्रियैः सानि मित्रानि सवासनानि क
र्म्मोक्तिकुर्वन् सुखेतरं सुखदुःखात्मकं कर्म्मफलं ६॥ यद्वा न्यभद्राणि वहन्तीति तथा ताः सर्गप्रलयौ उत्प
त्तिमरणौ ७॥ धातुनामहाभूतानां उपलब्धेनाशहेतावसन्नेव्यक्तं कार्यं द्रव्यस्थूलगुणः सूक्ष्मतद्वात्मकम
व्यक्ताया अव्यक्तप्रतिनेतुमाकर्षति ८॥

भक्तिव्यतिरेकेण नास्त्यन्यउपायइत्यभिप्रेत्य भक्तिमेव साधनानिरूपयति॥ तत्र प्रथमं वैराग्यद्वारा गुरुपसन्निमाह चतुर्भिः
कर्माणीति॥ दुःखहर्त्ये॥ दुःखप्रतीकाराय पाकविपर्ययासं॥ फलवैपरीत्यं॥ मिनीचारिणां मिथुनीभयः प्रवर्तमानानां॥
कर्मभिः साधिता अपि विना दयानसुखहेतव इति च पश्येदित्याह॥ नित्यातिदेनेति॥ आत्मनः स्वस्य मृत्युरूपेण च
लेरनित्ये रपायिभिश्च॥ २०॥ एवं लोकपरमिति कर्मा निर्मितत्वान्मश्चरं॥ तथा च श्रुतिः॥ तद्यथेह कर्मजितो लोकः॥

प्रबुद्ध उवाच॥ कर्माण्यस्य भूमाणां दुःखहर्त्ये सुखाय च॥ पश्येत्पाकविपर्ययासं मिथुनीचारिणां न
रां॥ २१॥ नित्यातिदेन विज्ञेन दुर्लभेनात्ममृत्युना॥ गृहापत्या प्रपशुभिः काप्रीतिः साधितैश्चलैः॥ २०॥
एवं लोकपरं विद्यान्मश्चरं कर्म निर्मितं॥ स तुल्यातिशयध्वंसं यथा मंडलवर्तिनां॥ तस्माद्गुरुं प्रपद्येत
जिज्ञासुः श्रय उन्नमं॥ शादे परे च निष्मातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयम्॥ २१॥

स्वीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितलोकः स्वीयत इति किंच॥ वर्तमानसमयेपि दुःखयुक्तं पश्येदित्याह॥ स तुल्यातिश
यध्वंसं॥ सह तुल्यनातिशयेन ध्वंसेन च वर्तमानं॥ अतस्तुल्ये स्यद्वा अतिशये असूयाध्वंसा लोचने भयादिकंचापरि
हयमित्यर्थः॥ यथा खड्गमंडलपतीनां मिथः सद्वा दित इत॥ उन्नमं श्रेयो ज्ञातुमिष्टुः शब्दे ब्रह्मणिवेदाख्येन्यायनो
निष्मातं तत्त्वज्ञं॥ अन्यथा संशय निरासकत्वायोगात् परे ब्रह्मणि॥ अपरोक्षानुभवेन निष्मातं॥ अन्यथा संबोधसंचा
रयोगात्॥ परब्रह्म निष्मातद्योतकमाह उपशमाश्रयमिति॥ २१॥ ॥ ५५ ॥

आकाशेन १

तमसश्च रूपतिरस्कारित्वं प्रसिद्धं सांवर्तकेन तमसा अवकाशेन स्वकारणेन ॥ १४ ॥ कालात्मना शब्दस्य हि कालत एव
नाशः प्रसिद्धः तद्रूपेणात्मनारंभे एव आत्मनि तमसा हंकारः ॥ १५ ॥ इन्द्रियाणि बुद्धिश्च रजसा हंकारः मनो वैकारिकैर्दे
वैः सह सात्विका हंकारः ॥ एवं त्रिविधैः स्वगुणैः स्वकार्यैः सहितः अहं अहंकारः आत्मनि महति स च महान् प्रकृताविति प्र

हतरूपं तु तमसा वायौ ज्योतिः प्रलीयते ॥ हतस्पर्शो वकाशेन वायुर्न भसिलीयते ॥ १४ ॥ कालात्मना ह
तगुणं न भ आत्मनि लीयते ॥ १५ ॥ इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सह वैकारिकैर्नृप ॥ प्रविश्यंति ह्यहंकारं स्व
गुणैरहमात्मनि ॥ १६ ॥ एषामाया भगवतः सर्गस्थित्यंतकारिणी ॥ त्रिवर्णवर्णितास्माभिः किंभूयः
श्रोतुमिष्टसि ॥ १७ ॥ राजोवाच ॥ यथैतामीश्वरीमायां दुस्तरामकृतात्मभिः ॥ तरंत्यंजः स्थूलधियो
महर्षि रदमुच्यताम् ॥ १८ ॥ सु १

ष्टव्यं ॥ १६ ॥ त्रिवर्णं त्रिगुणमायां अवर्णभीतं राजानं ॥ तन्निवृत्त्युपायं श्रवणे ॥ छंदयति किंभूय इति ॥ एव
मनुकंपितस्तन्निवृत्त्युपायमेव पृच्छति ॥ १७ ॥ यथैतामिति ॥ यद्यपि तन्मायया तोबुध आभजेन्नमिति भक्ति
स्तत्तारकत्वेनोक्तैव तथापि किंभक्तिरेवान्योपि वा तत्रोपायोस्तीति ज्ञातुं पुनः प्रश्नः ॥ अकृतात्मभिरवशीकृतांतःकरणैः
स्थूलधियः स्थूलेशरीरैः हंथीयेषां ते ॥ १८ ॥

भा० २०
१४

हरेर्जनकर्मगुणानां श्रवणं च तदर्थं हृद्यं देशेन सर्वं कर्म विशेषतश्च यजनादितत्तदर्थं शिद्ध्यति ॥ इष्टं दत्तं मित्या
दयो भावे निष्ठाः वृत्तं सदाचारः ॥ अत्मनः प्रियं गंधपुष्पादि ॥ दारादीन्यालक्ष्यपरस्मैपरमेश्वराय निवेदनं तत्सर्वकृत्या
समर्पणं यत्र चिद्देत ॥ ६ ॥ कस्मै एव आत्मानाय श्रयेण ॥ कस्मै आत्मनो जीवस्य नाशो येषामिति वा ॥ तेषु उभयत्र स्था
वरे जंगमे च यापरिचर्या तां विशेषतो नृषु तत्रापि साधुषु स्वधर्मशीलेषु ॥ तत्रापि च महत्सु श्रीभागवतेषु ॥ ७ ॥ ते भाग
श्रवणं कीर्तनं ध्यानं हरेरद्भुतकर्मणः ॥ जनकर्मगुणानां च तदर्थं ॥ खिलचेष्टितं ॥ इष्टं दत्तं तपो जपं
वृत्तं यच्चात्मनः प्रियं ॥ दारान्मुक्तान् गृहान् प्राणान्यत्परस्मै निवेदनं ॥ ८ ॥ एवं कस्मात्सनाथेषु मनुष्येषु च
सौहृदं ॥ पश्चिष्यं चोभयत्र महत्सु नृषु साधुषु ॥ ९ ॥ परस्परानुकथनं पावनं भगवद्यशः ॥ मिथोरतिमि
थस्तुष्टिर्निवृत्तिर्मिथ आत्मनः ॥ १० ॥ स्मरंतः स्मारयंतश्च मिथोऽघो घहरं हरिं ॥ भक्त्या संजातया भ
क्त्या विश्रान्त्युत्तुलका तनुम् ॥ ११ ॥
यशःप्रतिपत्तिसंस्पृहादिपरित्यागेन मिथो यारतिः ॥ रमणम् ॥ याचतुष्टिः ॥ सुखं ॥ याचनिवृत्तिः ॥ समस्तदुःखानि
वृत्तिस्तां च शिद्ध्यति ॥ १२ ॥ एवं वर्तमानानां परमानंदः ॥ प्राप्तिमाह ॥ स्मरंत इति द्वयम् ॥ भक्त्या साधनभ
क्त्या संजातया प्रेमलक्षणा भक्त्या ॥ १३ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥

गुरुरेव आत्मा देवतं च यस्य सः अनुवृत्त्या सेवया यैर्धर्मैः वस्तुत आत्मा ॥ आत्मप्रदं श्रोपासकानां यथावलिप्रभृतीनां ॥ १० ॥ य
थोचितमिति ॥ हीनेषु दयां समेषु मैत्री ॥ उत्तमेषु प्रश्रयं च शिष्टे दित्यर्थः ॥ २० ॥ शौचं वाद्यं मृज्जलादिभिः ॥ आभ्यंतरं वा दभमा
नादिभिः शिष्टे तपः स्वधर्माचरणं ॥ तितित्तां क्षमां ॥ मौनं वृथावाचामनुच्चारणं ॥ स्वाध्यायमधिकारानुरूपं वेदपाठादि
कं ॥ आर्जुनं स्वच्छतां ॥ व्रतचर्यं यस्य यादृगुचितं ॥ तदनुसंदारनियमादि ॥ अहिंसां भूतेषु द्रोहं ॥ दंडसंज्ञयोः शीतोत्प

तत्र भागवतान्धर्मान् शिष्टे ह्युर्वीत्सु देवतः ॥ अमाययानुवृत्त्या यैस्तु षेदात्मात्मदोहरिः ॥ १० ॥ सर्वत्र म
नसोऽसंगमादोसंगं च साधुषु ॥ दयां मैत्री प्रश्रयं च भूतेषु दाय योचितं ॥ २० ॥ शौचं तपस्ति तित्तां च
मौनं स्वाध्यायमार्जुनं ॥ व्रतचर्यमहिंसा च समत्वं दंडसंज्ञयोः ॥ ३० ॥ सर्वत्रात्मेश्वरान्वीक्षां केवल्यम
निकेततां ॥ विविक्तचौरवसनं संतोषं येन केनचित् ॥ ४० ॥ अहं भागवतेशास्त्रेऽनिंदा मन्यत्र चापि

हि मनोवाक्यकर्मदंडं च सत्यं शमदमावपि ॥ ५० ॥ नी १
सुखदुःखादिरूपयोः समत्वं हर्षविषादराहित्यं ॥ ३० ॥ आत्मेश्वरान्वीक्षां सच्चिद्रूपेणात्मज्ञानं नियं तरूपेणेश्वरेक्षां च के
वल्यमेकांतशीलत्वं ॥ अनिकेततां गृहाद्यभिमानराहित्यं ॥ विविक्तचौरवसनं विजयपतितानां शुद्धानां वाससां व
ल्कलानां वा परिधानं ॥ ४० ॥ भागवतेश्वरप्रतिपादके ॥ अन्यत्र शास्त्रादोया अनिंदितां मनसः प्राणायामैः ॥ वाचोमो
नेन कर्मणोऽनीहया दंडं ॥ सत्यं यथार्थभाषणं ॥ शमदमौ श्रंतःकरणवाद्येन्द्रियनिग्रहो ॥ ५० ॥

अवेहीत्यनेन विषयत्वं निषेधयति नैतदिति एतत्परं तत्त्वं मनो न विशति न विषयीकरोति वा गुत वा गणि च तत्र आ
त्मा बुद्धिश्च प्राणश्च क्रियाशक्त्या न प्राप्नोति अन्यानि चेन्द्रियाणि यथानलं स्वाः स्वाशभता अर्चिषो विस्फुल्लिह्यो न प्रका
शयति न दहति च तथा जगत्सु मन आदिवृत्तिषु भिन्नान् जयमानस्यात्मप्रकाशस्य तत्तद्वृत्तिप्रकाशकस्य न तत्प्रकाशवि
षयत्वं प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्च स्वरूपं तत्र त्रस्य त्रस्य मनस्य मनसो ये मनो विदुरिति तथा यतो वाचो निवर्तते
अप्राप्य मनसा सह न्यादिश्रुतेः ननु त्वं त्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुतेः शब्दगोचरत्वं प्रतीयते न त्राह शब्दोपीति

नैतन्मनो विशति वा गुत चक्षुरात्मा प्राणोन्द्रियाणि च यथानलमर्चिषः स्वाः ॥ शब्दोपि
बोधकनिषेधतया त्ममूलमर्थोक्तमाह यदनेन निषेधसिद्धिः ॥ २८ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥

शब्दोपि आत्ममूलं आत्मनि प्रमाणं सत् अर्थोक्तं अर्थोदुक्तं यथा भवति तथाह न साक्षात् कुतः बोधकनिषेधतया
स्वस्यैव बोधकस्य निषेधरूपत्वात् यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह यद्वाचानाभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदे
व ब्रह्मत्वं सिद्धिः यन्मनो न मनुते न चक्षुषा पश्यति कश्चनैव मित्यादिश्रुतेः ननु तर्हि नैवाह श्रुतिः किमिदमुच्यते
अर्थोक्तमाहेति तत्राह यदनेन अथात आदेशो नेति नेति स्थूलमन एव यतो वाचो निवर्तते यद्वाचानाभ्यु
दितमित्यादि निषेधस्य यत् अवधिभूतं ब्रह्मतत्त्वं स्मृते विना सिद्धिर्नास्ति सर्वस्य निषेधस्य सावधित्वात् ॥ २८ ॥ ॥

अजंहरिमनुशीलयंतितल्लीलामभिनेयंति॥ एवं परमेत्यप्राप्यनिर्वृताः संतस्तस्मीभवन्ति॥ २४॥ उपसंहरति॥ इतीति भा
 गवतधर्मोत्पन्नयाभक्त्या॥ २५॥ नारायणपरांमायांतरंतीत्युक्तेष्टयति॥ नारायणमिधानस्येति॥ निष्ठास्वरूपं॥ अयंभावः
 ब्रह्मैवतावेन्नारायणइतिभगवानितिपरमात्मेतिचोच्यते॥ तदुक्तं॥ वदंतितत्त्वविदस्तत्त्वज्ञानमदयं॥ ब्रह्मेतिपरमात्मेति
 भगवानितिशब्दुतइति॥ तथानारायणेभगवतितदिदंविश्वमाहितं॥ गृहीतमायोऽखण्डः स्वर्गादावगुणः स्वतइत्यादिषु॥ तत्रकिमे
 कचिदुदंत्यच्युतचितयाकचिद्वसंतितनंदंतिवदंत्यलौकिकाः॥ नृत्यंतिगायं त्पनुशीलयंत्यजंभवन्तितूष्मी
 परमेत्यनिर्वृताः॥ २६॥ इतिभागवतानधर्मानुशिस्तभक्त्यातदुत्थया॥ नारायणपरांमायामंजसरतिदुस्तरां॥ २७॥
 राजेवाच॥ नारायणमिधानस्यब्रह्मणःपरमात्मनः॥ निष्ठांमहेयनोवक्तुंययंहिब्रह्मवित्तमा॥ २८॥ पिप
 लायनउवाच॥ स्थित्युद्भवप्रलयहेतुरहेतुरस्ययत्स्वप्नागारसुषुप्तिषुसद्विद्वद्देहेन्द्रियासुहृदया
 निचरंतियेनसंजीवितानितदवेहिपरंनरेन्द्र॥ २९॥ निर्नारायणदिभिःशब्दैर्निर्विशेषंतदेवंस्तुच्यते॥ अस्तिवाको
 पिविशेषरति॥ ३०॥ अत्रोक्तंस्थित्युद्भवेतिअयमर्थः॥ अस्यविविधस्यस्थित्युद्भवप्रलयानाहेतुः स्वयंचअहेतुः हेतुः
 हितः सनारायणइतिपरमेवतत्त्वमवेहि॥ स्वप्नागारसुषुप्तिषुसतश्चनुवर्तमानयत्स्वयतिचतुरीयं
 त्रिषुसंततइतिवहिश्चसमाध्याहोयत्तद्वसतिपारमेतत्त्वमवेहि॥ देहेन्द्रियप्राणमनांसियेन॥ संजीवितानिसंतिजीवरतिप्रव
 तंततत्परमात्मेतिपरमेवतत्त्वमवेहि॥ एवंलक्षणमेदेनारायणदिनामभिरुच्यमानमपिपरमेकमेवतत्त्वमानीहि॥ ३१॥

भा० ए०
१६

ननुसर्वात्मकं चेद्वदन्तर्हि सर्वस्य कार्यस्य जन्मादिविकारत्वात् ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसंगः स्यादत आह नास्तीति ॥ आत्मा
ब्रह्म न ज जान न जातः ॥ जन्माभावादेव तदंतरास्ति तोल द्वाणो विकारो नास्ति नैधत्ते ॥ न वर्धते ॥ दृढाभां द्विपरिणा
मोऽपि निरस्तः ॥ कुतः ॥ हियस्माद्यभिचारिणा मागमापायिनां बालयुवादिदेहानां सवनवित्तत्कां द्रष्टा ॥ न ह्यव
स्थावतां ॥ इष्टातदवस्थो भवतीत्यर्थः ॥ निरवस्थः ॥ को सा वात्मा ॥ अत आह ॥ उपलब्धिमात्रमिति ॥ न न्वायातंतर्हि

वर
ल ३

नात्मा ज जान न मरिष्यति नैधत्ते ॥ सो न स्तीयते सवनविद्यभिचारिणां हि ॥ सर्व
त्राश्वदनपाय्युपलब्धिमात्रं प्राणो यथेन्द्रियवलेन विकल्पितं सत् ॥ ३० ॥

क्षणिकत्वं ॥ नेत्याह ॥ सर्वत्रेति ॥ सर्वत्र देशे ॥ प्राश्वत्सर्वदा अतपायि ॥ अनुवर्तमानं ॥ न तु नीलं ज्ञानं जातं ॥ पीतं ज्ञा
नेन एमिति प्रतीतिः ॥ सर्वज्ञानस्यातपायित्वं अत आह ॥ इन्द्रियवलेनेति ॥ सदेव ज्ञानमिन्द्रियवलेन विधिं कल्पि
तं ॥ नीलाद्याकारवत्तय एव जायंते ॥ न पश्यंति च ॥ न ज्ञानमिति भावः ॥ व्यभिचारिष्वव्यभिचारे दृष्टान्तः ॥ प्राणो यथे
ति ॥ ३० ॥

१६

ननु तर्हि प्रमाणविषयत्वात्तास्ति ब्रह्मेति प्रसज्यते अत आह सत्वमिति सत्स्युलंकार्यमसत्सुलंकारणं त
त्सर्वब्रह्मेव भाति कुतः यद्यस्मात्तयोः सदसतोः परं कारणं कार्यं कारणं द्विज्जनं भवति वा चारं भणमिति
श्रुतेः ननु कथमेकं बहुविधस्य कारणं त आह उरुशक्तिः अनेकशक्तिमत् उरुर्महती माया लक्षणा शक्ति
र्यस्य तदिति वा बहुधा भातमेव दर्शयति आदौ यदेकं ब्रह्म तदेव सत्त्वं रजस्तम इति त्रिवृत्प्रधानं प्रव

सत्त्वं रजस्तम इति त्रिवृदेकमादौ सूत्रं महानहमिति प्रवदंति जीवं ॥ सा
नक्रियार्थफलरूपतयोरुशक्तिब्रह्मेव भातिसदसच्चतयोः परं यत् ॥ २५ ॥

दन्ति ततः क्रियाशक्त्या सूत्रं ज्ञानशक्त्या महानिति तदेव प्रवदंति ततोऽहमिति जीवं जीवोपाधिमहंकारं
च तदेव प्रवदंति ततश्च ज्ञानक्रियार्थफलरूपतया ज्ञानशक्तेन देवता क्रिया इन्द्रियाणि अर्थविषयाः फलं
तत्प्रकाशः सुखादिवा तद्रूपतया ब्रह्मेव भाति न हि स्वरूपेण स्वतो भासमानस्य ब्रह्मणः स्वस्तिद्वौ प्रमाणपेक्षेति
भावः ॥ २६ ॥

ननु यदि सुषुप्तौ कृतस्य मानमवेत्कथं पुनरपि संसारः स्यात् अविद्या तत्संस्काराणां विद्यमानत्वादिति चेत्कदा तर्हि तन्नि-
वर्तको नु भवो भवेदत आह यहीति विवक्षणादिविहयकेवलमवनामस्यैव चरणेष्वयाधरुभक्तिस्तया पुमान्चेत-
सामलानिविधमेतन्नाशयेत् चेत्तएव कर्तृसंगतानिमलानितया भक्त्या दालयेत् तदा तस्मिन् विशुद्धे चेतसि स-
ति साक्षादव्यवधानेनात्मतत्त्वमुपलभ्यते अमलयोः दृशोः सत्योर्यथा पूर्वमेव सिद्धे सवितृप्रकाश इति ॥ ३० ॥ भक्त-

यद्यवनामचरणेष्वयाधरुभक्त्या चेतोमलानिविधमेदुल्लेखकर्मजानि तस्मिन् विशुद्ध उपलभ्यत आत्म-
तत्त्वसाक्षाद्यथामलदृशोः सवितृप्रकाशः ॥ ३१ ॥ ततो वा ॥ कर्मयोगं वदत नः पुरुषोत्तम संस्कृतः ॥ वि-
धेये ह्यशु कर्मणि नैकस्य विदते परं ॥ ३२ ॥ एवं प्रश्नमृषीन्पूर्वं स पृच्छ पितुरतिकेनाब्रुवन् ब्रह्मणः
पुत्रास्तत्र कारणमुच्यतां ॥ ३३ ॥ आ वि हे ॥ ३४ ॥ कर्मो कर्म विकर्म इति वेदवादेन लौकिकः वेदस्य चेश्वरा-
त्मत्वात् तत्र मुह्यति सरयः ॥ ३५ ॥

कर्मयोगाधीनत्वात् तत्पृच्छति कर्मयोगमिति नैकस्य कर्मनिवृत्ति-
साध्यं ज्ञानं ॥ ३६ ॥ प्रश्नोत्तरमाह एवमिति प्रश्नप्रपञ्चमर्थं पितुरित्वा कुः ब्रह्मणः पुत्राः सनकादयः सर्वज्ञा अपि नाब्रुवन् ॥ ३७ ॥
गहनत्वद्योतनाय प्रथमं द्वितीयं प्रश्नस्यात्र माह कर्मेति कर्मविहितं अकर्म तद्विपरीतं निषिद्धं विकर्म विगतं कर्म विहि-
ताकरणं ॥ ३८ ॥ श्वरात्मत्वात् ईश्वराद्भुतत्वात् अपौरुषेयत्वादित्यर्थः पुंवाको द्विवक्त्ररभिप्रायतोऽर्थज्ञानं शक्यं अपौरुषेये-
त्वं केवलं वाक्येणैव पश्येत्तेव तात्पर्यावधारणं तच्च दुष्करमिति तत्र कर्मो दोषविहं सोऽपि मुह्यति किमुतान्ये अतस्तव

तत्त्वसाक्षाद्यथामलदृशोः सवितृप्रकाशः ॥ ३१ ॥ ततो वा ॥ कर्मयोगं वदत नः पुरुषोत्तम संस्कृतः ॥ वि-
धेये ह्यशु कर्मणि नैकस्य विदते परं ॥ ३२ ॥ एवं प्रश्नमृषीन्पूर्वं स पृच्छ पितुरतिकेनाब्रुवन् ब्रह्मणः
पुत्रास्तत्र कारणमुच्यतां ॥ ३३ ॥ आ वि हे ॥ ३४ ॥ कर्मो कर्म विकर्म इति वेदवादेन लौकिकः वेदस्य चेश्वरा-
त्मत्वात् तत्र मुह्यति सरयः ॥ ३५ ॥

दृष्टं तं विदुः खनिद्रियादिलयेन निर्विकारात्मोपलब्धिं दर्शयति ॥ अं डे धिति ॥ पेशिषु जरायुजेषु तुरुषु उद्भि
 जेषु ॥ अविनिश्चितेषु खेदजेषु उपधावत्यनुवर्तते ॥ एवं दृष्टं ते निर्विकारित्वं प्रदर्श्य दाष्टं तिकेऽपि दर्शयति ॥
 कथं तदेवात्मा स विकार इव प्रतीयते ॥ यद्यदा जागरे इन्द्रियगणः ॥ यदा च स्वप्ने तत्संस्कारवानहंकारः ॥ यदा तत्र सु
 तं ॥ तदा तस्मिन् प्रसुप्ते इन्द्रियगणसन्ने लीने अहंमिति अहंकारे च सन्ने कूटस्थो निर्विकार एवात्मा कुतः ॥ आस

॥ अं डे सुपेशिषु तुरुषु विनिश्चितेषु प्राणोद्भि जीवमुपधावति तत्र तत्र ॥ ॥

॥ सन्ने यदिन्द्रियगणो हंमि च प्रसुप्ते कूटस्थ आशय मृते तदनुस्मृतिर्नः ॥ ३१ ॥

यमृते लिङ्गाशरीरमुपाधिं विना विकारहेतोरुपाधेरभावादित्यर्थः ॥ न न हंकारपर्यंतस्य सर्वस्य लयेऽन्यमेवा
 वशिष्यते ॥ कतदा कूटस्थ आत्मा अत आह ॥ तदनुस्मृतिर्नः ॥ तस्य विशेषज्ञानमन्यस्य सुखात्मनः ॥ स पुत्रि सा
 हिणः स्मृतिर्नोऽस्मीकं भवति ॥ एतावन्तं कालं सुखमहं सुप्ते न किंचिदवेदिष्यमिति ॥ अननुभूतस्यास्मरणादस्यैव
 स पुत्रावात्मानुभावः विषयसंबन्धाभावात् न स्पष्ट इति भावः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ यद्वै तन्न पश्यति ॥ पश्यन् वै तद्रूपं न
 पश्यति न हि द्रष्टुं दृष्टं विपरिलोपो वितत इति ॥ ३२ ॥

भा० ए०
१८

तस्माद्देहोक्तमेव कुर्यात् न तु निषिद्धं न तु कर्मणि क्रियमाणे तस्मिन्नासक्तिस्तत्फलं च स्यात् न तु नैक कर्म्यस्य
सिद्धिरत आह निःसंगः अनभिनिवेशवान् ईश्वरेषितं न तु फलोद्देशेन न तु फलस्य श्रुतत्वात् कर्मकृते फले
भवेदेव न एव च नार्थेति कर्मणि रुच्यत्वादनार्थं अगदपानेखंडलड्डकादिवत् ततश्च कर्मभि रूच्यावेदा
र्थं सम्यग्विचारयति तदा च यो वा एतदक्षरमविदितागार्थस्मा लोकात्प्रैति सकृपणा इत्यनात्मज्ञस्य कपणा

वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसंगोऽर्पितमीश्वरे ॥ नैकम्यालभते सिद्धिं रोचनार्थाफलश्रुतिः ॥ ३६ ॥
यत्राशुहृदयग्रंथिनिर्जिह्वर्षुः परात्मनः ॥ विधिनापचरेद्देवं तत्रोक्तेन च केशवं ॥ ३७ ॥ लब्धाऽ
नुग्रहाचार्यान्तेन संदर्शिताः ॥ गमः ॥ महापुरुषमभ्यर्च्यै नमस्त्यामिमतयात्मनः ॥ ४० ॥ ॥

तां तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिशंति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनाऽनाशकेन चेति यज्ञादीनां
नशेषतां चावधार्य निष्कामेषु कर्मसु प्रवर्तते ततश्च स्वर्गकामयज्ञे तेत्यादिभिः कामितस्यैव स्वर्गादिः फलत्वे
नावगमात् कामितोऽसौ न भवतीति नेष्टुर्गसिद्धिरेव भवतीति भावः ३७ वेदिककर्मयोगमुक्ता तां त्रिकमाह य
आश्रितिय एतमनः परस्येव सतः आत्मनो जीवस्य हृदयग्रेथि अहंकारबंधं निर्हर्तुमिच्छुः सन्तं त्रौक्तेन च विधिना
प्रकारेण यजेत त्रमेव शस्त्रं चकाराद्वैदिकेन सह समुच्चयमाह ३८ तमेव विधिमाह लब्धानुग्रह इत्यादिना तेनाचार्ये

लसं दक्षिणः अगमः अर्द्धनप्रकारेण सप्तः ४०

१८

दुर्जेयं वेदनात्पर्यमात्रं परोक्षवाद इति यत्रान्यथास्थितोऽर्थः संगोपयितुमन्यथाकृत्वा चोत्तेस परोक्षवादः तथा च
श्रुतिः तवा एतं चतुर्दशैः सत्रं चतुर्दशैः तेषां चतुर्दशैः परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा इति परोक्षवादत्वे मेवादः कर्म
मोक्षायैति न तु स्वर्गार्थं कर्माणि विधाते न कर्म मोक्षार्थं तत्राह बालानामनुशासनं यथा भवति तथा अत्र दृष्टं
तः अगदमोषधं यथा बालमगदं पाययन् खंडलशुकादिभिः प्रलोभयन् पाययति ददाति च तानि नैतावता

दोषे

परोक्षवादोऽयं बालानामनुशासनं ॥ कर्म मोक्षाय कर्माणि विधत्ते ह्यगदं यथा ॥ ३६ ॥

नाचरेद्यस्तु वेदोक्तं स्वयमज्ञोऽजितेन्द्रियः विकर्मणा ह्यधर्मणा
मृत्योर्मृत्युमुपैतिसः ॥ ३७ ॥

नि नैतावताः गदपानस्य तस्मात् प्रयोजनं अपितु आरोग्यं तथा वेदोऽप्यवांतरफलैः प्रलोभय
न् कर्म मोक्षायैव कर्माणि विधत्ते ॥ ३६ ॥ ननु कर्म मोक्षश्चेत्युत्तरं स हि प्रथममेव कर्म त्यजतां मृतं आ
ह नाचरेदिति अजितेन्द्रियत्वाद् अज्ञः स्वयं यदि नाचरेत् तर्हि विकर्मणा कर्मानाचरणेन तत्तरेणाधर्मणा
मृत्योरनंतरं मृत्युमेव प्राप्नोति तथा च श्रुतिः मृत्वा पुनर्मृत्युमाप्स्यते अर्द्यमानः स्वकर्मभिरिति ॥ ३७ ॥

भा० २०
१२

तांत्रिकं कर्मयोगमुपसंहरति एवमिति ॥ ४५ ॥ इति श्री कादशोत्तरीयध्यायः ॥ ३ ॥ चतुर्थे त्ववतारे हा प्रशस्योत्र मुक्तावा
न ॥ जयन्ती नन्दनाम्ना दुर्मिलो नवसप्तमः ॥ मूत्र्या भिमते मात्मन इत्यनेनात्मनः प्रियमवतारं पूजयेदित्युक्तेऽवतार
ज्ञानमपेक्षितं तथा सवेः स्तुतवानमेहरिमित्युक्ते गुणकर्मज्ञानं चापेक्षितमतः पृच्छति यानेपानीति कर्त्ता करिष्यति ॥ १ ॥

एवमग्न्यर्कतोयाद्यवतिथौ हृदये च यः यजेद्दीश्वरमात्मानमचिरान्मुच्यते हिसः ॥ ४५ ॥ इति श्री महा
गते महापुण्ये कादशकध्वजुदेव नारद उवाच ॥ जायते यो पावनो देह प्रशस्तनीयो ध्यायः ॥ ३ ॥ नि
मिरुवाच ॥ यानियानीह कर्मणि यैः स्वर्गं दजन्मभिः ॥ चक्रे करोति कर्त्ता वा हरिस्तानि व्रवंतु नः ॥ १ ॥
दुर्मिल उवाच ॥ यो वा अनंतस्य गुणानंतज्ञानतु क्रमिष्यन्स तु वालवुद्धिः ॥ रजोसिंभूमे गणयेत्कथंचि
त्कालेन नैवाखिलैः किं धाम्नः ॥ २ ॥

११

तथा पृष्ठानि कालत्रयसंबन्धि सकलावतारगुणकर्मणि कथयितुमशक्या
नि संक्षेपतस्तु कानिचित्कथयिष्यामीत्याह ॥ यो वा इत्यादिना ॥ अनुक्रमिष्यन् गणयितुमिच्छति यः स तु वालान
मिव बुद्धिर्यस्य संसंदमतिः ॥ कालेन महता कोपि महामतिः रजोसिं गणयेदपि ॥ अखिलशक्तिधाम्नः सर्वशक्त्या
अयस्य ॥ न गवतो गुणास्तु नैव गणयेत् ॥ तथा च श्रुतिः ॥ विस्मान्नु कं वीर्याणि प्रावोच ॥ यः पार्थिवानि विममे रजोसीत्या

१२

श्रीमूर्तिः संमुखमासीनः॥ आदिशब्देन भूतशुद्ध्यापि पिंडं देहं विशेषध्वजिर्न्यसैः कृतरत्नायेन सः॥ ४१॥ आदावेव द्रव्या
लिपुष्पादीनि जंत्वादिशोधनेनार्जितं मार्जनादिना॥ आत्मानमवग्रतया लिंगं मूर्तिमनुलेपतालनादिना निष्पा
द्ययोग्यानि कृत्वा पादादिपात्राण्युपकल्प्य संनिधाप्यहृदिसंयुजितं श्रोतृर्तो ध्यात्वा हृदादिभिः हृदयशिखः शिखाक
वचनेत्रास्त्रमंत्रमूलमंत्रेण च देवे कृतन्यासो मूलमंत्रेण च येत्॥ ४२॥ अंगानि हृदयादीनि उपांगानि सुदर्शनादीनि

शुचिः संमुखमासीनः प्राणसंयमनादिभिः॥ पिंडं विशेषध्वजिर्न्यसैः कृतरत्नायेन सः॥ ४१॥ अर्च्यो
देहदयेवापि यथा लब्धोपचारकैः॥ द्रव्यद्वित्यात्मलिङ्गानि निष्पाद्य प्रोक्ष्य चासनं पाद्यादीनुप
कल्प्याथ संनिधाप्यसमाहितः॥ हृदादिभिः कृतन्यासो मूलमंत्रेण च च्छेयेत्॥ ४२॥ सांगोपांगं सणा
र्षदांतांतां मूर्तिस्वमंत्रतः॥ पाद्यार्घ्याचमनीयाद्यैः स्नानवासविभूषणैः॥ गंधमाल्याक्षतस्रग्भिर्धूप
दीपोपहारकैः॥ सांगं संपूज्य विधिवत्स्वेवे सुत्वानमेहरिं॥ ४३॥ आत्मानं तन्मयं ध्यायन् मूर्तिसंपूजयेद्देवः॥

॥ शेषमाधाय शिरसा स्वधाम्युदास्य सत्कृतम्॥ ४४॥

तत्सहितां सपार्षदां सपरिवारां कैरुपचारैश्च येत्॥ तदा हृदाद्येति॥ आद्यशब्देन मधुपर्कमाचमनं च॥ अक्षतास्तिल
कालंकारेन तु पूजायां॥ नाक्षत्रैश्च येद्विष्णुन केतक्यामहेश्वरमिति निषेधात्॥ उपहारो नैवेद्यं॥ ४५॥ शेषानि माल्यं
स्वधाम्नि स्वस्थाने देवं हृदि॥ मूर्तिकारं डंके॥ उदास्य स्थापयित्वा पूजाविधिं समापयेदिति शेषः॥ ४४॥ ५५॥ ॥

पेसाय्यो

भा० ए०
२०

श्रीनारायणवतारमाह॥ धर्मस्य भाष्यो यादृद्दुहितरि मूर्ति संज्ञायां नारायणे नर इति मूर्ति द्वये नाजनिष्ठ जातः
तच्चरितमाह॥ नैष्कर्म्य मात्मन् स्व रूपे लक्ष्यते येन तत्त्वम् कर्त निर्वार रूपं वा उवाच नारदादिभ्यः स्वयंच
चार॥ योऽद्यापि कर्माचरन्नास्ते अष्टविध्यानिषेविता वङ्की यस्य सः ॥ ६ ॥ भगवद्वतारद्योतके परमो एव महं
शयितुमिति हासमाह॥ इंद्र इति दशभिः धामस्थानं तपसा ग्रहीतुमिच्छतीति विशंक्य तपोनाशाय कामं सपरि
धर्मस्य दत्तदुहितर्यजनिष्ठमूर्त्यां नारायणे नर अष्टिप्रवरः प्रशांतः ॥ नैष्कर्म्यलक्षणमुवाच च चा
रकर्म्मयोऽद्यापि चास्त अष्टविध्यानिषेवितां क्रि ॥ ६ ॥ इंद्रो विशंक्य समधाम विजिघृक्षतीति कामं न्य
युक्तसंगणं सर्वदयुपायं गत्वा पुरोगणं वसंत सुसंदवातैः स्त्रीप्रेक्षणे पुंसिरविध्यत नमहि जः ॥ ७ ॥ वि
ज्ञाय शक्रं रुतमक्र समादिदेवः प्राह प्रहस्यगत विस्मयरजमानान् ॥ माभेष्टुभो मद नमारुत देववध्वो
ग्रहणीतेनो बलीमश्नू न्यमिमं कुरुध्व ॥ ८ ॥
वारं प्रेषयामास सकामः सदरीत्युपाखाय ते यस्तं तस्याश्रममप्यरोगणादिभिः सह गत्वा स्त्रीणां प्रेक्षणा न्येव र्षवो
बाणास्तेरविध्यत नतस्य माहिमा हि मानं जामातीति श्रुत नमहि जः ॥ ९ ॥ अक्रमने पराधं अहो अहंधीर इति विस्मयोगवत्स
इदितः ॥ रजमानान् शापमियाकंपमानान् मोविभो समर्थ हे देववध्वः माभेष्टु वलिञ्चातिष्ठ्यंतान् प्रार्थयते इममस्मा
कमातिथ्याभावेऽन्यप्रायः स्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत्रादौ पुरुषावतारमाह भूतैरिति यदा स्वसृष्टेर्भूतैर्विराजं ब्रह्मांडं पुरं निर्माय तस्मिं लीलायां प्रविष्टः न तु नो कृत्वेन
प्रभूतपुरुषस्य जीवस्य तत्र भोक्तृत्वात् ॥ ३ ॥ अस्मिन् गुणकर्मण्याह द्वयेन यत्काय इति यस्याधिष्ठितः काय एषः काय इति स प्र-
मीवा तनुभूतां समष्टिं यष्टिजीवानां ज्ञानकर्तृद्रियाणि यस्य स्वतः स्वरूपभूता सत्वा तनुभूता ज्ञानं यस्य स्वतः सिद्धं
ज्ञानमिति वा यस्य स स नतः प्राणा हलदेहशक्तिः ॥ ओजः इन्द्रियशक्तिः ॥ ईहा क्रिया यश्च सत्वादिभिर्विश्वस्थितिल-

भूतैर्यदा पंचभिर्गुणैः पुरं विराजं विरचय्य तस्मिं स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधानमवाप
नारायण आदिदेवः ॥ ४ ॥ यत्काय एष भुवनत्रयसंनिवेशो यस्येन्द्रियैस्तनुभूता सुमंथेन्द्रियाणि
ज्ञानं स्वतः स स नतो बलमोज ईहा सत्वादिभिः स्थितिलया इव आदिकर्ता ॥ ४ ॥ आदावन्तु
तद्यतीरजसां स्थिसर्गो विष्णुः स्थितौ क्रतुपतिर्द्विजधर्मसेतुः ॥ रुद्रोऽप्ययाय तमसा पुरुषः स
आद्य इत्युद्भवस्थितिलयाः सततं प्रजासु ॥ ५ ॥

योद्वां आदिकर्ता ॥ ४ ॥ आदिकर्तृत्वेन न तत्पूर्वकं कर्तृत्वं नरमपि सचितं तद्दर्शयितुं गुणवतारद्वारा चरचरसु-
ष्ट्यादिकर्तृत्वमाह आदाविति यस्येत्यनुषंगः यस्य रजसा अस्थजगतः सर्गे कार्ये शतधृतिर्व्रजभूतस्थितौ च
विष्णुः यस्य सत्त्वेनेति शेषः क्रतुपतिः तत्फलदाता द्विजातीनां तद्धर्मार्णवसेतुः पालक इत्यर्थः यस्य तमसा अथ
याय रुद्रोऽन्तः इत्येतैर्व्रजोद्भिः निमित्तभूतैः प्रजासु उद्वादयो यतो भवन्ति स आद्यः पुरुषः ॥ ५ ॥

त्वदभक्तानां तु केवलं तपश्चरतां द्वयी गतिः प्रस्माकं वा वशं यांति क्रोधस्य वा तत्रास्मद्वशाः कामोपभोगमपि तावदनु
भवन्ति क्रोधस्य वशाः पुनरिति संदाश्याहुः हृष्ट इति हृष्टे हृष्टे च त्रिकालगुणाश्च शीतास्मवर्षाणि मारुतश्च प्राण्य
वायो वा जैह्वाः जिह्वोपभोगाश्च एतानस्मान् पारजलधिरूपानैतीर्य विलेध्य गोष्यदेमं ज्ञेति कुतः यतः क्रोधस्य विफल
स्य वशं यांति गच्छन्ति किंच जले मज्जन्ती यथा विवशाः संतो मत्तकारोपितं भारमसृजन्ति तथा वृथैव न मोक्षाय न च भो

चतुर्दशिका लक्षणमाहृतं जैह्वशैश्वानसमानपारजलधीनतितीर्यकेचित् क्रोधस्ययांतिविफलस्य
 वशंपदेगोर्मज्जतिदुश्चरतपश्चवृथोत्सृजंति ॥ ११ ॥ इतिप्रगृह्यतांतेषांस्त्रियोत्पद्भुजदर्शनाः ॥ द
 शोयामासश्चशूपास्वर्चिताःकुर्वन्तीर्विभुः ॥ १२ ॥ तेदेवानुचरादृष्टास्त्रियःश्रीरिवरूपिणी गंधेनमु
 मुहस्तासारूपौदार्यहताश्रियः ॥ १३ ॥ तानाहदेवदेवेशःप्रणतान्प्रहसन्तिव ॥ आसामेकतरंवृध्वंस्वरणंस्वर्ग
 गायशर्पादिनादुश्चरंतपनुत्सृजंति ॥ १४ ॥ स्त्रियोयोगनिर्मिताःस्त्रीःशुश्रूषांकुर्वन्तीःस्वर्चिताःसुष्ठु
 श्रुलंछन्ताःतेषांसलावण्यादिदर्पोपशमनायदर्शयामास ॥ १५ ॥ रूपिणीमूर्तिश्रीरिवताःस्त्रीर्दृष्ट्वा
 तासांतुल्यस्योदार्यणमहत्वेनहताश्रीःकांतियेषांते ॥ १६ ॥ वृध्वंरणीध्वम् ॥ क्वयंवेराकाःक्ववेमादितिचेत
 त्नाह ॥ सवरणंसमानरूपं ॥ नैकायस्मदनुरूपेतिचेमाभवतु ॥ तथापिस्वर्गस्यन्तर्षणरूपाम् ॥ १७ ॥ रागरामराम

हेनरदेवः अभयदेशीनारायणे इत्यं वृत्तिसति ॥ देवाः कामादयः सव्रीडानि नम्राणि शिरांसि ये पांते ॥ लज्जाभरेणैव
 नतशिरस्का इत्यर्थः ॥ सघृणं यथा भवति ॥ कृपां जनयंत इत्यर्थः ॥ कृपायुक्तं नमिति वा ॥ मायातः परे ॥ आतोः विकृते स्वारासाश्च
 ते धीराश्च ते पांति कौरानतं पादपञ्चयस्य तस्मिन्त्वयि ॥ एतत् अतो भानुकं पादि न चित्रं ॥ ४ ॥ आसां कंच परधाचर
 णं स्वभावसिद्धत्वा न चित्रमित्याहुः ॥ त्वामिति ॥ त्वां सेवमानानां सुरैर्हिन्द्रादिभिः ॥ कृतांतराया विघ्ना भवंति ॥ कस्मादित्यतः

इत्यं वृत्त्यभयदेशीनरदेवदेवाः सव्रीडानम्रशिरसः सघृणंतमूचुः ॥ नैतद्विभोत्वयि परोऽविकृते विचि
 त्रं स्वारासमधीरानिकरानतपादपञ्च ॥ ४ ॥ त्वां सेवतां सुरकृता वहेवोऽंतरायाः ॥ त्वोको विलंघ्य परमं व्रजतां
 पदं ते ॥ नान्यस्य बहिर्विक्लीनददतः स्वभागान्धने पदं त्वमवितायदिविघ्नमूर्द्धि ॥ १० ॥

आहुः ॥ सौकडतिस्वस्थानं स्वर्गमतिक्रम्य परमं तव स्थानं व्रजतां ॥ नान्यस्य त्वमसेवमानस्य त्वामसेवमानस्य कुतः
 बहिर्वियजे स्वभागान्पुरोडाशादीन् वक्लीन ॥ करान्कर्षक इव राज्ञे इन्द्रादिभ्यो ददतः ॥ प्रयच्छतः ॥ तर्हि किं मद्रूपो
 विघ्नेर्भश्यति नेत्याहुः ॥ धत्त इति ॥ यदीति निश्चये ॥ यतस्त्वं सर्वसुराधीश्वरोऽवितारक्षकः ॥ अतोऽसौ विघ्नानां मूर्द्धि
 पदं त्वं धिं धत्ते कुतः पुनस्त्ववि विघ्नशंकेति भावः ॥ १० ॥

भा० २०
२२

अंतरेषु सर्वमन्तरेषु कलाभिर्मूर्तिभिर्भुवनानि श्रद्धात् प्रपल्लयत् । रसां रसां समदादौ ॥ १५ ॥ हे हयानां कुलस्य षष्ठा
यभार्गवरूपोऽग्निः स गमो ह शरथिः स नृः स लंकं कायास्थितं स च जयति वर्तमानका लीनोऽवतार इत्यर्थः ॥ २५ ॥ भाविते

देवां सुरैर्युधि च दैत्यपतीन्सुरार्थं हत्वा तंतरेषु भुवनान्यदधात् कलाभिः । भूत्वाऽथ वामनरूपा महरद्वलेः
ह्मां यात्रां छलेन समदाददितेः सुतेभ्यः ॥ १५ ॥ निहन् विष्णुमकृतगां च त्रिशप्रत्वारामस्तु हे हयकुलाय
यभार्गवाभिः ॥ सोऽधिं वबंध दशवक्रमहत्सलंकं सीतापतिर्जयति लोकमलघ्नकीर्तिः ॥ २५ ॥ भूमेर्भा
गवतारणा ॥ ययदुष्वजनाजातः करिष्यति सुरैरपि दुर्कराणि ॥ वादैर्विमोहयति यज्ञकृतोऽत
दहान् शूद्रान् कलौ हिति भुजो न्यहनिष्यते ॥ २१ ॥ एवं विधानिकर्मणि जन्मानि च जगत्पतेः ॥ भू
रिति भरिष्य शसो वर्णिता निमहाभुजः ॥ २२ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे वसुदेव
नारद उवाच ॥ जायते यो पावनं विदेहप्रसूतं चतुर्थं धाम ॥ ४ ॥

मकुलमावतारमाह ॥ भूमेरिति ॥ वृक्षवतारमाह ॥ वादैरिति ॥ अतदहान् ॥ अतदहान् ॥ यज्ञानहान् ॥ दैत्यान् विमोहिष्य
ति ॥ कल्कवतारमाह ॥ शूद्रानिति ॥ न्यहनिष्यत् ॥ निहनिष्यति ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति श्रीएकादशस्कंधे चतुर्थः ॥ ४ ॥ ॥

क २

२२

सुरवंदिनः देवभृत्याः ॥ १५ ॥ इंद्राय इंद्रं प्रतिनारायणवल्लभः ॥ शक्रः तत्रैव संप्राप्य विस्मितश्च तत्र विस्मितश्च
सेतिवा ॥ १६ ॥ अन्यानप्यवतारं स्तुवन्निवाहं हंसस्वरूपीति दत्तात्रेयः कुमारः सनकादिः ॥ नः पिता सृष्टमश्च वि
स्मुरेव कलयावतीर्णः सन्नात्मयोगमवदत्तेन विस्मना हयास्ये हयग्रीवावतामधुभिदासताततः श्रुतयेः ब्राह्मताः

उमित्यादेशमादाय नत्वा तं सुरवंदिनः ॥ उर्वशीमप्यारः श्रेष्ठां पुरस्कृत्य दिवं ययुः ॥ १५ ॥ इंद्राय नम्य सदसि शृ
एवतां त्रिदिवौकसां ॥ ऊचुर्नारायणवल्लभः शक्रस्तत्रैव विस्मितः ॥ १६ ॥ हंसस्वरूपवददव्युत आत्मयोगंदतः ॥
कुमारसृष्टमो भगवानपि तातः ॥ विष्णुः शिवाय जगतां कलयावतीर्णस्तेना हतमधुभिदा श्रुतयो हयास्ये ॥ १७ ॥
गुप्तां पृथगनुरिलोषधयश्च मात्स्यं क्रौंडे हतो दितिज उद्धरतां भयः क्षमा ॥ क्रौंस्मे धृतोऽदिर मृतो नमथ नैस्वपृष्ट्या
हात्प्रपन्नमिभगजममुचरत् ॥ संस्तु न्वतोऽधिपतितां च मरणं नृषींश्च शक्रं च वृत्रं वधतस्तमसि प्रविष्टं ॥ दे
वस्त्रियोऽसुरगृहे पिहिता अनाथा जघ्रसुरे इमं भयाय सतां नृसिंहे ॥ १८ ॥

॥ रत्नाष्टयै उषधयश्च गुप्ताः ॥ क्रौंडे वराहावतारे ग्राह्यं जेद्रममुचरत् मोचयामास ॥ एवमादौ यत्रावतारनामनासि ॥ तत्र विष्णुः
शिवाय जगतां कलयावतीर्ण इत्यनुवर्त्तमानं संस्तु न्वतः स्तुति कुर्वन् ॥ सृष्टीं नृबालखित्या न कश्यपार्थं स मिदा हरयो गोष
दे निमग्नानि द्रेणे पदसितानुहत्यापदः ॥ अमोचत् तमसि ब्रह्महत्यायां प्राविष्टं शक्रं मोचयामास ॥ असुरगृहे पिहितानि रुद्राया

देवस्त्रियोऽसुरां मुचरत् ॥ अनेकावतारेः ॥ १८ ॥

सुरवंदिनः देवभृत्याः ॥ १५ ॥ इंद्राय इंद्रं प्रतिनारायणवल्लभः ॥ शक्रः तत्रैव संप्राप्य विस्मितश्च तत्र विस्मितश्च
सेतिवा ॥ १६ ॥ अन्यानप्यवतारं सचरितानि चाह ॥ हंसस्वरूपीति दत्तात्रेयः कुमारः सनकादिः ॥ नः पिता कृष्णभक्तश्च वि
स्मरेव कलयावतीर्णः सन्नात्मयोगमवदत् ॥ तेन विस्मिता हयास्ये हयग्रीवावतामधुभिदासताततः श्रुतयः आहताः ॥

उमित्यादेशमादाय नत्वा तं सुरवंदिनः ॥ उर्वशीमथारः श्रेष्ठां पुरस्कृत्य दिवं ययुः ॥ १५ ॥ इंद्राय नम्य सदसि शृ
खतां त्रिदिवौकसां ॥ ऊचुर्नारायणवल्लभः शक्रस्तत्रैव विस्मितः ॥ १६ ॥ हंसस्वरूपवदद्युत आत्मयोगं दत्तः ॥
कुमारः कृष्णभोगवानपि तानः ॥ विष्णुः शिवाय जगतां कलयावतीर्णस्तेनाहृतमधुभिदा श्रुतयो हयास्ये ॥ १७ ॥
गुप्तां पश्यन् नुरिलोपधयश्च मात्स्ये कोऽहं तोदिति ज उद्धरतां भसः दमा ॥ कोऽस्मि धृतोऽदिरमृतो न च येन स्वपृष्ट्या
हात्प्रपन्नमिभराजसमुचरत् ॥ संस्तु न्वतोऽधिपतिताञ्छुमणान् नृणां शक्रं च वृत्रवधतस्तमसि प्रविष्टं ॥ दे
वस्त्रियोऽसुरगृहे पिहिता अनाथा जघ्रे सुरेन्द्रमभयाय सत्तान् सिंहं ॥ १८ ॥

१९ ॥ रत्नाष्टौ उषधयश्च गुणाः ॥ कोऽहं वराहावतारे ग्राह्यं जेन्द्रममुं वतमोचयामास ॥ एवमादौ यत्रावतारान्मनासि ॥ तत्र विष्णुः
शिवाय जगतां कलयावतीर्ण इत्युच्यते नमः ॥ संस्तु न्वतः स्तुति कुर्वन् नमः ॥ कृष्णं नृपालं खिल्या न कश्यपायं स मिदाहरणो गोष
देनिमग्नानिंद्रेणोपहसितान् दुहत्यापदः ॥ अमोचत् तमसि ब्रह्महत्यायां प्राविष्टं शक्रं मोचयामास ॥ असुरगृहे पिहितानि रुद्राय

देवस्त्रियोऽसुरगृहे पिहिता अनाथा जघ्रे सुरेन्द्रमभयाय सत्तान् सिंहं ॥ १८ ॥

भा० ८०
२३

ना १

ज्ञानलक्ष्मिद्विदग्धात्स्वचिकित्सादुपेक्ष्यारत्याशयेनाह॥ विप्र इति॥ श्रोतेन॥ उपनयनात्वेन॥ उपलक्षणात्तत्॥ अथ
यनादिनापि॥ हरेः पदांतिकं तद्वृत्तं नोत्तमाधिकारं प्राप्ता अपि मुह्यति॥ कर्मफलेषु सज्जते॥ कुतः॥ श्राम्नायेषु ये वादार्थो
वादास्ते मोहकतया विद्यन्ते येषां ते॥ तदुक्तं गीतासु॥ यामिमां पुण्यिनां वाचं प्रवदंत्य विपश्चितः॥ वेदवादादप्यर्थानान्यद
स्तीति वादिन इत्यादिना॥ ५॥ भक्तिमार्गाद्वाद्यपि तेषां मोहं प्रपंचयन्ति नृदि॥ कर्मणीत्यादिना॥ अकोचिदाः यथाबंध

विप्रो राजन्यवैश्यैश्च हरेः प्राप्ताः पदांतिकं॥ श्रोतेन जन्मनाः अपि मुह्यन्त्याम्नायवादिनः॥ ५॥ कर्मण्यको
विदास्तद्व्यामूर्खाः पंडितमानिनः॥ वदन्ति चाटकां नृबाययामाध्यागिरोत्सुकाः॥ हे॥ राजसाधोरसंक
ल्पाः कामुका अहिमन्यवः॥ दम्भिकामानिनः॥ पाण्डुसंत्य अच्युतप्रियान्॥ ७॥

कंन भवेति॥ तथा कर्तुं मजाः न चोभितान्॥ पृच्छन्ति॥ यतस्तद्धाः अ
नम्राः सत्यत्वे हेतुः॥ यतो मूर्खा अपि पंडिता वयमिति मानवतः॥ अतः॥ अपामसोमश्च त्वय्यहवै चातुर्मास्ययाजिनः सु
कृतं भवति॥ यत्र नोऽस्मिन् वशांतं स्यान्नृत्तानिर्नोऽप्यगत्य पृथ्यादिकया ययामाध्यागिरोत्सुकाः संतो मूढाः चाटकाद
पसरोभिः सह विचरिष्याम इत्यादि प्रियान् शब्दान् वदन्ति॥ हे॥ किंच॥ तेषां कर्माभिनिवेशात्कामक्रोधदंभादेयो व
हं तद्व्याहत्रयेण॥ राजसेति घोरः॥ अभिचारादिसंकल्पायेषां ते॥ अहिवन्मन्युर्येषां ते॥ ७॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ५५

२३

पंचमेभक्तिहीनानां कानिष्ठा कोयुं युगे ॥ प्रजाविधिरिति प्रश्नद्वयस्योत्तरमुच्यते ॥ त्वंसेवतां सुरकृतावरवोऽंतगयाइत्य
नेन श्रीहरिभक्ताविघ्नमूर्ध्नि पदं दत्वा परंगतियांति ॥ अभक्तानां तु विघ्नान्भवन्तीत्युक्ते तर्हि तेषां का गतिर्भवतीति पृच्छति
भगवन्नमिति ॥ हे आत्मावित्तमाः ॥ अजितात्मना मत एव शान्तकामानां कानिष्ठा ॥ किंप्राप्यमित्यर्थः ॥ १ ॥ स्वजनकस्य गु
णैर्भगवतोऽनादराद्गुह्यो हेण दुर्गतिं यांतीति वक्तुं भगवतः सकाशाद्गुणप्रमाणमुत्पत्तिमाह ॥ मुखेति गुणैः सत्वे

निमित्तं वा ॥ भगवंतं हरिं प्रायो न भजंत्यात्मवित्तमाः ॥ तेषामसांतकामानां कानिष्ठाः विजितात्मनां
॥ १ ॥ च म स उ वा च ॥ मुखवाद्गुणदेभ्यः पुरुषस्याश्रमैः सह ॥ चत्वारोऽजिरेवर्णा गुणैर्विप्रादयः ८
थक् ॥ येषां पुरुषसाक्षादात्मप्रभवमीश्वरं ॥ न भजंत्यवजानंति स्थानाद्द्रष्टा पतंत्यधः ॥ ३ ॥ दू
रे हरिकथाः केचिद्दूरे वाच्यत कीर्तनाः ॥ श्रियः श्रद्धादयश्चैव तेऽनुकंप्या भवाद्दशम् ॥ ४ ॥

न विप्रः सत्वरजोभ्यां क्षत्रियः ॥ रजस्तमोभ्यां वैश्यः ॥ तमसा शूद्र इति ॥ एषां मध्ये येऽजत्वान्न भजन्ति ॥ ये च ज्ञा
त्वाप्यवजानंति ॥ आत्मनः प्रभवो ज्ञानयस्मात् ॥ दूर इति ॥ तदभजने कृतघ्नतामप्याह ॥ ईश्वरमिति ॥ स्थानाद्
र्णप्रमाद्द्रष्टा ॥ ३ ॥ तत्र येऽज्ञास्ते भवद्विधानामनुग्राह्या इत्याह ॥ दूर इति ॥ दूरे हरिकथा श्रवणं येषां ते ॥ अत एव दू
रे च वाच्यत कीर्तनं येषां ते ॥ दूरेऽच्यत कीर्तना येषां मिति वा ॥ ४ ॥

भा० २०
२४

ननु च वायादीनामपि अतो भार्यामुपेयात् द्रुतशेषं भक्षयेदित्यादिना विहितत्वात् किमिति निंघते अत आह लो
करति वायायः स्त्रीसंगः नित्यः प्राप्ताः एव नित्यप्राप्ताः अतोः प्राणिमात्रस्य अतस्तत्र तासु चोदना विधिर्नास्ति न
नु अतस्तुपेयादित्यादिविधिर्दर्शितः सत्यं न त्वयमपूर्वविधिः एतत् प्राप्त्वात् किंतु नियमविधिरूपेण एव शिष्टा मनु
जामात्रा क्रियते तदाह व्यवस्थितेति तेषु च वायादिषु केः विवाहयज्ञसुराग्रहेः विवाहाविषय एव वायायः कार्यः य
ज्ञ एवामिषसेवा सौत्रा मर्यादासुराग्रहानगृह्णातीति श्रुतेस्तत्रैव मध्यसेवेति नियमः क्रियते ननु च नियमपक्षेणाव
श्यकत्वाच्च निदेशयुक्ता अत आह आसु निवृत्तिरिति अयं भावः नायं नियमविधिरपि नित्यप्राप्तत्वात् अतो

लोके च वायामिषमद्यसेवानित्यास्तु जंतोर्न हितत्र चोदना व्यवस्थितिस्तेषु विवाहयज्ञसुराग्रहे

रसु निवृत्तिरिति ॥११॥

निवृत्तिः परिसंख्येव आसु च वायामिषमद्यसेवासु विधिषु कथं तर्हि व्यवस्थितिरित्युक्तं उच्यते न तावत्परि
संख्याविधिना श्रुत्या निवृत्तिरुच्यते तथा सति स्वार्थत्यागः परार्थकल्पना प्राप्त्वा धर्मोपदेशोपपत्त्या अतः क्वचित्प्रा
प्तोपपत्त्यस्य प्रापणमनर्थकमित्यपूर्वविधिद्वारा न्य निवृत्तिः फलता भवति तद्यथा इमा मगृह्णन् रशनामृत
स्येति अम्बाभिधानो मादत्त इत्यत्र रशनालिंगतो गर्हभा अम्बाभिधानी रशनालिंगतो गर्हभा अम्बाभिधानी रशनालि
गतो गर्हभा अम्बाभिधानी रशनादयः प्राप्ता मंत्रस्यामपूर्वविधिद्वारा परिसंख्योच्यते यथा केतवर्वात्तिककृता अप्रा
प्रविधिरेवायमतो मंत्रस्य निश्चितः परिसंख्याफलेनोक्तानविशेषः पुनः श्रुतेरिति क्वचित्तु एतानि नित्यप्राप्तस्याप्रा

ननु च वायादीनामपि अतो भार्यामुपेयात् द्रुतशेषं भक्षयेदित्यादिना विहितत्वात् किमिति निंघते अत आह लो

कामुकत्वं प्रपंचयति वदंतीति ॥ ७ ॥ पासिताः स्त्रियो यैर्न तु वृद्धास्ते मैथुनं मिथुनसुखमेव परं न त्वातिथ्यादियेषु
हेषु तेषां शिषो वदति इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्य मनोरथं इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्न मित्याकारः
हो भिकतां प्रपंचयति यजंतीति अस्मन् विधानदक्षिणं न सृष्टाः न संपादिताः अन्नविधानदक्षिणाय यातया यजं
ति तदा चरत्यै जीविकार्थं परं केवलं पशून् घ्नति अतर्हिदः हिंसा दोषाः न भिन्नाः ॥ ८ ॥ मानितां प्रपंचयति श्रियेति

पु १

वदंति तेनो न्यमुपासितस्त्रियोगर्हं मैथुन्य परं पुत्रा शिषः यजं न्यसृष्टा न्नविधानदक्षिणं वृत्तौ परं
घ्नति पशून् तर्हिदः ॥ ८ ॥ श्रिया विभृत्या भिजनेन विद्यया त्यागेन रूपेण वलेन कर्मणा जातसमयेनां
धधियः सहेश्वरात्मनो वमन्यति हरिप्रियान् वलाः ॥ ९ ॥ सर्वेषु शश्वतैर्नुभृत्सु वस्थितं यथा खमात्मा
नमो भिष्टमीश्वरं वेदोपगीतं च नष्टं एव तौ बुधामनोरथानां प्रवदंति वार्त्तया ॥ १० ॥

श्रिया धनादिसंपदा विभृत्या ऐश्वर्येण श्रियादिना जातो यः स योगवर्त्तमानो धार्थ्ये वांते ईश्वरसहितान्सतः अत्र
मन्यते ॥ ९ ॥ किंच एवं वर्त्तमानास्ते वेदतत्त्वार्थस्फुटमपि न जानंतीत्याह सर्वे विदिते केन रूपेण वस्थितं तदाह आ
त्मानमीश्वरं आत्मतया ईश्वरतया वा वस्थितं एवमप्यसंगता माह यथा खमिति पुरुषार्थमाह अभीष्टमिति
स्फुटत्वं चाह वेदोपगीतं चेति तत्कृतः यतो मनोरथानां व्यावयामिष मद्यसेवा विषयाणां वार्त्तया प्रवदंति ॥ १० ॥

भा० २०
२५

किंच व्यवस्थापि व्यववायाद्यभ्यनुज्ञानयथेष्टं अपित्वन्यथैवेत्याह यदिति यस्मात्सुरायाः प्राणा
भक्षः अवघ्राणं स एव विहितः भक्षणं तथाप्यशोणं लभनमेव विहितं न तु हिंसा अयमर्थः देवतोद्दे
शेन यत्पशुहननं न दातुं लभनं वा यद्येतेषां गमालभनं तत्त्यादिश्रुतेः न तु हिंसायावेदविहिता हिंसा सा
न हिंसेति कीर्त्यते इति वचनात् भक्षणं देशेन तु क्रियमाणं लौकिकं हनववर्द्धिसेव अत्र तालभनमेव वि

यद्वाणभक्षो विहितः सुरायास्तथाप्यशोणं लभनं न हिंसा एवं व्यवयं प्रजयान्तर्यैः इमं विशु
द्धं न विदुः स्वधर्मं ॥ १३ ॥ ये त्वनेवं विदो संतः सव्यासं दभिमानीनः पश्यन् द्रुह्यंति विश्रव्याः प्रे
त्यखादंति ते च तान् ॥ १४ ॥ द्विषंतः परकायेषु स्वात्मानं हरेमीश्वरं मृतकेशानुलंघेस्मिन्वद्वसे

हितं न तु हिंसा अतो न यथेष्टं भक्षणं भ्यनुज्ञेत्यर्थः व्यवयोपि प्रजायानि मि हाः पतंत्यधः ॥ १५ ॥
तं भक्षयान्तर्ये अतो मनोरथवादिनं इमं विशुद्धं स्वधर्मं न विदुरिति ॥ १३ ॥ एवं भगवत्पराद्वात्मानं वद्धोषतां
प्रपंचतन्निष्टो प्रपंचयति पंचभिः यदिति अनेवं विदुः न एव धर्मं विदंति ये ते विश्रव्यानिशंकाः अनेन म
नोरथो भविष्यतीति विश्रवात्तान् नोतनं पोषणेन वा तैः पश्यन्निर्विष्यस्ताः तेषु पशवः प्रत्यश्च मुत्र तांश्च खादंति
मांसेभ्यो यिताः मुत्र यस्य मांसमिहा द्यहं एतन्मांसत्वं प्रवदंति मनीषिण इति वचनात् ॥ १४ ॥ अभिचारदिना द्विषं

तः मृतकेशं हरेत् सानुवंधे पुत्रादिसहिते ॥ १३ ॥
२५

सविधिद्वाराफलतः परिसंख्याभवति ॥ यथा पंचपंचनखाभस्या रतितथात्ररागतो नित्यवत्प्राप्तस्य वायापत्तेवि
वाहानियमेना ॥ भ्यनुज्ञाद्वारापरिसंख्येवेति ॥ ननु यद्यभ्यनुज्ञा मात्रमेतद्भवेत्तेहि ॥ अस्तु स्वातांतुर्यो भार्या संनि
धो नोपगच्छति ॥ घोरायां भूरा हत्यायां पच्यते नात्र संशय इत्यादि दोषश्रवणं न स्यात् ॥ नैष दोषः ॥ मनसि कामे सत्य
पितृसामे रुचा देवादिना वातामनुराच्छति ॥ दोषश्रवणोपपत्तेरिति सर्वमनवद्यम् ॥ ११ ॥ तदेव वायादिमनोरथा

धनं च धर्मैकफलं यतो वैज्ञानं स विज्ञानमनुप्रशंति ॥ एहे
षुयुंजंतिकलेवरस्य मृत्युं न पश्यंति दुरंतवीर्यम् ॥ १२ ॥ ॥ ॥

कुलितत्वादभीष्टमात्मानं न मृण्वन्तीत्युक्तं ॥ इदानीं धनस्यापि धर्मद्वारा परमार्थाप्रापकस्य दृष्टोपभोगा
र्थविनियोगान्नात्माज्ञानगंधोपीत्याह ॥ धनं चेति धर्मैकं फलं यस्य तत् ॥ यतो धर्मात्स विज्ञानं ॥ अपरोक्ष
ज्ञानसहितं ॥ दृढं परोक्षज्ञानं भवति ॥ कथं भूतं अनुप्रशंति ॥ अनुश्रुतं न तमेव प्रकृष्टांति निर्वाणत्वेन क्षण
यस्मात्तम् ॥ एवं भूतं धनं गृहेषु देहाद्यर्थं युंजति ॥ १२ ॥

भा० ए०
२६

तदेववर्णदिवत्तुष्टयमाहकृतइत्यादिना॥ कृष्णजिनादीन्विभ्रदितिब्रह्मचारिवेषोदर्शितः॥ २१॥ तयसा
ध्यानेन॥ २२॥ २३॥ त्रिगुणादीनां गभतामेखलायस्यसः॥ यजमूर्तिः॥ हिरण्यकेशः॥ पिशांगकेशः॥ २४॥ त्रयं
विद्ययावेदत्रयोक्तकर्मभिः॥ २५॥ पृश्निगर्भः॥ तस्याः पुत्रः॥ वृषाकपिः॥ स्मृतः॥ सन्॥ वर्षनिकासानाकंपति
कृते शुक्लशतुर्वाङ्गुर्जुतिलोवत्कलावरः॥ कृष्णजिनोपवीताच्चान्निभ्रदंडकमंडलून॥ २६॥ म
नुष्यास्तुतदाशातातिर्वेशः॥ सुहृदः॥ समाः॥ यजंतितपसादेवंशमेनचदमेनच॥ २७॥ हंसः॥ सुप
र्णो॥ वैकुण्ठो॥ धर्मो॥ योगेश्वरः॥ मलः॥ ईश्वरः॥ पुरुषो॥ व्यक्तः॥ परमात्मेतिगीयते॥ २८॥ वेतायांरक्तव
र्णो॥ सौचतुर्वाङ्गुस्त्रिमेखलेः॥ हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा॥ सुकस्तुवाद्युपलक्षणः॥ २९॥ तंतदामनुजा
देवंसर्वदेवमयंहरिं॥ यजंतिविद्ययात्रयाधर्मिष्ठाव्रतवादिनः॥ ३०॥ विस्मयंतः॥ पृश्निगर्भः॥ स
र्वदेवउरुक्रमः॥ वृषाकपिर्जयंतश्चउरुगायत्रीर्यते॥ ३१॥ द्वापरेभगवाञ्छ्यामः॥ पीतवासानि
जायुधः॥ श्रीवत्सादिभिरंकेशैश्चलक्षणेयरुपलक्षितः॥ ३२॥
लेशानितितथा॥ जयत्येवसर्वथाजयंतः॥ ३३॥ श्यामः॥ श्रुतसी॥ पुष्पसंकाशः॥ निजानिचक्रादीन्यायुधानिय
स्यसः॥ श्रीवत्सानामवत्सोदक्षिणभागेरेमणाप्रदक्षिणावर्तः॥ ३४॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५

अज्ञासत्त्वतैरनुकंपितास्तरंति॥ तत्त्वज्ञासुखतः॥ ये तु नात्यंतमज्ञाने च तत्त्वज्ञास्तेऽंतरालवर्तिनः पतंतीत्याह॥ य
 रति॥ कैवल्यतत्त्वज्ञानमसंप्राप्ताः॥ अत्र हेतुः त्रिवर्गप्रधानाः उपशान्तिरूपरहिताः॥ देहादिस्थैर्यबुद्धयोवा॥ स्वयमेवा
 त्मानं घातयंति॥ १६॥ तदाह॥ एतदिति॥ आत्महनः॥ आत्मा एव न वक्तारः॥ अज्ञाने कर्मणि॥ तथा च श्रुतिः॥ असुर्या

ये कैवल्यमसंप्राप्ता ये चातीताश्च मूढाः॥ त्रैवर्गिकाश्च दृष्टिकाश्चात्मानं घातयंति ते॥ १६॥ ए
 त आत्महनोऽंताश्च अज्ञाने ज्ञानमानिनः॥ सीदं त्यक्त्यक्त्या वै कालध्वस्तमनोरथाः॥ १७॥ हि
 त्वात्प्रायासरचित्ता गृहापत्य सुहृच्छ्रयः॥ तमो विशंत्य निष्कं तो वासुदेव पराद्भुवाः॥ १८॥
 निष्कृवा च॥ कस्मिन्काले सभावा किं वर्णः किं दृशो नृभिः॥ नाम्ना वा केन विधिना पूज्यते तदि
 हे च्यतां॥ १९॥ करभाज उवाच॥ कृतं त्रेता द्वापरं च कलिरित्येषु केशवः॥ नाना वर्णो भिधा कारेना
 नैव विधिने ज्यते॥ २०॥

नामते लोका अंधेन तमसारताः॥ स्तां स्ते प्रेत्याभिगच्छंतिये के चात्महनो जनारति॥ २१॥ या गृहापत्य सुहृच्छ्रयः॥ ता हि त्व
 एव तदेवं भक्तिरेव कर्तव्येति स्थिते॥ तत्र विशेषेष्ट्यति॥ कस्मिन्काले रति॥ किं वर्णः कीदृशः कीदृगा कोरः केन वा ना
 म्ना केन वा विधिना॥ २२॥ एषु कृतादिषु कालेषु नाना प्रकारा वर्णा भिधा कारा यस्य सः॥ नानैव विधिना विविधेने च

भा० २०
२७

स्तुतिमाह ध्येयमिति हे प्रणतपाल हे महापुरुष ते चरणारविंदं वंदे कथं भूतं ध्येयं ध्यातुं योग्यं सदेति सर्व
त्र संवध्यते ध्येयं त्वे हे तव इन्द्रियकुटुंबादिभिर्यः परिभवस्तिरस्तं हंतीति तथा तत् किंच अभीष्टदोहं म
नोरप्रपूरकं किंच तीर्थोत्पदं गंगायाश्च यत्वेन परमपावनं शिवविपिं चिभ्यानुतं स्तुतं महत्तमं ननु तो
कृतार्थाववकिमर्थं ताभ्यानुतं तत्राह शरण्यं आश्रययोग्यं सुखात्मकमित्यर्थः तद्विब्रह्मादिभिः स्तु
त्यं प्राकृतस्य कथं गोचरस्यात् न भृत्यातिहं यस्य कस्यापि भृत्युमात्रस्यातिहं न केवलमागतुकातिमा

ध्येयं सदा परिभव धूमभीष्टदोहं तीर्थोत्पदं शिवविपिं चिनुतं शरण्यं भृत्यातिहं प्रणतपाल
भवाधिपोतं वंदे महापुरुष ते चरणारविन्दं ३३ त्यक्त्वा सुदस्य जसुरे पितराज्यलक्ष्मीधर्मिष्ठ आ
र्यवचसायदगादरण्यं मायामगदयितये सितमन्वधावदं दे महापुरुष ते चरणारविन्दं ३४ ॥

त्रं हंति किंतु भवाधिपोतं संसारार्णवतारकं ३३ इदानीं स्वयमा प्रकामत्वा नैरपेक्षं भक्तार्थवसापेक्षतां दर्शयन्
श्रीगमचंद्रं स्तोति त्यक्त्वाति अन्यैः सुदस्य जायासुरे पितराज्यलक्ष्मीस्तं त्यक्त्वा यदिति यदित्यर्थः योऽरण्यम
गात किं राज्यं कल्पदर्शनेन न धर्मिष्ठः कुतः आप्यस्य गुरोदेशरथस्य वचसा किंच एवं राज्यं त्यक्त्वाऽपि भक्तवा
त्सल्येन दयितया सीतया रसितमाहिं स्वर्णकारयोऽन्वधावचनस्य भगवतश्चरणारविंदं वंदे यद्वा हे धर्मि
ष्ठेति संबोधने तथाप्यविवक्षितत्वादाय्यपदेन संधिर्न भवति तथायदगादिति चरणारविन्दं मेवोच्यते यन्माया

या ४

३५
३६
३७
३८
३९
४०
४१
४२
४३
४४
४५
४६
४७
४८
४९
५०
५१
५२
५३
५४
५५
५६
५७
५८
५९
६०
६१
६२
६३
६४
६५
६६
६७
६८
६९
७०
७१
७२
७३
७४
७५
७६
७७
७८
७९
८०
८१
८२
८३
८४
८५
८६
८७
८८
८९
९०
९१
९२
९३
९४
९५
९६
९७
९८
९९
१००

महाराजोपलक्षणं छत्रचामरादियुक्तं वेदतंत्राभ्यां वैदिकेनागमिकेन च मार्गेण यजंति पूजयंति परं
मीश्वरं सातुमिच्छुः ॥ २८ ॥ नामान्याह नमस्तस्मै ॥ २९ ॥ ३० ॥ नानातंत्रविधानेनेति लोकतंत्रमार्गस्य प्राधा

तंत्रदापुरुषं मर्त्या महाराजोपलक्षणं यजंति वेदतंत्राभ्यां परं जिज्ञासवो नृप ॥ २८ ॥
नमस्ते वासुदेवाय नमः संकर्षणाय च प्रद्युम्नाय निरुद्धाय तुभ्यं भगवते नमः ॥ २९ ॥
नागायणाय ऋषये पुरुषाय महात्मने विश्वेश्वराय विश्वाय सर्वभूतात्मने नमः ॥ ३० ॥ इ
ति ह्यपसवीं शस्तु वंति जगदीश्वरं नानातंत्रविधानेन कलावपियथाशृणु ॥ ३१ ॥ क
स्मवर्णं त्रिषाकं संसांगोपांगान् पार्षदं यज्ञैः संकीर्तनं प्रायेयं जंति हि सुमेधसः ॥ ३२ ॥

न्यदर्शयति ॥ ३१ ॥ रूक्षतां व्यावर्तयति ॥ त्रिषाकां त्या श्रकं सं रं द्रनीलमणिं वदन् ज्वलं यद्वा त्रिषाकं सं क
स्मावतारं अनेन कलौ कस्मावतारस्य प्राधान्यं दर्शयति अंगानि हृदयादीनि उपांगानि कौस्तुभादीनि अस्त्राणि
सदर्शनादीनि पार्षदाः सुनंदादयः तत्सहितं यज्ञैः अर्चनैः संकीर्तनं नामोच्चारणं स्तुतिश्च तत्प्राधान्येन

सुमेधसो विवेकिनः ॥ ३० ॥

ति २

भा० ए०
२८

भक्तस्य विधिनिषेधनिवृत्तेः कृतकृत्यतामाह देवर्षीति। आत्माः पोषाः कुटुंबिनः इतरे देवादयः पंचय
ज्ञदेवताः एतेषां यथा अभक्तशरीरात्। अतएव तेषां किंकरः। तदर्थं नित्यं पंचयज्ञकृत् तथोच्यते। हीन
जातिपरिहारीणामृणां कर्मकारयेदिति। अयं तु न तथा। कोऽसौ यः सर्वभावेन श्रीमुकुंदशरणगतः कर्तृकृत्य
रिहत्य। यद्वा कर्तृभेदपरिहित्य। कृतिछेदने इत्यस्माद्वा सुदेवः सर्वमिति बुद्ध्यर्थः॥४१॥ विहितकर्मनिवृ

देवर्षिभक्ता प्रनृणां पितॄणां न किं करोतामृणां च राजन्। सर्वात्मना यः शरणं शरणं ग
तो मुकुंदपरिहत्य कर्त॥४१॥ स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य तत्कान्यभावस्य हरिः परेशः॥ विक
र्मयश्चात्यति तं कथं चिदुनोति सर्वं हृदिसंनिविष्टः॥४२॥ श्रीनारद उवाच॥ धर्मान्नागवता
नित्यं श्रुत्वा समिशिलेश्वरः जायंते यान्मुनीन् प्रीतः सोपाध्यायो ह्य पूजयत्॥४३॥

त्रिमुक्तानिषेधनिमित्तप्रायश्चित्तनिवृत्तिमाह॥ स्वपादमूलमिति॥ त्यक्तोऽन्यस्मिन् देहादौ देवतांतरे वा भा
वो येन अतएव तस्य विकर्मणि प्रवृत्तिर्न संभवति॥ यच्च कथं चित्प्रमादादिना उत्पत्तिर्न भवेत् तदपि हरि
र्धुनोति॥ ननु यमस्तन्मन्येत तत्राह परेशः ननु च श्रुतिस्मृतीर्ममैवाज्ञेति भगवद्वचनात्॥ स्वाज्ञाभंगं कथं
सहेतुतत्राह प्रियस्य॥ ननु नायं पापक्षया भजेत तत्राह हृदिसंनिविष्टः॥ न हि वस्तुशक्तिरर्थिता मपेक्षत इ

तयर्षेः॥४३॥ जायंते यान्मुनीन् प्रीतः सोपाध्यायो ह्य पूजयत्॥४३॥

२८

युगात्तरूपाभ्यां ॥ ३५ ॥ एतेषु चतुर्षु युगेषु कलिरेव श्रेष्ठ इत्याह ॥ कलिमिति ॥ गुणज्ञाः कलेर्गुणं जानन्ति ये ते तु दो
षाणां वक्तृत्वात् कथं सभाजयति तत्राह ॥ सारभागिनो गुणां शृणुहि ॥ को सो गुणस्तमाह ॥ यत्रेति ॥ यदुक्तं ॥ ध्यायन्
कृते यजनयज्ञे स्त्रेतायां ह्यपरं च यन् ॥ यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवमिति ॥ ३६ ॥ तस्मात्कलौ ॥ अतोऽ

एवं युगानुरूपाभ्यां भगवान्युगवर्तिभिः ॥ मनुजैरिज्यते राजनश्रेयसामीश्वरो हरिः ॥ ३५ ॥ क
लिसभाजयंत्याप्यो गुणज्ञाः सारभागिनः ॥ यत्र संकीर्तने नैव सर्वस्वार्थे भिलभ्यते ॥ ३६ ॥ न
द्यतः परमो लाभो देहिनां भ्राम्यतामिह ॥ यतो विंदेत परमां शान्तिं नश्यति संसृतिः ॥ ३७ ॥ कृतादि
षु प्रजा राजकुला विच्छांति संभवं ॥ कलौ खलु भविष्यति नाशयरापरायणाः ॥ क्वचित् क्वचिन्म
हाराजद्राविडेषु च भूरिशः ॥ ३८ ॥ ताम्रपणी नदी यत्र कृतमालोपयस्विनी ॥ कावेरी च महार्णवा
प्रतीची च महानदी ॥ ३९ ॥ ये पिवन्ति जलं तासां मनुजामनुजेश्वर ॥ प्रायो भक्त्य भगवति वा सुदे
वैः मत्ता शयाः ॥ ४० ॥

स्मात्संकीर्तनात् परमो लाभो नास्ति ॥ यतः संकीर्तनात् ॥ ३७ ॥ किंच ॥ कृतादिष्विति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अमत्ताश
याः संतः ॥ प्रायः प्रायशो भगवति भक्ता भवन्ति ॥ ४० ॥ राम राम राम राम राम राम राम राम ॥ ४० ॥

भा० ए०
२२

ननु पुत्रस्नेहश्चेन्नोदहेतुः॥ तर्हि सर्वे मुच्येरन्तत्राह॥ मापत्यबुद्धिमिति॥ अपत्यबुद्धिं माकथाः॥ आडागम
प्रसादसः॥ ४४॥ ननु कथमीश्वरो मानुषः स्यात्॥ कथं वा तस्य विस्मयः सृष्ट्यादिकर्तुः॥ पूतना शोषणादिकर्मा
श्रव्यं निव निरूप्यते तत्राह॥ भूभाररूपा असुरा एव ये राजन्यास्तथा हंत वेत्तान् हंतुं निवृत्त्यैमीक्षाय॥ ५०॥ ५१॥

अपत्यबुद्धिं माकथाः कस्मै सर्वात्मनीश्वरे॥ मायामनुष्यभावेन गृह्ये चर्ये परेऽव्यये॥ ४४॥ भू
भाससुराजन्यहंतवेगुपये सतां॥ अवतीर्णस्य निवृत्त्यै यशो लोके वितन्यते॥ ५०॥ श्रीशुक उ
वाच॥ एतच्छ्रुत्वा महाभागो वसुदेवोति विस्मितः॥ देवकी च महाभागा जहत्तु मोहमात्मनः॥ ५१॥
इति हासमिमं पुराणधारयेद्यः समाहितः॥ स विध्यैह समलं ब्रह्मभूयाय कल्पते॥ ५२॥ इति श्री
महागोवते महापुराणे राका दश स्कंधे वसुदेव नारदं बोधे जायंते योगाख्ये पंचमोऽध्यायः॥ ५॥ श्रीवा
रायणिरुवाच॥ अथ ब्रह्मात्मजैर्देवैः प्रजैश्चैव ततोभ्यगात्॥ भवश्च भूतमव्ययं शोभयामृतगणैर्वृतः॥ १॥

इह त्रिभिर्नैव देहैश्च मलं मोहं विध्य ब्रह्मलायकल्पते॥ ५३॥ इति श्रीराका दशोऽध्यायः॥ ५॥ षष्ठे ब्रह्मादिभिः सुत्वा
गंतुं तित्तापितं हरिं॥ उद्धवः प्रार्थयामास संधामनयमामिति॥ अतः परमतिविस्तरेण तमे विद्या निरूपयितुं तस्य
स्तावमाह॥ अथेति॥ आत्मजैः सनकादिभिः॥ अभ्यगात्॥ द्वारकामिति चतुर्थे नान्वयः॥ १॥ ॥ ५५॥ ॥ ५५॥ ॥

उपातिष्ठन् अनुतिष्ठन् ॥ ४४ ॥ निःसंगो भूत्वा ॥ ४५ ॥ शास्त्रप्रक्रियेयमुक्ता युवांतु प्रसंगत एव कृतार्थो वित्याह यु
वयोरिति वा युवयोः ॥ ४६ ॥ न च सर्वकर्माप्यणादिभागवतधर्मैरन्येषामिव युवयोः सत्त्वशुद्धिरापादनीया ॥ पुत्रोपला
त्ननेनैव भागवतधर्मसर्वसंनिष्यते रित्याह दर्शनेति ॥ कस्मै पुत्र इति स्नेहं प्रकुर्वतो वीतस्य दर्शनादिभिरात्मा

ततोऽतर्ह्येति सिद्धाः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ राजाधर्मा तु पातिष्ठन् न वाप परमां गतिं ॥ ४४ ॥ त्वमप्ये
तामहाभागधर्मा भागवतान् श्रुतान् ॥ आस्थितः श्रद्धया युक्तो निःसंगो यास्यसे परं ॥ ४५ ॥ युवयोरेव
तु दंपत्यार्यशसापुरितं जगत् ॥ पुत्रतामगमद्यद्वा भगवानीश्वरो हरिः ॥ ४६ ॥ दर्शनालिंगेनालापैः
शयनासनभोजनैः ॥ आत्मा वा पावितः कस्मै पुत्रस्नेहं प्रकुर्वतोः ॥ ४७ ॥ वैरेण यं नृपतयः शिष्युपाल
यौं दुःसात्वाद्योगातिविलासः ॥ तत्सर्वं किलोक्तनादैः ॥ ध्यायंत आकृतधियः शयनासनादौ तत्स
म्यमापुरनुरक्तधिया पुनः किं ॥ ४८ ॥

पावितः ॥ ४७ ॥ एतदेव कैमुत्यन्यायेन स्फुटयति ॥ वैरेणेति यं शयनासनादौ ॥ वैरेणपि ध्यायंतस्तस्य गति
विलासाद्यैः ॥ आकृतधियः तत्तदाकाराधीर्येषां ते तत्सारूप्यमापुः किं पुनर्वक्तव्यमनुरक्तधियां तत्साम्यं भव

॥ ननु तेषामुपेन्द्रादिरूपं भगवंतं नित्यं पश्यतां केयमिति दिदृक्षा अत आह ॥ वपुषेति ॥ येन वपुषा नरलोकमनोरमः
स न ॥ सर्वलोकेषु यशोवित्तेनेतद्वतिसुंदरं वपुर्देहदवः ॥ ३ ॥ व्यवहृतं प्रपश्यन् ॥ ४ ॥ स्वर्गाद्यानस्यैर्मात्स्यैश्चित्राणि शृंगवत्
बंधप्रायानिरातिश्रयास्तुताभिर्गीर्भिः ॥ ५ ॥ सुदीन्द्रियादिभिर्दर्शनादिनाप्राणेन च वत्तहेतुना दंडवत्प्रणिपा

इंद्रो मरुद्भिर्भगवानादित्यावसवोऽश्विनौ ॥ अरभवोऽग्निरसौरुद्रा विश्वेसाध्याश्च देवताः ॥ गंधर्वा अपर
सानागाः सिद्धचारणपुद्गकाः ॥ अरयपितृश्चैव विद्याधरकिन्नराः ॥ इन्द्रकोमुपसंजम्भुः सर्व
रुक्मदिहृत्तवः ॥ अवपुष्पायनभगवान्नरलोकमनो ॥ रमः ॥ यशोवितेनैलोकैषु सर्वलोकमलापहं ॥
॥ तस्यां विभ्राजमानायां समृद्धायां महर्द्धिभिः ॥ व्यवहता विहृताः रुक्ममद्भुतदर्शनं ॥ ४ ॥ स्वर्गोद्यो
नोपगौमाल्येषु दयंतो यदुत्तमं ॥ गीर्भिश्चित्रपदार्थाभिस्तुष्टुवृजगदीश्वरं ॥ ५ ॥ देवा ऊचुः ॥ न ता
स्मतेनाथपदारविंदंबुद्धीद्रियप्राणमनोवचोभिः ॥ यच्चिंत्यतेऽतर्हदिभावयुक्तेर्मुमुक्षुभिः कर्म
मयोरुपाशात् ॥ ६ ॥

नैनतावयं नमस्कृतवंतः स्मेति विस्मये यथाहुः देभ्योपि द्रौचजानुभ्यामु रसाशिरसादृशा मनसा व
चसा चेति प्रणामोष्टंग इति तद्वति स्म शब्दोक्तविस्मयाय विशेषणं कर्म मयोदुरुपाशान्मुमुक्षुभिर्भावयुते
रपियत्केवलमंतर्हृदि चिंत्यते न तु दृश्यते तद्धयं न ताः अहो भाग्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ११ ॥ ५५ ॥ ॥ ५

भा० २०
३९

एतेषां च मुनिना तदा दीनां पलांसेवकानां मध्ये परमभागवतेषु लक्ष्म्या अपि तव प्रीतिरधिकेति स्तवंति पर्युष्ट
येति ॥ इडभावश्चादसः ॥ अहं यत्र वसामि तत्रैव वक्षसि पर्युष्टितापीयं वसतीति प्रतिपत्तिवत् ॥ सपत्नीवत् ॥
श्रीः संस्पृष्टमाना भवति तथापि तां स्पृष्टमानां प्रियमना हृत्य यो भवान् पर्युष्टितायापि अमुयावनमाल
याभक्तैरर्पितेयमिति प्रीत्या सुप्रणीतं सुष्टु संपादितं यथा भवति तथा हेरां पूजा माददत् ॥ स्वीकृतवा

पर्युष्टया तव विभोवनमालयेयं संस्पृष्टिनी भगवती प्रतिनिवच्छ्रीः ॥ यः
सुप्रणीतममुया हेरा माददन्नोभयात्सदां क्रिन्मुभाशयधूमकेतुः ॥ ११ ॥

न ॥ सुप्रणीतमित्यहेरा विशेषणं वा ॥ तस्य तवां क्रिन्नुभाय धूमकेतुर्भयात् ॥ यद्वा योऽङ्घ्रिमुया सुप्रणीतमहे
रा माददत्तनोऽमुभाशयधूमकेतुर्भयादित्यन्तर्यः ॥ अथैव संबंधः ॥ एतेभ्यो नानाघृतादिनिष्ठेभ्योऽपि तद्यशसि
प्रवृद्धसंस्तुता वत एव कृता योः ॥ भगवतो यशः प्रियतादित्याहुः पर्युष्टया वशकांता वित्यस्माद्वातोः ॥ परितः स
वंगोऽप्युयाकांतयाशोभितयावनमालया ॥ वत्तसि एकदेशे वर्तमाना श्रीः संस्पृष्टमाना भवति ॥ तथाप्याप्याय
मधुव्रतेर्वदुधवारिणस्तस्या कीर्तिमया वैजयंत्यावनमालयेव यो भवान् सुप्रणीतमहेरा मादददित्यादि ह्रवे

नमः ॥ ११ ॥

३९

तदेवं तद्यशः श्रद्धैव शुद्धिहेतुः ॥ अस्माभिस्तुतवां द्विः दृष्टः ॥ अतस्तवां द्विर्नोः स्माकमशुभाशयानां विषयवासनानां ध-
मकेतुर्दाहकः स्यात् ॥ कथं भूतः यः क्षेमाय मोक्षाय मुनिभिर्मुमुक्षुभिः ॥ प्रेमाद्दृष्टा उद्यमानश्चित्समानः ॥ यश्चात्त-
तैर्भक्तैः समविभूतये समानैश्च यथा वा सुदेवादिब्रह्मैः चिंतः ॥ तेषु च कैश्चिदात्मैर्वा द्विर्धौरेः ॥ स्वरतिक्रमाय स्वर्गमति-
क्रम्य वैकुण्ठप्राप्तये शवनशस्त्रिकालमर्चितः ॥ ५ ॥ किंच ॥ प्रयत्नपाणिभिः संयतं हस्तैर्देविर्गृहीत्वा ॥ अध्वराग्नौ

स्थान्तस्तवां द्विरशुभाशयधर्मकेतुः क्षेमाय यो मुनिभिर्गर्द्धदोद्यमानः ॥ यः सात्वतैः समवि-
भूतयश्चात्मविद्भिर्वा द्वैर्चिंतः समनन्तः स्वरतिक्रमाय ॥ ५ ॥ यश्चित्यते प्रयत्नपाणिभिरध्वराग्नौ
त्रय्या निरुक्ते विधिर्न शोह विगृहीत्वा ॥ अध्यात्मयोगउत्तयोगिभिर्गत्समायां जिज्ञासुभिः परम-
भागवतैः प ॥ १० ॥

आह वनियादौ याज्ञिकैर्यश्चित्यते ॥ ननु यस्यै देवतायै ह विगृहीतं स्यात्तं ध्यायेद्वपुर्हृदि नितिवचनात्तत-
देवताश्चित्यते ॥ अत आहुः ॥ त्रय्या निरुक्तेन विधिना इन्द्रादिरूपेणैव यज्ञपुरुषश्चित्यत इत्यर्थः ॥ उत् किंच अ-
ध्यात्मयोगे आत्माधिकारे योगे योगिभिरपि ॥ आत्मनस्तव माया अणिमादिस्तां जिज्ञासुभिस्तत्कामैर्यश्चि-
त्यते ॥ परमभागवतैस्तमुक्तेर्यः प ॥ १० ॥ सर्वतः पूजितः सतवां द्विर्नोः शुभाशयधर्मकेतुः स्यादिति पूर्व एव न

भा० ए०
३२

प्रकृतिपुरुषाभ्यां परत्वं पणदयंतः ॥ कालत्वेन पुरुषोत्तमत्वमाहुः ॥ अस्येति ॥ अस्य जगत उदयादीनां हे-
तुरसि कृतः ॥ अथ कं प्रकृतिः ॥ जीवः पुरुषः ॥ महान् महत्त्वं ॥ तेषां कालं नियंतारं त्वमाहुः ॥ अक्षरात्परतः
परः महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः पुरुषान्तरं किंचित्सा काष्ठासा परागतिरित्याद्याः ॥ अतः किंच
अयं संबन्धः सात्मकोयः कालः त्रिनाभिः ॥ त्रीणि चातुर्मास्यानि नाभयो यस्य सौ पितृमेव ॥ अतस्त्वमुत्तमं पुरुष इति

यस्यासिहेतुरुदयस्थितिसंयमानामवाक्यजीवमहतामपिकालमाहुः॥ सोऽयं त्रिनाभिरखिला
पञ्चयेप्रवृत्तः कालो गभीरयउतमपुरुषस्त्वम्॥ १४॥ त्वत्तः पुमान्समधिगम्य यास्य वीर्यं ध
त्तेमहातमिव गर्भममोघवीर्यः॥ सोऽयं तयानुगत आत्मन आडकोशं हैमं समज्ज्वलितव
तथा च गीतासु॥ यस्मात्तच्चरमतीतोऽहमन्तर्यामिणो ब्रह्मः॥ ततोऽसिद्धयेने
रलौक्ये तं॥ १५॥

सत्यः

तथा च गीतासु यस्मात्तरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ॥ अतोऽस्मिन्लोके
वेदेच प्रथितः पुरुषात्तम इति ॥ १४ ॥ त्वमेव प्रकृत्यादिद्वारा जगत्सृष्ट्यादिहेतुः ॥ तत्केन प्रकारेण
तदाहुः ॥ त्वन्नरिति ॥ त्वत्तः पुरुषावीर्यशक्तिसमधिगम्य प्राप्य यया मायया सह महान्तं धने कश्चिव ॥ अस्य
विश्वस्य गर्भमिव ॥ सोऽयं महान्तयेव माययानुगतः सन् ॥ आत्मनः सकाशाद् उको शंस सज्जी ॥ त्वयानुगत
इति पाठे पितया मायया त्वया धिष्ठितः सन्निति ॥ १५ ॥ ॥ ss ॥ ॥ ss ॥ ॥ ss

32

त्वच्चरणस्य भक्तपक्षपातः प्रसिद्ध एवेति स्तुवंतः प्रार्थयन्ते केतुरिति वलिवंधने त्रिभिर्विक्रमैर्युतः तत्र द्वितीये विक्र
मे सत्यलोकं गतः सवपादः केतुः अत्युच्छिष्टो विजयध्वज एव तत्संपादयन्ति त्रिपतत्पताकः त्रिधा पतन्ती त्रिषु लोके
षु वा पतन्ती गंगा पताका यस्य स तथा असुरदेवचम्बोः तस्मै न योरुभयोर्भयाभयकरः साधुषु सुरेषु स्वर्गाय खलेषु
सुरेषु रतयश्च योगमनाय यः एवं केतुरूपं संपादः स भजता नः अर्घ्यपुनातु अद्यादिति पाठे भजता न इति कर्म
लिख्ये अद्याद्भजतोऽस्मात्पुनात्विति तथा च मृतिः चरणं पवित्रं विततं पुराणं येन पूतं सति दुष्कृतानि ते

केतुस्त्रिविक्रमयुतस्त्रिपतत्पताको यस्तेभ्याभयकरो असुरदेवचम्बोः स्वर्गाय साधुषु खलेषु
तरायभूमन्पादः पुनातु भगवन्भजतामर्घ्येन ॥ १२ ॥ न स्योत्तगावदवयस्य वशं भवंति ब्रह्मादयोस्त
नुभूता मिथुरर्घ्यमानाः कालस्य ते प्रकृतिपुरुषयोः परस्य शं नस्तनोतु चरणः पुरुषोत्तमस्य ॥ १३ ॥

न एव त्रेण सुद्धेन पूता अतिपाप्मानमरातिंतरे मल्लोकस्य द्वारं चिन्मत्यवित्रं ज्योतिष्मद्राजमानं महत्स्वतः अर्घ्य
तस्य धारावदुद्धादोहमानं चरणं नो लोके सुधितो दधात्विति ॥ १२ ॥ ननु युद्धे देवा सुरादयः परस्परं जयन्ति जायन्ते
वा किमहं तत्रेत्याहुः न सीति मिथुर्मिथः अर्घ्यमानाः युद्धादिभिः पीड्यमानाः ब्रह्मादयोऽपि यस्य तव वशं भवंति
न तु जये पुरा जये वा स्वतंत्राः कश्चन सिनासिकायां श्रोताः नासिकायां विध्यवद्धाः गावो वलीवर्हीदव कुतः कालस्य
कलयितुः प्रवर्तकस्य तदेव कुतः प्रकृतिपुरुषयोरपि परस्य तस्य ते पुरुषोत्तमस्य पादः नः शंते नोतु ॥ १३ ॥ ॥ ५५

तस्मात्तवामृतरूपाया कथा तदेवं उदमुदकं वहंतीति कथा कीर्तिनयः ॥ तथा पादावनेजसरितः शमलानिहंतुं ॥ आनुश्रवंगुरोरुच्चारणमनुश्रयत इत्यनुश्रवो वेदः ॥ तत्र भ
विभ्यसवामृतकथोदवहस्त्रिलोक्याः पादावनेजसरितः शमलानिहंतुं ॥ आनुश्रवंश्रु
तिभिरंध्रिजमंगसंगैस्तीर्थद्वयं शुचिसदस्त उपसृशंति ॥ १८ ॥ श्री **शुक उवाच** ॥ इत्यभिष्ट
यविवुधैः सेशः शतधृतिहरिं ॥ अभ्यभाषत गोविंदं प्रणम्यां वरमाश्रितः ॥ १९ ॥ **ब्रह्मोवाच**
भस्मेभोरावता रायपुरा विज्ञापितः प्रभो ॥ त्वमस्माभिरशेषात्मैस्तत्रैवोपपादितं धर्म
प्रस्थापितः सत्सु सत्यसंधेषु वै त्वया ॥ कीर्तिश्च दिक्षु विक्षिप्ता सर्वलोकमलापहा ॥ २० ॥
श्रवतीर्य यदोर्वशं विभद्रपमनुजमं ॥ कर्माण्युद्दामदुत्तानि हिताय जगतोऽकथाः ॥ २१ ॥
निते चरितानीशमनुयाः साधवः कलौ ॥ शृण्वतः कीर्तयतश्च तरेष्वत्यजसातमः ॥ २२ ॥ ॥
वंकीर्तिरूपं तीर्थं श्रुतिभिः श्रवणैर्द्रियैः ॥ अंध्रिजं वांगसंगैः ॥ एवं शुचिं सदः स्वाश्रमधर्मस्थितास्ते तव ती
र्थद्वयमुपसृशंति ॥ सेवंतरति ॥ १८ ॥ विवुधैः सह ॥ १९ ॥ विक्षिप्ता विस्तारिता ॥ २० ॥ उद्दामानि ॥ रुत्तानि विक्रमाये

नन्वेवंभूतमीश्वरत्वंममकुतोऽवगतंतदाहुः॥तदिति॥तत्रस्मात्तस्युषःस्थावरस्यजगतोजंगमस्यचभवानधी
शः यद्यस्मन्माययाउत्थायाउज्जंभितायागुणविक्रियाइंद्रियवृत्तिःतयोपनीतान्॥अर्थानविषयाननुषमाणे
पि॥हेदृषीकपते॥नलिप्रस्त्वेत्येजीवायोगिनोवासतःपरिहृतादपिअविद्यमानात्यक्ताह॥विषयजोष
सन् विभ्यतिस्मवासनामात्रेणवध्यंतइत्यर्थः॥१६॥अलिप्रत्वमाहुः॥स्मायेति॥स्मायावलोकैमंदस्मि

ततस्युषश्चजगतश्चभवानधीशोयन्माययोत्थगुणविक्रिययोगनीतान्॥अर्थाननु
षन्तपिहृषीकपतेनलिप्रोयेऽन्येस्वतःपरिहृतादपिविभ्यतिस्मा॥१६॥स्मायावलोकैकलव
दर्शितभावहारिभूमंडलप्रहितसौरतमंत्रशौंडैः॥पत्यसुषोडशसहस्रमनंगवारोर्ध
स्येंद्रियंविमथितुंकरणैर्नविभ्यः॥१७॥

तविलसितोयोऽवलोकस्तस्यलवःकराक्षःतेनदर्शितःयोभावोभिप्रायसेनअलिप्रत्वंमाहुर्मनोहारि
यद्भूमंडलंतेनप्रहृतायेसौरतामंत्रास्तैःशौंडैःप्रागल्भैःअनंगवारैःकामस्यवारैःसंमोहनैःकरणैः
कामकलाभिःषोडशसहस्रपत्यः॥यस्येंद्रियंमनःविमथितुंक्षोभयितुंनविभ्यःनसमर्थाःअतःसभवा

नलिप्रतिपर्वणैवान्वयः॥१७॥

भा० ए०
३४

३२ प्रभासंयास्यामरतिवदतोऽयमभिप्रायः एते देवांशाः स्वाधिकारानेवाहंति न तु सद्यो मोक्षं दारवत्याम्
तामुच्यते न तस्मादभ्युदयफलं प्रभासं नेष्यामीति ॥ ३३ ॥ दक्षणाद्यस्मिन्नागद्वीतश्चैव यत्र स्नानमात्रं कृत्वा

श्री भगवानुवाच ॥ एते वै सुमहो न्याता ह्युतिष्ठंतीह सर्वतः ॥ शापश्च नः कुलस्यासीद्वात्स्यरोभ्यो
दुरत्ययः ॥ ३४ ॥ न वस्तव्यमिहास्माभिर्जिजीविषुभिर्गर्ह्यकाः ॥ प्रभासं सुमहापुण्यं यास्यामोऽ
द्यैवमाचिरं ॥ ३५ ॥ यत्र स्नातो दक्षणा कृत्वा यत्नरो दुर्गदः ॥ विमुक्तः किल्बिषात्सद्यो भजे भ
यः कलोदयं ॥ ३६ ॥ वयं च तस्मिन्नाश्रुत्य तर्पयित्वा पितृन्सुरान् ॥ भोजयित्वा शिजो विप्रान्ना
नागुणावतो धमा ॥ तेषु दानानि पात्रेषु श्रद्धया प्रामहंति वै ॥ वृजिनानि तरिष्यामो दानैर्नो
भिरिवाऽर्णवं ॥ ३७ ॥ श्री शुक उवाच ॥ एवं भगवता दिष्टाया दवाः कुरुनेदन ॥ गंतुं केतधियस्तीर्थं सं
दनानि समायुजन् ॥ ३८ ॥ तन्निरीक्ष्यो द्वौ राजन् श्रुत्वा भगवतो दितं ॥ दृष्ट्वा रिष्टानि घोरानि नि
त्यं कुरुमनुव्रतः ॥ विविक्त उपसंगम्य जगतामीश्वरेश्वरं ॥ प्रणम्य शिरसा पादौ प्राञ्जलिस्तमभाषत

किल्बिषात्समादौ गदुःखात्सद्यो विमुक्तः सन् कलावृद्धिं भजे ॥ ३९ ॥ उशिजः कमनीयान् शुद्धान् श्रंधं ॥
सा अन्नेन उपैति यथा सद्यो वै जीजुप्रे वदुःफलं भवति ॥ तथा दानं सत्यान्नं इति द्यातयति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

२३॥ २४॥ २५॥ २६॥ वीर्यशौर्ययुक्तयाश्रिया॥ २७॥ उद्वेलेनलंघितमर्यादेन॥ २८॥ वैकुण्ठयास्यत्तत्तवभवनेया

यद्वंशेवतीर्णस्यभवतःपुरुषोत्तम॥ शरच्छतं वतीतायपविंशाधिकंप्रभो॥ २३॥ नाधुनातेऽस्मि
लाधारदेवकार्यावशेषिते॥ कुलं च विप्रशायेन नष्टप्रायमभूदिदं॥ २४॥ ततः स्वधामपरमं विश
स्वयदिमन्यसे॥ सलोकोलोकपालान्नः पाहिवैकुण्ठकिंकरान्॥ २५॥ श्रीभगवानुवाच॥ अवधारि
तमेतन्मेयदास्यविवुधे॥ स्मर॥ कृतं वः कार्यमखिलं भूमेभारोक्तारितः॥ २६॥ तदिदं यादव
कुलं वीर्यशौर्यश्रियोद्भूतं॥ लोकं जिघृक्षुर्द्रुधं मेवेलयेव महार्णवः॥ २७॥ यद्यसंहृत्य ह
प्राणा यदूना विपुलं कुलं॥ गतास्मन्नेन लोको यमुद्वेलेन विनश्यति॥ २८॥ इदानीं नाश
आरब्धः कुलस्य द्विजशापतः॥ यास्यामि भवनं व्रतं नैतदुत्तेतवानघ॥ २९॥ श्रीशुक उवा
च॥ इत्युक्तो लोकनाथेन स्वयं भूषणपत्यतः॥ सहदेवगणैर्देवः स्वधामसमपद्यत॥ ३०॥ अ
थ तस्यामहोत्पातान्द्वारवत्यासमुत्थितान्॥ विलोक्य भगवानाह यद्वृक्षान्समागतान्॥ ३१॥
यामि॥ २९॥ ३०॥ ३१॥ समराम श्रीहरये नमोनमः॥ समराम गोविंद गोपाल हरे मकुंद॥ समराम राम राम

भा० ए०
३५

तावकैर्भक्तैः सत्त्वद्वार्तयास्तेलीपरिहासः॥ द्वंद्वैकत्वं॥ ४४॥ एकांतिनमित्यादिस्वाभिप्रायावचने हेतुः॥ ४५॥
इति श्री एकादशोऽष्टः॥ ६॥ सप्तमेऽद्वयस्यात्मज्ञानसिद्धौ हरिः सयं॥ अवधत्तेति हासोक्तगुरुरेष्टावव॥

चयं त्विह महायोगिभ्रमंतः कर्मवर्त्मसु॥ त्वद्वार्तयातरिष्यामस्तावकैर्दुस्तरंतमः॥ स्तरंतः की
र्तयंतस्ते कृतो निगदितानि च॥ गत्यस्मिन्नेतरेण चेलियन्तलोकविडम्बनं॥ ४४॥ श्री सुक उवाच॥
एवं विज्ञापितो राजभगवान् देवकी सुतः॥ एकांतिनं प्रियं भृत्यमुद्धृतं समभाषत॥ ४५॥ इति श्री
मद्भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्रीभगवद्भक्तिसंवादे षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥ श्रीभगवानुवा
च॥ यदा त्यमां महाभाग तच्च कीर्षितमेव मे॥ वदामां लोकपालाः स्वोसंमेभिर्काक्षिणः॥ १॥
मयानिष्पादितं ह्यत्र देवकार्यं मशेषतः॥ यदर्थं भवतीर्णो हं मंशे न ब्रह्मणार्थितः॥ २॥ कुलं वै
शापतिर्देगधेनं ह्यत्यन्या न्यविग्रहात्॥ समुद्रः सप्तमेऽक्षे तां पुरीं च प्रावयिष्यति॥ ३॥ यद्ये
वायं मया त्यक्तो लोयं नष्टमंगलः॥ भविष्यत्यचिरात्साधोकलिनापि निराकृतः॥ ४॥ ॥

को१

णीयत॥ यदा त्यत्वं संहत्यैतत्कुलमिति॥ सर्वो संवेकुंठवा संप्रति॥ १॥ २॥ चंच सर्वत्यागेनात्मनिष्ठो भवेति
वक्तुमाह॥ कुलमिति त्रयेण॥ ३॥ तदैवायं नष्टमंगलो भविष्यति॥ ४॥ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥

३५

लोकं मर्त्यं लोकं न प्रत्यहं च प्रतिहतवान् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ शय्यादिषु त्वं भक्ताः नित्यं सेवितवन्तो वयं कथं त्य-
जेम ॥ ४१ ॥ त्यक्तुं मशक्नुवन् प्रार्थयन् न मायाभयादित्याह ॥ त्वयेति ॥ चर्चिताः अलंकृताः हि निश्चितं जयेम

३८ व ३ वा ॥ देवदेवेश योगेश पुण्यश्रवण कीर्तन ॥ संहृत्यैतं कुलं नूनं लोकं संत्यक्त्य ते भ-
वान् ॥ विप्रशापं समर्थोऽपि प्रत्यहं न यदीश्वरः ॥ ३९ ॥ नाहं तवां द्रिकं मलं हरणार्हं मपि केश-
व ॥ त्यक्तुं समुत्सहेनाथ स्वधाम नय मा मपि ॥ ४० ॥ तव विक्रीडितं कृत्स्नं नृणां परममंग-
लं ॥ कर्णपीयूषमासाद्यत्य जत्यन्यस्य ह्यज नः ॥ ४० ॥ शय्यासनादनस्थानस्नानक्रीडाः
शनादिषु ॥ कथं त्वां प्रियमात्मानं वयं भक्तास्त्यजेमहि ॥ ४१ ॥ त्वयोपभुक्तं स्रग्गंधवासोलं-
कारं चर्चिताः ॥ उच्छिष्टं भोजनोदासास्तव मायां जयेमहि ॥ ४२ ॥ वातरशनाय श्रवणायः श्र-
मणा ऊर्ध्वमंथिनः ॥ ब्रह्माखंडा मतेयांति शांताः संन्यासिनोऽमलाः ॥ ४३ ॥

४२ संन्यासिनो हि ब्रह्मचर्यादिक्लेशैः कथं चित्रंति ॥ वयं त्वनायासे नैव तरिष्याम इत्याह वा-
तरशना इति ॥ ऊर्ध्वमंथिनः ॥ ऊर्ध्वरेतसः ॥ ४३ ॥

भा० ११०
३६

ननु एवं युक्तं चित्तत्वेन कर्माकरणे देवादयो विघ्नान् करिष्यन्ति तत्राह ॥ ज्ञानेति ॥ ज्ञानं वेदतात्पर्यं वेदा अपि तस्य
ज्ञानिनः अभूत्ये विपश्ये ॥ न दर्शते न समर्थो भवति ॥ कुतः ॥ हियस्मात्सज्जानी देवादीनामात्मा भवति नि
श्चयः ॥ विज्ञानं ॥ तदर्थं तु भवः ॥ ताभ्यां सम्यग्युक्तः ॥ ततश्च आत्मानुभवे नैव तुष्टचित्तः ॥ अ
तः शरीराणां देवादीनामात्मा भवति ॥ अतर्गयैर्न प्रतिहन्यसे ॥ अयं भावः ॥ यावदनुभवं यथा संभवं वर्यं अम
ज्ञानविज्ञानसंयुक्त आत्मभूतः शरीरिणां ॥ आत्मानुभवतुष्टात्मानां तर्गयैर्विहन्यसे ॥ १० ॥
दोषबुद्ध्यापुण्यतो तो निषेधान्निवर्तते ॥ पुण्यबुद्ध्या च विहितं न करोति यथा भक्तः ॥ ११ ॥ सर्वभू
तसु हृदयं तो ज्ञानविज्ञाननिश्चयः ॥ पश्यन्मदात्मकं विषयं न विपद्येत वै पुनः ॥ १२ ॥ श्रीशुक
उवाच ॥ इत्यादिष्टो भगवता महाभावतो नृप ॥ उद्धवः प्रणिपत्या हतत्वं जिज्ञासुश्च्युतं ॥ १३ ॥

कर्माणि कुर्यादेव ॥ तदनंतरं सर्वेषां आत्मभूतत्वात् न कोऽपि विघ्नानां चरतीति ॥ तथा च श्रुतिः ॥ तस्य ह तद्देवाश्च
नाभूत्या दर्शते ॥ आत्मा ह्येषां संभवतीति ॥ १० ॥ तच्चोक्तं ज्ञानस्याप्ययं चरणा प्रसंग इत्याह ॥ दोषबुद्ध्याति ॥ पुण्य
दोषबुद्ध्यातीति ॥ पिशक्तं न संस्कारतो निषेधान्निवर्तते ॥ किंतु न दोषबुद्ध्या विहितं प्रायशः करोति न पुण्यबुद्ध्या ॥ य
था भक्तः संकल्पविकल्परहितः ॥ केचित्करोति ॥ कुतश्चिन्निवर्तते तवत् ॥ ११ ॥ एवं भूतस्य न पुनः संसार इत्योह ॥ सर्वभू

तस्मिन् विद्येत न पुनः संसार इत्योह ॥ १२ ॥ १३ ॥

३६

नवस्तवमेवत्वं ॥ ५ ॥ ननु गुणदोषाभ्यां विषये लोके कुतः समदृष्टिः स्यात्तत्राह यदिदमिति मन
आदिभिर्गुणमाणा मनोमयत्वात् मायेति विद्धि तदपि न स्थिरं किंतु नश्वरं च विद्धि ॥ ७ ॥ मनोमयत्वे हे
तुः संसृतिः ॥ अयुक्तस्य विहितप्रमत्तसः ॥ नानार्थो भेदविषयो भ्रमः ॥ सन्नमएव गुणदोषभाक् ॥ ननु

जे १

नवस्तवमेवत्वं ये वै ह मया त्यक्ते महीतले ॥ जनोऽधर्मरुचिर्भद्रमविष्यतिकलौ युगो ॥ ५ ॥ त्वं
तु सर्वपरित्यज्य स्नेहं स्वजनबंधेषु ॥ मया वेश्य मनः सम्यक् समदृष्टिचरस्वगां ॥ ६ ॥ यदिदं
मनसा वाचा च हृत्तुभ्यां श्रवणादिभिः ॥ नश्वरं गुणमाणां च विद्धि माया मनोमयं ॥ ७ ॥ पुंसोऽयु
क्तस्य नानार्थो भ्रमः स गुणदोषभाक् ॥ कर्माः कर्मविकर्मेति गुणदोषधियो भिदा ॥ ८ ॥ न स्मा
द्युक्तं द्रियग्राभो युक्तचित्तदंजगत् ॥ आत्मनीक्षस्वविततमात्मानं मय्यधीश्वरे ॥ ९ ॥

वेदेनैव विधिनिषेधाभ्यां वेदस्य सत्यतोक्ता ॥ न भ्रमविजृम्भितगुणदोषदेः ॥ पुंसः कर्मविहितं ॥ अक
र्मतत्त्वोपः ॥ विकर्मनिषिद्धमिति भिदा भेदः ॥ अविद्यावद्विषय एव वेद इत्यर्थः ॥ ८ ॥ कथमात्मविपरिधि
ने विततम् ॥ जगदीक्षणीयं तत्रा ॥ आत्मा मिति ॥ मयि ब्रह्मणो तद्रूपेणो ह स्व ॥ ९ ॥ ॥ १ ॥ राम राम राम ॥

भा० २०
३९

मया संज्ञेयं तत्तुं विसरतस्त्वन्यान् एवेति चेदत आह सत्यं स्येति स्वदशः स्वप्रकाशस्य सत्यस्यात्मनः आत्मनो मा प्रतिवक्तारं ते त्वन्यं नानुवक्षे न पश्यामि स्वदशः स्वतः सिद्धः सिद्धज्ञानात्त्वतोऽन्यमिति वा कुत इत्यत आह सर्व इति वहिरर्थभावा विषयेष्वर्थबुद्धयः ॥ १७ ॥ तस्मादिति केचिद्दुःशीला भवेति केचित्सेविताः फलकाले विनश्यन्ति केचिदज्ञाः केचिद्रक्षणैः समर्थाः केचित्स्थानभ्रष्टाः तद्यद्यर्थमनवद्यमित्यादि

सत्यस्य ते स्वदश आत्मन आत्मनोऽन्यं वक्तारमीश विबुधेष्वपि नानुवक्षे सर्वे विमोहि तदियं स्तवमायये मे वत्सा दयस्तु भूतो वहिरर्थभावाः ॥ १७ ॥ तस्माद्भवंत मनवद्यमनं तपारं सर्वज्ञमीश्वरमकुंठ विकुंठ धिस्प्य निर्विस्मधी रह मुहवृजिना भित प्रो नारायणं नरसखं शरणं प्रपद्ये ॥ १८ ॥ श्री भगवत्वाच प्रायेण मनुजालोके लोके तत्त्वविचक्षणः ॥ स

मुद्धरंति ह्यात्मानमात्मनैवा शुभाशया ॥ १९ ॥

निपंचविशेषणति तत्र तः कालतः पारं च देशतो यस्य तं कालादिभिरकुंठो विकुंठलोको धिस्प्यं स्थानं यस्य तं उ हे भगवत् हं स्फुटं निर्वदे हेतुः वृजिने दुःखं भित प्रः हकार गौरवाय वृकाराय क इव परनीयः न च नवद्यत्वा हीनिकुतो ममतदाह नारायणमिति अनुकंपिता माह नरो जीवस्तस्य सखायं भवेत्तं शरणं प्रपद्ये ॥ १८ ॥ तदेव मम भावनारिपरीत भावनामुपादिष्टं तत्त्वमनवका हमानं प्रति तन्निवृत्तये गुरुर्यदं विनापि स्वान्वय्यति रेकाभ्यामेव

तस्मात्प्रतिपत्तिर्भवतीति दर्शयितुमाह प्रायेणेति लोकलोक तस्यैव विचक्षणः परीतकाः श्रुत्या श्रुत्या विषयवा समीपः ॥ १९ ॥

तत्सर्वपरित्यजेत्याद्युपदेशमात्मनोः योग्यं सन्धानः पुनः पृच्छति **योगेशेति** **योगफलदायिन** **योगविदां** **संन्यासोनाम** **प्रतिगोप्यो** **नित्यविशेषः** **पद** **योगो** **विन्यस्येते** **क्रियते** **यस्मिन्** **योगात्मन** **योगेशात्म** **प्रकृतो** **भवति** **यस्य** **योग** **संभवेति** **योगस्य** **संभवे** **यस्मात्** **चतुर्भिरेतैः** **संवेद्यस्मात्** **चतुर्भिरेतैः** **संवेद्यनैः** **समहिम्ना** **के** **वलत्वे** **योग** **दिष्टं** **ननु** **मदधिकारं** **पर्यालोच्येति** **द्योतितं** **निःश्रेयसायेति** **न च** **योग्या** **सर्वस्वदानादि** **वदयत्या**

उदववाच **योगेश** **योगविन्यास** **योगात्मन** **योगसंभव** **निःश्रेयसाय** **हि** **प्रोक्त** **स्यागः** **संन्या** **सलक्षणाः** **१४** **त्यागो** **भ्यदुष्करो** **भू** **मन्का** **मानां** **विषया** **त्मभिः** **सुतरां** **त्वयि** **सर्वो** **त्मन्त** **भक्तै** **रिति** **मे** **मतिः** **१५** **सो** **हं** **ममा** **हमिति** **सूढ** **मतिर्विगाढ** **स्वन्मा** **यया** **विरचितो** **त्मनि** **सानु** **बंधे** **सत्त्वज** **सानि** **गदितं** **भवता** **यथा** **हं** **संसाधयामि** **भगवन्** **नु** **ज्ञाधिभृत्यं** **१६**

गः **किंतु** **संन्यास** **लक्षणाः** **अप्रत्यापन्नरूपः** **१४** **१५** **यं** **प्रतित्यागा** **द्युपदिष्टं** **सो** **हं** **सूढ** **मतिः** **कुत** **मेति** **सूढ** **मिति** **च** **सानु** **बंधे** **पुत्रादि** **सहिते** **वन्मा** **यया** **विरचिते** **आत्मनि** **देहे** **विगाढो** **निमग्नः** **अ** **तस्तु** **भगवता** **निगदितम्** **पथा** **हं** **जसा** **संसाधयामि** **तथा** **भृत्यं** **मामनु** **ज्ञाधि** **शनैः** **शिक्षय** **१६**

तदुपपादयति॥ आत्मनः यथादिशरीरेणात्मैव हिताहितज्ञाने गुरुः॥२०॥ तत्र प्रत्यक्षं दर्शयति॥ पुरुषत्वे चेति॥ त
था च श्रुतिः॥ पुरुषत्वे चेति॥ तथा च श्रुतिः॥ पुरुषत्वे चो विस्तरमात्मा सहि प्रज्ञानेन संपन्नतमो विज्ञातवदति विज्ञातं
पश्यति वेदश्च स्तनं॥ वेदलोका लोको मत्तैनाः मृतमीषत्वे वंसंपन्नोऽथेतरेषां पशूनामशनापि पासे एवाभिविज्ञा
नमिति॥२१॥ अतः पुरुषत्वं च स्तोति॥ एकैति॥२२॥ अनुमानमाह॥ अत्रेति॥ अत्र पुरुषापरियुक्ता अप्रमत्ताः अप्राहं॥

आत्मनो गुरुगत्तैव पुरुषस्य विशेषतः॥ यत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रेयोः सावनुविंदते॥२०॥ पुरु
षत्वे च मां धीराः सांख्ययोगविशारदाः॥ आविस्तरं प्रपश्यंति सर्वशक्त्युपवृंहितं॥२१॥ एकद्वित्रिच
तुष्यादो बहुपादस्तथाऽपदः॥ वक्षः सन्ति पुरः सृष्टास्तासामे पौरुषी प्रिया॥२२॥ अत्र मां मार्ग
यत्पद्मायुक्ता हेतुभिरीश्वरं॥ गृह्यमाणैर्गुणैर्लिंगै रग्राह्यमनुमानतः॥२३॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ग्राह्येभ्योऽहंकारादिभ्यो व्यतिरिक्तं॥ अहंसा चान्मृगयति॥ मार्गणे प्रकारद्वयमाह॥ गृह्यमाणैः बुद्ध्यादिभिर्गुणै
हेतुभिर्जडानां प्रकाशः स्वप्रकाशविना एव न घटत इत्यनुपपत्तिमुखेन लक्षकेः॥ तथा तैरेव लिंगैर्बुद्ध्यादिमुखेन
अनुमानत इति प्रवर्तकमृगयते॥ बुद्ध्यादिकरणानि कर्तृप्रयोज्यानि॥ कारणत्वाद्दृष्ट्यादिति॥ तदहं॥ भगवान्स्व
भूतेषु लक्षितः स्वात्मना हरिः॥ दृशे बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टा लक्षणेन अनुमापकैरिति॥ न चैतावत्तदनुमानं॥ क॥ आत्म
नि॥

सि मने दहादिव्यतिरिक्तत्वं पदार्थश्रुद्धिमात्रस्यैवानुमा
नेन विवक्षितं वा त॥२३॥

भा० ए०
३२

चित्तेः समं शिदितवानित्याह भूतैरिति आक्रम्यमाणः पीडमानः तद्विद्वान्भूतानां देववशावर्तितं
विद्यन्व्रतनियमं ॥ ३६ ॥ पूर्वतरूपावृत्तरूपाचयापृथिवीतस्याः शिदितमाह शब्ददिति सर्वदा परार्थ
ः सर्वोद्देश्यस्य सः ॥ परार्थे एव कान्तप्रतिशयेन संभवो यस्य सः भूभृतः पूर्वतान् तस्य हि वृत्तान्तरा
निर्गमप्रसवक्रियाः परार्थे एव यथा तद्वत् तथानगशिष्यः वृत्तशिष्यः सन् परात्मतां पराधीनात्मतां ॥
भूतैराक्रम्यमाणोऽपि धीरो देववशानुगैः ॥ तद्विद्वान्चले मार्गदन्वशिदं चित्ते व्रतं ॥ ३६ ॥ श
ब्दपरार्थसर्वेहः परार्थे कान्तसंभवः ॥ साधुः शिदं तं भूभृतो नगशिष्यः परात्मतां ॥ ३७ ॥
प्राणवृत्त्येव संतुष्ये नुनिर्नैवेन्द्रियप्रियेः ॥ ज्ञानं यथा नूनं श्येत नावकीर्येत वाङ्मनः ॥
३८ ॥ विषयेषां विशानयोगी नानाधर्मेषु सर्वतः ॥ गुणदोषव्यपेतात्मानं विसृज्यैतवायुवत् ॥ ३९ ॥
वृत्तौ यथा पौरवखंडोत्पाद्यवानयनमप्यनुमन्यते तद्वत् ॥ ३९ ॥ वायुरपि द्विविधः ॥ प्राणेण वाद्यश्च तत्र प्राण
स्यारुत्वमाह प्राणवृत्त्येति ॥ प्राणेण ह्यहिरादिमात्रेण प्रवर्तते ॥ स्पर्शसादीनिन्द्रियविषयांस्तु नोपचते तथा सु
निर्गमिभवेदित्यर्थः ॥ प्राणवृत्तेरकरणमज्ञौ वैकल्येन ज्ञाननाशः स्यात् ॥ अतो देहनिर्वाहः कर्तव्यः ॥ गुणलिप्सा
या तु वाङ्मनश्चाविच्छिद्यते ॥ ३८ ॥ अतो नाधिकं लिप्सुदित्यादि ॥ ज्ञानमिति नावकीर्येत न विच्छिप्येत ॥ विषयानुस
रमानोऽपि तेन नासक्तिः ॥ बाह्यादयोः शिदं दित्याह विषयेष्विति ॥ नानाधर्मेषु शीतोष्मादिधर्मकेषु न हि वा

पुनर्निरुद्धने वा विसृज्यते तद्वत् ॥ ३९ ॥
३२

स्पर्शविहीनस्यविषयभोगरहितस्य॥ अत्रहेतुः केवलात्मनः कलत्रादिशून्यस्य॥ ३०॥ ३१॥ बुद्धौ बोधाश्रिताः
स्वीकृतानरूपदेशेन॥ अतमिपय्यतामि॥ ३२॥ शोभनं रूपं कीदृशकरोतीति सुपेशकत॥ ३३॥ मेमया आश्रि

त्वेहिनः पृच्छतां ब्रह्मन्नात्मन्यानंदकारणं॥ ब्रह्मिस्पर्शविहीनस्य भवतः केवलात्मनः॥ ३४॥ श्री
भगवानुवाच॥ यदुनैवं महाभारो ब्रह्मण्येन सुमेधसा॥ दृष्टः सभाजितः प्राह प्रशयावनतं
द्विजः॥ ३५॥ ब्राह्मण उवाच॥ संति मे गुरवो राजन् ब्रह्मबुद्ध्याश्रिताः॥ ततो बुद्धिमुपादाय मुक्ता
ऽहमीह तान् प्रहृष्टः॥ ३६॥ पृथिवी वायुः शकाशमापोऽग्निश्चंद्रमारविः॥ कपोतोऽजगरः सिंधुः
पतंगो मधुकुक्षजः॥ मधुहादरिणो मीनः पिंगलाकुरोऽर्भकः॥ कुमारी शरकः सूर्य ऊर्ण
नाभिः सुपेशकत॥ ३७॥ एते मे गुरवो राजन् अतुर्विशतिराश्रिताः॥ शिष्टावृत्तिभिरेतेषां मन
शिष्टा मिहात्मनः॥ ३८॥ यतो यदनु शिष्टा मियथावानादुपात्मज॥ तत्रथा पुरुष व्याघ्र

निबोध कथयामि ते॥ ३५॥
तः॥ तदाह॥ एतेषां वृत्तिभिरात्मनः शिष्टा शिष्टाणीयान्॥ अथानुद्देयोपादेयादीनन्वशिष्टं॥ अनुशि
क्षिते घानस्मि॥ ३८॥ नादुषो ययाति॥ ३९॥

भा० २०
४०

स्वच्छत्वादिभिर्गुणैरुदकं जगत्पुनातीति तद्गुणमया शितितारत्याह स्वच्छो निर्मलः प्रकृतितः स्वभा
वतः स्निग्धो जनेष्वनुगमवान् माधुर्यः मधुरास्नापी तीर्थभूः तीर्थस्थानं अपा मित्रं उदकतुल्यः अथा
दिति पात्रे सखायं पापात् पुनाति स्वच्छत्वादिगुणैरुदकं सादृश्यं ज्ञातव्यं ४३ अग्नेः शितितमाह तेज
सीति ज्ञानातिशयात् विशेषतस्तपसा दीप्तः दुर्धर्षो द्यौभ्यः सचासा उदरभाजनश्च अपरिग्रहः युक्त

स्वच्छः प्रकृतितः स्निग्धो माधुर्यस्तीर्थभूर्नृणां मुनिः पुनात्यपां मित्रमीक्षोपस्य
शकीर्त्तनैः ४३ तेजस्वी तपसा दीप्तो दुर्धर्षो दरभाजनः सर्वभक्षोऽपि युक्तात्मानो
दत्ते मलमग्नित्वत् ४४ क्वचिच्छन्नः क्वचित्स्यष्टउपास्यः श्रेयश्चरतं भुंक्ते सर्वत्र द
त्तृणां दहनप्रागुत्तराशुभं ४५ स्वमायया स्पृष्टमिदं सदसल्लक्षणं विभुः प्रविष्ट इत्यने
तत्तत्स्वरूपाः निरिवेधसि ४६ युक्तात्मा मुनिः ४४ अग्नेरेव शितितं तस्माह क्वचिदिति यथाग्निः परोक्षयैव हविर्गच्छति तथा
मुनिरित्याह दातृणामिति प्रागुत्तराशुभं भूतभविष्य च पापं ४५ आत्मनो देहोपाधिकं मेवोचनी च
त्वादिन स्वाभाविकमित्यप्यग्निदृष्टं तेन संभावितमित्याह स्वमाययेति स्वमायया स्वाविद्यया स्पृष्टं स

४०
दसल्लक्षणं देवतिथ्यादि रूपं विप्रप्रदादिरूपं वा ४६

यथावायुर्गंधादिधर्मयोगेन प्रतीयमानोऽपि वस्तुतो नतद्योगी ॥ एवं देहादिधर्मयोगेनाहं प्रत्यये प्रतीयमानोऽप्यात्मा
नतद्धर्मवानिति संभावितमिति वायोरेव शक्तिरिति माह ॥ पार्थिवेति ॥ ४० ॥ एकस्यैवादितीयस्यात्मनोऽंतर्वेदिः ॥
भावेन वर्तमानत्वसंगतं चेति ॥ आकाशाच्चित्तिसंभावनादयमाह ॥ अंतर्हितश्चेति दूयेन ॥ अंतर्हितश्च देहा
तर्गतोऽपि मुनिरात्मनो देहाद्यसंगतं ॥ अतएवाव्यवच्छेदकभावयेत् ॥ कुतः स्थिरजंगमेषु समन्वयेन यावा

पार्थिवेति ह देहेषु प्रविष्टसद्गुणाश्रयः ॥ गुणैर्न युज्यते योगी मंधैर्वायुरिवात्महक् ॥
४० ॥ अंतर्हितश्चास्थिरजंगमेषु ब्रह्मात्मभावेन समन्वयेन ॥ वाय्वाव्यवच्छेदम
संगमात्मनो मुनिर्न भस्त्विततस्य भावयेत् ॥ ४१ ॥ तेजोवन्नमयैर्भावेर्मेघाद्यै
र्वायुनेरितैः ॥ न स्पृश्यते न भस्मकालसृष्टेर्गुणैः पुमान् ॥ ४२ ॥ ॥ ५५

पि ॥ न विनतस्य सर्वगतस्य तत्कुतः ॥ ब्रह्मात्मभावेन ब्रह्मस्वरूपभावनया ॥ तत्त्वमसीति श्रुतेः ॥ नन्वेत
त्सर्वकथं संभवति तत्राह ॥ न भस्मस्तुल्यत्वं संभावयेत् ॥ यथानभसः सर्वगतस्य न घटादिभिः संगः परिच्छे
दो वा ॥ एवमात्मनोऽपि संभवतीति ॥ ४० ॥ किंच ॥ कूटस्थोऽत्मनो नागमापायि देहादिसंबन्ध इत्याह ॥ तेजोव
न्मयैः तेजश्च आपश्च अन्नं पृथिवी च तन्मयैः कालसृष्टेः गुणैः देहादिभिः पुमा

न संस्पृश्यत इति न भोच संभवतीति ॥ ४२ ॥

70

ति॥ स्वस्वरूपेऽवस्थित आत्मा भेदेन ननु व्युत्पद्यते अभिव्यक्तोक्तिरिति व्यक्ति रूपाधिः देहादिः॥ व्यक्ति स्थ उपाधौ प्रतिविं
तितस्तु तद्वत्तदुपाधिप्रतिष्ठ इव भेदेन स्थूलमतिभिर्लक्ष्यते अर्कवदित्यन्तरयः॥ ५०॥ कपोताच्छिन्नसामाह
नालिस्त्रह इति स्नेहः प्रीतिः प्रसंग उपलालनाद्या सक्तिः॥ ५१॥ दृष्टान्तप्रपञ्चयति कपोतः कश्चनेति॥ ५२॥ तथा मि
थः स्नेह प्रसंगादर्शयति कपोताविति त्रयेण स्नेहेन गुणितं निबद्ध हृदय ययोस्तौ॥ ५३॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आत्मनोऽनन्तादिषड्विकाराः भावश्चंद्रदृष्टं तेन संभावित इत्याह विसर्गाद्या इति ॥ विसर्गोऽनन्तः प्रम
शान्ताः तत्रैवं ज्योतिः शस्त्रप्रक्रिया ॥ आपमंडलं चंद्रः तेजोमयमंडलादित्य ॥ तयोरेकात् तत्रावस्थाने चंद्रो
न दृश्यते ॥ चक्षुष आदित्यमंडलेन समदेशस्थितेन व्यवधानात् ॥ सा अमावास्या ॥ अथ षोडशदिकामिश्रं
न तत्रांतरंगच्छति ॥ आदित्यस्तु त्रयोदशभिर्होरात्रैः ॥ अतः प्रतिपदमारभ्य विषमस्थितस्य आदित्यमंडलस्य
पंचदशपंचदशभाग आपमंडले प्रतिविंबितो दृश्यते साकलेत्युच्यते ॥ एवं पंचदशोऽक्षि त्रयोदशभिर्न

विसर्गाद्याः प्रमशानां ताभावादेहस्य नात्मनः ॥ कलानामिव चंद्रस्य कालेनाव्यक्तव
त्तेना ॥ ४७ ॥ कालेन द्योद्यवेगेन भूतानां प्रभवाण्यौ ॥ नित्यावपि न दृश्यते आत्मनोऽनित्यं यथा

तत्रैवंतरमिति गणिचक्रस्य सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकस्य मध्ये ॥ ४८ ॥ चिंषाम् ॥ ४८ ॥
यदा स मुखो चंद्रादित्यो तिष्ठतः ॥ तदा संपूर्णं प्रतिविंबं भूषणालाक्षितं दृश्यते सा पूर्णिमा तस्या समावा
स्या प्रतिविंबेन सह षोडशकलचंद्रोपचर्यते ॥ ततः पुनः प्रतिपदमारभ्य मंडलयोर्विषमीभावात् कलाऽ
सः तत्र यथा कलानामेवोत्पादयोनाप्यमंडलस्य तथोत्पत्तौ पीत्याह कलानामिवेति ॥ ४९ ॥ सिंहावलोकनेना
मिदं दृष्टं तेनैव देहानां सगुणभंगुरतया वैराग्यं सिद्धितमित्याह ॥ कालेनेति ॥ ओद्यवद्वेगो यस्य तेन आत्मनः ॥

संविधानां भूतानां देहानामित्यर्थः ॥ अत्रिंशोऽनन्ता
ना ॥ ४८ ॥

भा० ए०
४२

व ४

य २

६१ स्वालयंतिके चरतः क्रीडतस्तान् कपोतपुत्रान् आतत्य प्रसार्य ॥ ६० ॥ उत्सुका देवतयोषणर्थे गतौ
एकदा जगत्तुस्तासामन्त्रार्थौ कुर्याद्विनो ॥ परितः कानने तस्मिन् न र्थिनौ चेतुश्चिरं ॥ ६१ ॥
दृष्ट्वा तौ लुब्धकः कश्चिद्यदृष्ट्वा तौ वने चरः ॥ जगद्देवालमातत्य चरतः स्वालयंतिके ॥ ६२ ॥
कपोतश्च कपोती च प्रजापे स होत्सुको ॥ गतौ योषणमाद्याय स्वनीडमुपजागमतुः ॥ ६३ ॥
पोती स्वामजान्नीत्यवालकान् जालसंघटान् ॥ तानभ्यधा कौशंती कौशतो भृशदुःखिता ॥ ६४ ॥
साऽसकृत्स्त्रिहगुणिता दीनचित्ताः जमायया ॥ स्वयंचावधाय शिचावद्वान् पश्यत्यपस्म
तिः ॥ ६५ ॥ कपोतश्चात्मजान् वद्वानात्मनोऽप्यधिकान् प्रियान् ॥ भाय्यां चात्मसमादीनो विल
लापातिदुःखितः ॥ ६६ ॥ अहो मपश्यता पापमत्यपुण्यस्य दुर्मतेः ॥ अतः प्रत्याकृतार्थस्य ग
हस्त्रैव गौको हतः ॥ ६७ ॥ अचरु रूपानुकूला च यस्य मे पतिदेवता ॥ शून्यगदहं संत्यज्य पु
त्रैः स्वर्णोत्तिसाधुभिः ॥ ६८ ॥
संतो योषणं भक्ष्यं ॥ ६९ ॥ शिचा जालेन ॥ ७० ॥ आत्मानुरु
पां भाय्यां च विललाप ॥ शुशोच ॥ ७१ ॥ विलापमेवाह वयेण ॥ अहो इति ॥ अतः प्रत्याकृतार्थस्य

अहो मसं पादयतः ॥ ६९ ॥ ७० ॥

७२

विश्रद्धो निःशंकौ ॥ ५४ ॥ साकपोती तर्पयंती सहा सवीक्षिता लापादिभिः प्रीणयंती ॥ अतएव तेनानुकंपिता सती यं
यं वांछति तं तं कामं समानयत् ॥ संपादयामास ॥ राजन्निति ॥ त्वय्येति स्मरितं ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ तेषु जलभरिते घटेषु

शय्यासनान् स्नानवार्ताक्रीडाशनादिकं ॥ मिथुनीभूय विश्रद्धो चैरतुर्वनराजिषु ॥ ५४ ॥ यं यं वां
छति सा राजंस्तर्पयंती नुकंपिता ॥ तं तं समानयत् कामं कुरु ॥ अणप्यजितेन्द्रियः ॥ ५५ ॥ कपोती प्रथ
मं गभं गृह्णीतीकाल आगते ॥ अंडानि सुषुवेनीडे सपत्युः सन्निधौ सती ॥ ५६ ॥ तेषु काले यजा
यंतरचिता वयवाहरेः ॥ शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिः कोमलांगतनूरुहाः ॥ ५७ ॥ प्रजापुपुषतुः प्री
तौ दंपती पुत्रवत्सलौ ॥ अणवतौ कजिते तासां निर्वृतौ कलभाषितैः ॥ ५८ ॥ तासां पतत्रैः सुस
शैः कजितैर्मुग्धचेष्टितैः ॥ प्रत्यङ्गैर्मैरदीनानां पितरौ मुदमापतुः ॥ ५९ ॥ स्नेहानुवहदद
यावन्योन्यं विष्णुमायया ॥ विमोहितौ दीनधियौ शिश्नपुपुषतुः प्रजाः ॥ ६० ॥

हरेः स्वभावकर्मादिशक्तिभिः रचिता वयवाः पक्षिणः ॥ कोमलान्यंगानितनूरुहाश्च ये पांते ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ पतत्रैः
पक्षैः अदीनानां दृष्टानां ॥ ५९ ॥ शिश्नबालान् प्रजापुत्रान् ॥ ६० ॥

भा० ए०
४३

शरीरनिर्वाहमात्रं यथा लब्धेन कर्तव्यमित्याह ग्रासमिति आजगरः अजगरवृत्तिः अक्रियः उदाशीनः २ य
दोनापतति तदा किं कर्तव्यं तत्राह शयीतति अनुक्रमः निरुद्यमः दिष्टभुज्देवमेव प्रापकमिति धैर्यवान् ३ न
नु समर्थोपिशयीते वकिं उमित्याह ओज इति ओज इन्द्रियबलं सहो मनोबलं बलं शरीरमेव तद्युक्तमेव दे
हमकर्मकमेव विभ्रच्छयान एव भवेत् वीतनिद्रः स्वार्थं दत्तं दृष्टिश्च भवेत् न पुनरिहेतु इन्द्रियवानपीति

ग्रासं समुष्टं विरसं महान्तं स्लोकमेव वा यदृष्ट्यैवापतितं ग्रसेदाजगरोऽक्रियः २
शयीताहानिभूरीणि निराहारो नुपक्रमः यदि नोपलभेद्द्रासो महादिरिव दिष्टभुक्
३ ओजः सहो क्लृप्तं विभ्रदेहमकर्मकं शयानो वीतनिद्रश्च नेहेतु इन्द्रियवानपि ४
मुनिः प्रसन्नगंभीरो दुर्विगाद्यो दुरत्ययः अनंतपारो ह्यक्षोभ्यः स्तिमितो दद्वारणवः ५

दर्शनादिव्यापारमपि निवारयति ४ समुद्राच्छित्तमाह मुनिरिति वहिः प्रसन्नश्चासावंतर्गंभीरश्च दु
र्विगाद्यः एवं भूते इति परिकल्पितुमशक्यः लक्ष्याभिप्रायेत्वात् दुरत्ययः अनतिक्रमणीयः तेजस्विता
त् अनंतः पारः कालतो देशतश्चापरिच्छेद्यः स्वरूपा विर्भावात् अक्षोभ्यः अविकार्यः रागाद्यभावात् स्तिमि
तोदः निश्चलोदकोऽर्णवो यथा तद्वत्तेर्गुणो भवेदित्यर्थः ५

४३

ह्रीं तानावृत्तानपश्यन्पिशितजालेषु ७० ७१ दाहंति के योजयति ७२ एवं गृहासक्तिस्त्रिंशत्
मप्यनर्थहेतुः मनुष्यस्य त्वतिनिन्दितैवेत्याह यः प्राप्येति ७३ **इति श्री एकादशोपनिषद् ७॥ अष्टमोऽंशः**

सोहं शून्ये गृहे हीनो मृतदारो मृतप्रजः जिजीविषे किमर्थं वा विधुरो दुःखजीवितः ह्रीं
तांस्तथैवावृत्तान् पिशितजालेषु स्रग्भ्यश्च कृपणः पिशितपश्यन्तप्यबुधोप
तत् ७० तं तद्वत्तु व्यकः क्रूरः कपोतं गृहमेधिनं कपोतकान्कपोती च सिद्धार्थः प्रय
यो गृहं ७१ एवं कुटुम्बं शांतीमाहं गमः पतन्निवत् पुष्पनकुटुम्बं कृपणः सानुबन्धो व
सीदति ७२ यः प्राप्यमानुषं लोकं मुक्तिद्वारमपावृत्तं गृहेषु खगवत्सक्तस्तमारुह्युत
विदुः ७३ **इति श्री महापुराणे एकादशोऽंशः अष्टमोऽंशः** **वदुःखसंवादे सप्तमाध्या**
यः ७॥ अष्टमोऽंशः ७॥ सुखमैन्द्रियकं राजन्सर्गं नरक एव च देहिना यद्यथा दुःखं तस्मान्नेह

गणादिभ्यो न वभ्यः शिष्टिहरिः अवधूतगिरा प्राह विवेकायोद्धवं प्रति प्रा ततदुद्धः १
रव्यकर्मभोगस्यावश्यं भावित्वा तदर्थोद्यमेनोपयुक्तो दृष्टाकर्तव्यः अजगताच्छिस्तमाह सुखमित्यादि

यदेन्द्रियकं सुखं तत्सर्गं नरक एव च देहिना यद्यथा दुःखं तस्मान्नेह
ना

भा० ए०
४४

अ

किंच अणभ्यश्चेति १० द्विविधो मधुकृत मधुकृततिपुष्पादाद्यिद्यगृह्णातीति मधुकृतमरः मधु
करोः ति आहारत्वे स्वरूपेण चेति मक्षिका च तत्र प्रथमाच्छिन्नितमुक्तम् द्वितीयाच्छिन्नितमाह सा
यमिदं भोक्ष्ये च दंभोक्ष्येति भिक्षितमन्नादिनसंगृह्णीते किंतु पाणिपात्रस्तन्नात्र ग्राही भवेत् संग्र

अणभ्यश्च महद्वाश्वशास्त्रेभ्यः कुशलो नरः सर्वतः सारमादद्यात्पुष्पेभ्यश्च वषट्पदः १०
सायंतनं च स्तनं वानसंगृह्णीते भिक्षितं पाणिपात्रोदगमत्रो मक्षिके केवनसंग्रही ११ सा
यंतनं च स्तनं वानसंगृह्णीते भिक्षुकः मक्षिका इव संगृह्णन् सह तेन विनश्यति १२
पदापि युवती भिक्षुर्न स्पृशेद्दारवीमपि स्पृशन्करीववध्येत करिण्याश्रंगसंगतः १३
नाधिगच्छेत्स्त्रियं प्राज्ञः कर्हिचिन्मृत्युमात्मनः वलाधिक्यैः सह न्येत गजैरन्यैर्गजो यथा १४

हीतुमक्षिके केवनं भवति न जीवतीत्यर्थः ११ एतद्विवरणेति पुनः सायंतनमिति १२ स्पर्शाश्र-
क्तिर्नाशहेतुरिति गजाच्छिन्नितमित्याह पदापीति पादेनापि दारवीदारुमयीमपि गजो हिक-
रिणी प्रदर्श्येत्तृणादिपिहितगर्तं निपात्य वेध्यते १३ किंच नाधिगच्छेदिति नोपपद्यते १४ ॥

४४

किंच वर्षासुसंरिद्धिः समुद्रोपि सागरो यथा नोत्सर्पत ग्रीष्मे तद्विहीनोऽपि न श्रुष्येत तथा समुद्रकामस्तु हि
हीनो वा न दृष्येत न च शोचति त्वर्थः अत्र हेतुः नागयणपरः न तु विषयपर इति हेतुः रूपगंधस्य शोश
दूरसैः पंचभिर्विषयैर्मोहिताः पतंगमधुकरगजहरिणामीनाहताः अतस्ते धनासक्तौ पंचैते गुरवः
तदुक्तं पतंगमातंगमगकांगभंगमीनाहताः पंचभिरेव पंच एकः प्रमादी सकथं न हन्यते यः सेवते पं

समुद्रकामो हीनो वा नागयणपरो मुनिः नोत्सर्पत न श्रुष्येत सरिद्धिरिव सागरः ६ ह
ष्टास्त्रियं देवमायां तद्भावे रजितेन्द्रियः प्रलोभितः पतत्यंधैतमस्य ग्नौ पतंगवत् ७ योषि
द्विरण्णाभरणं वरादिद्रव्येषु मायारचितेषु मूढः प्रलोभितात्मा ह्यपभोगबुद्ध्या पतंगं च
श्रयति नष्टदृष्टिः ८ स्तोकं स्तोकं ग्रसेद्भ्रूसंदेहो वने तयाता गृहान् न हि संन्यातिष्ठे कृत्रिमाधु
कां मुनिः ९

वभिरेव पंचेति तत्र रूपविलासमोहितो न श्रयतीति पतंगाच्छ्रितमाह दृष्टेति स्वाभावैः प्रलोभितः ७ स्त्रिय
मुपलक्षणाकृत्येतत्प्रपंचयति योषिदिति ८ मधुकराच्छ्रितमाह स्तोक इति गृहान् गृहस्थान् अहि
सन् अपीडयन् अयं भावः यथा मधुकरो विशिष्टगंधलोभेनैकस्मिन्नेव पश्येव सन्नस्तसमये मुकलिते तस्मि

अथैवं मुनिरपि गुणलोभेनैकस्मिन्नेव गृहमाश्रि
तस्मिन्नेव पश्यति ९
अथैवं

भा० ए०
४५

रसासक्तिर्नाशहेतुरिति मीनाच्छित्तमित्याह जिह्वेति अतिप्रमाथिन्या अतिहोभिकया अत्यतिप्राप्तेति
वडिशोगमिषलितैर्लोहकंदकैः १९ दुर्जयत्वमुपपादयति इंद्रियाणीति द्वाभ्यां अयंभावः यथाहारं त्यज्य
तेतर्ह्यन्येन्द्रियजयः केवलं भवति रसनं द्रियं तु वर्द्धते यदि तु भुज्यते तर्हि पुनश्च रसासक्त्या सर्वेन्द्रिय
होभः स्यात् अतो रसासक्तिं परित्यज्यौषधवद्भुजीतेति प्राणवृत्त्येव संतुष्येदित्यत्रोक्तं मपिरसनस्या
जिह्वायातिप्रमाथिन्या जनोरसविमोहितः मृत्युमृच्छत्यसद्वृद्धिमीनस्तु वशैर्यथा १९ इंद्रि
याणि जयंत्याशुनिराहारा मनीषिणाः वर्जयित्वा तु रसनं तन्निरन्तरं वर्द्धते २० तावज्जितं
द्रियो न स्यात्विजितानेन्द्रियः पुमान् न जयेद्दसनं यावज्जितं सर्वं जितैरसे २१ पिंगलानाम
वेश्यासीद्धिदेहनगरेपुरा तस्यामे शिहितं किंचिन्निबोधन् नृपनंदन २२ साखैरिण्येकदाका
तं संकेत उपनेष्यती अत्र कालेव हि द्वीरि विभ्रती रूपमुत्तमं २३ मार्गश्चागच्छतो वीह्य पुरुष
न पुरुषर्षभ तान् शुल्कदानवित्तवतः कातान् मेनेयं कामुकी २४
ति दुर्जयत्वज्ञापनायोच्यते इति विशेषः २० २१ पिंगलायानैराशं शिहितं मिति वक्तुं तदाख्यानमाह पिंगलेत्या
दिना मेमया शिहितं २२ खैरिणी कामचरिणी संकेतैरतिस्थाने २३ तान् वित्तवतः सधनान् अतएव शुल्कदानं
मूलदानं कातान् सुरताहीन २४

डि९

४५

त्याभाभोगविहीनोधनसंचयः परमाभीभवतीत्यत्र मधुहागुरु रित्याह नदेयमिति तदन्योवलवान्भुंके
तदप्यन्यस्तच्चान्यः मधुहामस्तिकाभिः संचितं मधुयथाभुंकेतद्वत् ननुसुगुप्तं धनं कथमन्यो ज्ञास्यति हरि
ष्यति चेति तत्राह अर्थवित् लिङ्गैरर्थं तदुपायं च वेत्तीत्यर्थवित् यथामधुहातरुकोटगदिगतं मधुवेत्तिहरि
त्ति १५ स्वाद्यमं विनापि भोगः सभवतीत्यपि स एव गुरु रित्याह सुदुःखेति आशासान्ननमिति वक्तव्ये वरणा

नदेयं नोपभोगं चलुष्येयं दुःखं संचितं भुंकेतदपि तच्चान्यो मधुदेवार्थविन्मधु १५ सुदुः
खापाज्जितैर्वित्तैर्गणसानां गृहाश्रिपः मधुदेवाग्रतोभुंकेयतिर्वै गृहमेधिनां १६ ग्राम्य
गीतेन शृणुयाद्यतिर्वनचरः क्वचित् शिष्टैर्हरिणा दृष्टान् मृगयोगीतमोतात् १७ नृत्यवादि
त्रगीतानि जृषन् ग्राम्याण्योषिताम् आसां क्रीडनको वश्यः शृणुयात् शृंगो मृगी सतः १८

लोपः आर्षः यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नसामिनावुभौ तयोरेव नमदत्वा तु भुक्त्वा चांद्रायणं चेदिति गृही १
णामावश्यकत्वेन विधानात् १६ हरिणाच्छिदितमाह ग्राम्येति भगवद्गीतं शृणुयादेव मृगयोर्लुब्धक
स्य १७ हरिणशब्दादेव हरिणी सतः शृणुयात् शृंगोः पि गुरुज्जीतव्य इत्याह नृत्येति वश्येति वश्येति शेषः १८

त ३

दि ३

भा० २०
४६

अतिविगर्हावितिद्यायावार्तजीविकातया कुतः सांकेत्येनयावृत्तिस्तया वदुब्रीहियास्वविशेषांवा
परितापंप्रपंचयति स्त्रैणादिति स्त्रीलंपटात् अथच अथतृषः लुब्धात् अतएवानुशाच्यान्नरा
त याहवित्तरातिवेष्टतीतयावृथात्मापरितापितः केनवित्तमिच्छती तेननरेक्रीतेस्वयंविक्रीतेनात्म
नादेहेन ३१ अहोधिमायाः हमितिबीभासितंभजामीत्याह यदिति वंशोनामस्थूणासुनिहितस्तियमे

अहोमयात्मापरितापितोचयासांकेत्यवृत्त्याः तिविगर्हवार्तया स्त्रैणान्नराद्यार्थतृषोनुशा
चाक्रीतेनवित्तरातिमात्मनेच्छती ३१ यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंशस्थूणांतचारांमनवेः
पिनडं तान्नचह्वरमगारमेतद्विहमस्त्रपूणंमदुपैतिकाऽन्या ३२ विदेहानांपुरेद्यस्मि
न्नहमेकैवमूढधीः याऽन्यमिच्छत्यसत्यस्मादकामात्काममच्युतात् ३३

युः वंश्यास्तस्मिन्भयतोनिहितावेणवः अस्थिभिरेवनिर्मितावंशादयोयस्मिंस्तत् तत्रपृष्ठेदीर्घमस्थियत्
सवंशः पाष्वास्थीनिवंश्यानि स्त्रूणाहस्तपादास्थीनि तथात्वचारांमसिर्नखैश्चपिनडंछादितं तथापित्त
रिति नवद्वाराण्यस्मिंस्तत् एवंभूतागाररूपंनरशरीमेतत् मन्मत्तो न्याकावाकातवुद्धाउपैतिसंवते ३२
सत्सगतोसत्यामप्यहोमममोहदत्याह विदेहानामिति याहमसती अच्युतादन्यकामभोगमिच्छतीसा ३३

४६

अपि संभावनायां अन्योऽपि मामुपैष्यतीत्येवदुःशयेत्युत्तरेणान्वयः द्वार्यवलंबमानापुनः प्रविशति ।
पुनर्निर्गच्छति एवं कुर्वती निशीथमर्द्धरात्रं प्राप २५ निर्वेदश्चलंबुद्धिः वित्तचिंतयैव हेतुर्यस्य सः २६
यथा यथावत् मम मत्तः शृणु २७ ननु किं निर्विस्वायागीतश्रवणेन तत्र हि यस्मात्पुरुषस्य शापाशानां नि

आभातेष्वप्यातेषु सा संकेतोपजीवना अप्यन्यो वित्तवान्कोपि मामुपैष्यति भरिदः २५ ए
वंदुःशयाध्वस्तनिद्राद्वार्यवलंबिनी निर्गच्छती प्रविशती निशीथं समपद्यते तस्या
वित्राशयाशुष्यद्वक्त्रायादीनचेतसः निर्वेदपरमोज्ज्वलचिंताहेतुः सुखावहः २६ तस्यानि
र्विस्वचित्तायागीतश्रुणु यथा मम २७ निर्वेदश्चाशापाशानां पुरुषस्य यथा द्युसिः नद्यं गा
जातनिर्वेदादेहबंधं जिहामति २८ **पिं० लो० वा० च॥** अहो मे मोहविततिं पश्यता विजितात्म
नः याकांतादसतः कामं कामये येन वाँशा २९ संतं समीपे मरणं ति प्रदे वित्तप्रदनित्यमिमं वि
हाय अकामददुःखभयाधिशाकमोहप्रदे तुष्टमहं भजेत्ता १०

वदोऽसि यथा तथा छेत्ते तत्र हेतुः नहोति अंगहं राजन् २८ अविजितात्मत्वे हेतुः यादं बालिशविवेकमन्यात
स्याः कुतः येन कारणेन असतः तुच्छोन्नरात् कामं कामये २९ बालिशत्वं प्रपंचयति संतं मिति चेत्तुभिः समीपे

लि २

३५
संतं अंतर्ध्यामिच्छात् ३५ अंतर्ध्यामिच्छात् ३५

मः अप्रमत्तदं पश्येद्रसंकालाहिनाजगत् ४

भा० २०
४७

अतः तेन श्रीविष्णुना उपकृतं कृतमुपकारं निर्वेदलक्षणं ग्राम्येषु नरेषु विषयेषु वा संगताः ३८ कथं व्रजसित
दासं सुष्टेति ३९ ननु ब्रह्मादीनां हिता अमुनेवेति कौयं नियमस्तत्राह संसारेति मुषितेक्षणमपहतविवे
कं ४० तर्हि किमात्मत्राणोपाधिना भविष्यति न तत्र सर्वतो निर्विद्ये भगवद्भजे प्रवृत्तस्य आत्मन एव स

तेनोपकृतमाद्यशिरसाग्राम्यसंगताः त्यक्तादुराणाः शरणं व्रजामितमधीश्वरं ३८ संतुष्टा
अद्वयतयेतद्यथा लाभेन जीवती विहराम्यमुने वाहमात्मनारमणेन वै ३९ संसारकूपे
पतितं विषये मुषितेक्षणं ग्रसंकालाहिनात्मानं को न्यस्त्रात्मधीश्वरः ४० आत्मेव द्या
त्मनो गोपानिर्विद्येत यदा खिलात् ४१ **ब्राह्मण उवाच** ॥ एवं व्यवसितमतिदुराशां कां
ततर्षजो हितोपशममास्थाय शय्यमुपविवेश सा ४२ आशा हि परमदुःखं नैराशं पर
मंसुखं यथा संविद्यकांता शांसुखं सदापि गता ४३

मर्थत्वादित्याह आत्मेवेति यदा एवं जगत्पश्येत् ततश्चाप्रमत्तः सन्तखिलादिह मुत्र भोगान्तिर्विद्येत तदा
हि आत्मेवात्मनो गोपेत्य नयः अतः केवलं प्रेम्णैव भजामीति भावः ४१ कांतस्य तर्षाभिलाषस्ततो जाता ४२
फलितमाह आशा हीति ४३

एवंनिर्विण्णसती अतःपरमेवंकरिष्यामीत्याह सहृदिति अयमीश्वरः आत्मनैवात्मानमेवनिवेद्य
तंवित्रीयविशेषेणकीत्वाअनेनैवसहरेमे रमालस्मीर्यथा ३४ अन्यस्यासेव्यत्वंदर्शयति कियदि
ति आद्यंतवंतोयेकामाविषयाःकामदानरावा देवावाकालकलिताःभार्यायाःकियत्प्रियंकृतवंतःनकिं

सहत्प्रेष्टतमोनायआत्माचायंशरीरिणं तंवित्रीयात्मनैवाहरेमेःनेनयथारमा ३४
कियत्प्रियंतंयभजन्कामायेकामदानराः आद्यंतवंतोभार्यायादेवावाकालविद्रुताः
३५ नूनंमेभगवान्प्रीतोविस्मःकेनापिक्र्मणा निर्वेदोऽयंदुराशाययन्नेजातःसुखा
वहः ३६ मैवंसुमंदभाग्यायाःलेशनिर्वेदहेतवः येनानुबंधंनिर्हेत्यपुरुषःसममृ
च्यति ३७

चित्तंरिति अतोनेहामुत्रवतद्यतिरिक्तःकोपिसेव्योस्तीत्यर्थः ३५ एवंनिश्चित्यसभाग्यमभिनंदति
दुराशायस्यासस्यामे ३६ ननुधनाप्राप्त्याक्लिष्टासि कथंविस्मप्रीतस्तत्राह मैवमिति मंदभागा
चेदहंस्यांतर्ह्येवंनिर्वेदहेतवःलेशानस्युरित्यर्थः येननिर्वेदेनअनुबंधंगहदिकंनिर्हेत्यपरित्यज्य

भा० ए०
४८

कुमार्याः सिद्धितं वक्तुमाख्यायिका माह कचिदित्यादिना वृणानान् स्ववर्णायागतान् वंधुषु पित्रा
दिषु ५ शंखाः शंखवलयाः महद्यथा भवति तथा स्वनं वक्तुः ६ सामहती वडिमती तत्स्यं शास्त्रवद
ननं जुगुप्सितं द्वादिताद्योतकं एकैकशः क्रमेणैकमेकं वभंजकरादपसारितवती ७ निरभिदत्त

कचित्कुमारीत्वात्मानं वृणानान् गृहमागतान् स्वयंतान् हयामासकापियाते पुंवंधु
षु ५ तेषामभ्यवहाराय शालीनरहसिपार्थिव श्रवघ्न्याः प्रकोष्ठस्याश्रुः शंखाः
स्वनं महत् ६ सामहती वडिमती तत्स्यं शास्त्रवद
पाण्योः शेषयत् ७ उभयोः पृथग्भूयोः पृथग्भूयोः स्मश्रुवयोः तत्राप्येकं निरभिदत्त
स्मान्नाभवद्वनिः ८ अन्वशित्तिमिमं तस्या उपदेशमार्गं दम लोकान् ननु चरन्ते तां
कतत्वं विविक्षया ९ वासवकुजाकलहो भवेद्वर्ती इयोरपि एक एव चरन्ते स्मात्कुमा
र्या इव कंकराः १०

पृथक् कृतवती ननु कुमार्यास्तव कथं संगतिस्तत्राह
लोकानिति ९ वासव इति प्रथमा तपाटे कलहः कलहे हेतुः वार्ता गोष्ठी हेतुर्भवेदित्यर्थः १०

इति श्री एकादशोऽष्टमः ॥ ८ ॥ नवमेकुरादिभ्यो देह तश्चोपशिक्षितं श्रुत्वा यदुःकृतार्थो भूदिति क
लेन वर्णितं कुराच्छिक्षितमाह परिग्रहो हीति यद्यत्प्रियतमं तस्य तस्य परिग्रहः तद्विद्वान् परि
दुःखमिति विद्वान्सन् यस्त्वं किंचनः त्यक्तपरिग्रहः न तु दारिद्र्यः १ तदाह सामिषमिति ॥ २ ॥ अर्भ

इति श्री महाभारते महापुरुषोत्तमोऽष्टमः ॥ ८ ॥ नवमेकुरादिभ्यो देह तश्चोपशिक्षितं श्रुत्वा यदुःकृतार्थो भूदिति क
लेन वर्णितं कुराच्छिक्षितमाह परिग्रहो हीति यद्यत्प्रियतमं तस्य तस्य परिग्रहः तद्विद्वान् परि
दुःखमिति विद्वान्सन् यस्त्वं किंचनः त्यक्तपरिग्रहः न तु दारिद्र्यः १ तदाह सामिषमिति ॥ २ ॥ अर्भ
मो ध्यायः ॥ ८ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ परिग्रहो हि दुःखाय यद्यत्प्रियतमं तस्य तस्य परिग्रहः तद्विद्वान् परि
प्राति तद्विद्वान्यस्त्वं किंचनः १ सामिषं कुराजं घृवं लिने ये निगमिषाः तदा मिषं परि
त्यज्य स सुखं समविंदत २ न मे मानापमानौ सो न चिन्ता गोहपुत्रिणा आत्मकीडश्च
त्सतिर्विचरामीह बालव ३ दावेव चित्तया मुक्ता परमानंदश्चाप्नुतौ यो विमुग्धो न दो
वालो योगुरोभ्यः परंगतः ४

कश्चित्तामाह नेति ति गोहपुत्रिणां तद्वत्तां या भवति सा चिन्ता वमेना
स्ति आत्मनैव कीडायस्य आत्मनिरतिः प्रीतिर्यस्य सः ३ न न च सर्वज्ञयोः किं सादृश्यं नैश्चित्यं पर
मसुखमित्याह दाविति विमुग्धोऽज्ञः जडोऽनुद्यमः एवं भूतो यो बालः यश्च प्रकृतेः परमीश्वरं प्राप्तः

भा० सं०
४५

सर्वाच्छित्तमाह एकचारीति योगीसंसर्गस्यापित्वागेकुमारिगुरुः जनसंगत्यारोमर्षः सुयथाजनाच्छंक
मानएकाकीचिचरति नियतनिकेतुरहितश्चसदाप्रमत्तश्च एकांतवासीच आचारैर्गतिभिः सविषोति
विषोवेतिनलक्ष्यतेच असहायश्च मितभाषीच तद्वन्मुनिर्वर्ततेत्यर्थः १४ किंच गृह्यंभरति अश्रुवात्
नोनश्चरदेहस्य सुखंयथाभवति तथावर्तते १५ कारकसामग्रीनिरपेक्षात्केवलादीभ्यस्त विष्णुसृष्टिं

एकचार्यनिकेतः स्यादप्रमत्तो गृहाशयः अलक्षमाणश्चाचारैर्मुनिरेकोत्यभाषणः १६
गृह्यंभोतिदुःखायविफलश्चाध्रुवात्मनः सप्यः परकृतंवेष्टमप्रविश्य सुखमेधते १७
एकोनारायणोदेवः पूर्वसृष्टसमायया संहृत्यकालकलयाकल्यातदृढमीश्वरः ए
कवादितीयोऽभेदात्साधारणः खिलाश्रयः १८ कालेनात्मानुभावेनसाम्यं नीतासुश
क्तिषु सत्त्वादिषादिपुरुषः प्रधानपुरुषेश्वरः ॥

कारणैक्येनानिर्दृष्टानेनमयासं विताविति
सत्कंप्रथमंसंहारप्रकारमाह एकइतिसाईत्रयेण एकःकारकनिरपेक्षः पूर्वसृष्टिमिदंजगत्कालक
लयाकालशक्त्यसंहृत्य एकएवाश्रुद्वितीयः सजातीयविजातीयभेदशून्योऽभूत् १९ कारणभूतासु
सत्त्वादिषुशक्तिष्वपिसाम्यं नीतासुसत्त्वोषुगुणसाम्यं प्रधान तदुपाधिपुरुषः तयोरीश्वरः ॥ ४५

चित्तैकाग्रताद्वैतास्फूर्तिलक्षणसमाधिहेतुरिति शरकाराच्छित्तमाह मन इति तत्रोपायमाह जिते
ति आसने जये श्वास जयः तस्य च जये श्वासाधीनं मनो निश्चलं भवति ननु क्षणं निश्चितं सदपि मनो विष
यवासनायादिविच्छिन्नं तस्य पुत्राविव सर्वं शालीयेत वा तदा किं तत्राह वैराग्येति वैराग्येणाविच्छिन्नमा
णमभ्यासयोगेन लक्ष्ये ध्रियमाणं स्थिरीक्रियमाणं ११ एकत्रेति कुत्र तदाह यस्मिन्नि यत्नय वि

मन एकत्र संयुज्याज्जितश्वासे जितासनः वैराग्याभ्यासयोगेन ध्रियमाणमतेन्द्रितः ११
यस्मिन् मनो लब्धपदं यदेतच्छब्दः शनैर्मुच्यते कर्मरेण न सत्त्वेन बद्धेन रजस्तमसश्च विधु
यतिर्वाणमुपैत्य निधनं १२ तदैवमात्मन्यवरुद्धचित्तो न वेद किंचिद्वहिरंतरं वा यथेषुकारं
नृपतिं व्रजंतमिषो गतात्मानो ददर्श पार्थ १३ तेषां तत्त्वं मन एतद्यस्मिन् रमानंदरूपे भगवति लब्ध
पदं सत्कर्मरेण न कर्मवासनासंचितं तस्मिन् ननु कर्मवासनात्यागोपि सुषुप्तिवत्तयो दुर्वारः न सुत्वेनेति चेदं
न अप्यसमात्मकेन रजस्तमसो रभावे विज्ञेय लयाभावानिर्वोणं अचरितिकं ध्याकारणवस्थानमुपैति कुतः अ
निधनमिधनं गुणसत्कायं च तद्रहितं तदुक्तं योगशास्त्रे मनो सावृत्तिश्च तस्य वदो कारतया स्थितिः याध्मस्य
ज्ञातनामासो समाधिरभिधीयते इति १२ ततश्च न द्वैतास्फूर्तिरित्याह तदेति बहिर्दर्शनादि अंतरं स्मृत्या इ

मनो ध्यायति १५
मनो ध्यायति १५
मनो ध्यायति १५

भा० २०
५०

ते २

भगवद्वाचनपरमाणुतत्सारूप्यं न विप्रमिति पेशस्कृतो भ्रमरविशेषाज्ञातमित्याह यत्र यत्रेति सकल
मेकाग्रं २१ कुट्याप्रवेशितो निरुद्धः भयेन ध्यायन् सात्मतां तत्सारूप्यं साम्यतामिति पाठे त्वार्थतः
पूर्वरूपमसंत्यजन्निति अस्याभिप्रायः यदा तेनैव देहेन न्यसारूप्यं दृश्यते तदा किंचित्वा देहात्तरे
ण सादृश्यं घटते इति २२ स देहादेव शिद्धितमाह स्वात्मेति स्वात्मनो देहाद्विद्विद्धितो २३ गुरुत्वे
यत्र यत्र मानो देहाधारयेत् सकलं धिया स्नेहाद्वेषाद्व्यादापियाति तत्स्वरूपतां २१ कीटः
पेशस्कृतं ध्यायन् कुट्यां निप्रवेशितः याति तत्सात्मतां राजन् एव रूपमसंत्यजन् २२ एवं गुरु
भ्य एतेभ्य एषामे शिद्धितामतिः स्वात्माप शिद्धितां बुद्धिं शृणु मे वदतः प्रभो २३ देहो गुरुर्म
म विरक्तिविवेकहेतुर्विभ्रत्सत्त्वनिधनं सततात्तुर्दकं मूतत्वा न्यनेन विमृशामि यथा तथापि
पारक्यमित्येवमितो विचराम्यसंगः २४
तुः विरक्तिविवेकयोर्हेतुः विरक्तिहेतुत्वमाह सत्त्वनिधनमुत्पत्तिविनाशो विभ्रत्सत्त्व किंच सततं श्रातु
दकंदुःखमेवोत्तरं फले विभ्रत् यद्वा सततात्तिरेव उत्तरं फलं यस्य तत् सत्त्वनिधनं विभ्रत् विवेकहेतुत्व
मा तत्त्वानीति यथा यथावत् एव मृत्युपकारित्वेपि देहेनैवास्था कर्तव्येत्याह तथापीति पारक्यं संग
लादिभक्ष्यमिति निश्चितवान् २४ राम राम राम ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ११ राम राम राम ॥

परवराणां परेवमादयः अवरो न्येचमुक्ताजीवास्तेषां परमः प्राप्य आस्ते कुतः केवल्यसंज्ञितः मोक्षशराभि
 धेयः तत्र हेतुः केवलेति निर्विशयः स्वप्रकाशः आनन्दानां संदोहः समूहः परमानन्दस्यार्थः कुतः निरुपा
 धिकः १७ ततः केवलादेव सृष्टिं दर्शयति केवलेनात्मानुभवेन कालेन सूत्रक्रियाशक्तिप्रधानं महत्तत्त्वं
 सृजति जीवसंसारहेतुभूते सूत्रे सृष्टे पितृमाभैरितिसंवेद्ययति अरिंदमशरीरगगादीनदमयितुं

परवराणां परम आस्ते केवल्यसंज्ञितः केवलानुभवानंदसंदोहो निरुपाधिकः १७ केवला
 त्मानुभावेन स्वमायां त्रिगुणात्मिकां संतोभयन्सृजत्यादौ तया सूत्रमरिंदम १८ तमादुस्त्रि
 गुणवाक्त्रिं सृजती विष्णुतो मुखं यस्मिन्प्रातमिदं विश्वं येन संसरन्ते पुमान् १९ यथोक्तानाभिर्ह
 दयादूरां संतत्यवक्रतः तया विहत्य भूयस्तां गुप्तयेव महेश्वरः २०

समर्थ १८ सूत्रस्यैव शक्तिशब्देनोच्यमानस्य तामिति स्त्रीलिंगेन परमेशः त्रिगुणव्यक्तिगुणत्रयस्य का
 र्यं अतएव विष्णुतो मुखं नानाविधं त्रिगुणात्मकं विश्वमहंकारद्वारेण सृजती त्रिगुणकार्यस्य सूत्रसंज्ञा
 याकारणमाह यस्मिन्निति कारणभूते समष्टिरूपे यस्मिन्निदं विश्वं शतं गृथितं वायुर्वगौतमततः सूत्रं वायु
 नावेगौतमसूत्रेण यंचलोकः परश्चलोकः सर्वाणि भूतानि वसं दधातीति श्रुतः येन वाद्यात्मरूपेण प्राणेन जी
 वः संसरति १९ तदेवं शिहितमर्थमुक्तादृष्टांतमाह यथेति हृदयादुद्भूतां वक्रतः वक्रैरासंतत्यप्रसार्य

विहत्य कीदृश २०

भा० २०
५९

तदेवं देहो गुरु रित्यादिभिर्विरक्तिविवेकहेतुत्वमुपपाद्येदानीमस्य देहस्यातिदुर्लभत्वं दर्शयन्ती
प्ररनिष्ठा विधत्ते सृष्टि तिद्वाभ्यां पुराणि शरीराणि पुरुष पुरुषदेहं ब्रह्मणो बलोकय अपरोक्षाय
धिषण्वद्विद्यमिस्तं तदुक्तं सांसां मे पुरुषी प्रियेति श्रुतिश्च पुरुषत्वे चाविस्तरमात्मन्यादि ईश्वरोदिक
रणधिष्ठात्रीरन्यादिदेवतावागादिभिः स्वरूपसृष्टवान् ताश्च तन्प्रतिभोगार्थं शरीरमयाचनं सवताभ्यो
गां शरीरं अश्वशरीरं पुरुषशरीरं यथाक्रममातीतवान् ततस्ती देवताः सोऽब्रवीत् यथापतनं च चुरादिस्थान
सृष्ट्या पुराणि विविधान्यजयात्मशक्त्या च ज्ञानसूरी सृष्ट्यप्यशून्यगदंशमस्यान् तैस्तैरनुष्ठ
दृश्यः पुरुषविधाय ब्रह्मावलोकधिषण्मुदमापुदेवः २७ तदेवा सुदुर्लभमिदं वदुःसंभ
वांते मानुषमर्थं दमनित्यमपीह धीरः तर्कयन्ते न यते दनुमृत्युयावन्निःश्रेयसाय वि
षयः खलु सर्वतः स्यात् २८ भोगमानयना बुक्
मस्मिन् देहे प्रविशतेति तदाह ताभ्य रत्यादितथाता
न चैनो यमलमिति ताभ्योऽश्वमानयना अब्रुवन् चैनो यमलमिति ताभ्यः पुरुषमानयना अब्रुवन्
सुतवतेति च २७ तस्माददुःसंभवानां जन्मनामन्ते मानुषमनित्यमप्यर्थं पुरुषार्थप्रापकं देवा
स्तदेवा इदमनुमृत्युश्च ननु निरंतरं मृत्युवो यस्य तत् यावन्मपतेना वदेव तर्कं शीघ्रं निःश्रेयसाय यतेत वि
विषयः पुनः सर्वतः पश्चादियोनिष्यपि स्यादेव २८

सतताह्युदकं तां प्रपंचयति जायेति द्वाभ्यां यस्य देहस्य प्रियचिकीर्षया भोगसंपादने च याजायादिवर्णा
न वितन्वन् न पुस्मातिपुरुषः कथं भूतः सकृच्छ्रयथा भवति तथा वरुद्धानि संवितानि धनानि येन सः दे
हविशेषेण वा संदेहं स्वाति स्वस्यां मेषोऽन्ते अवसीदति नश्यति किंच देहनाशेऽपि न दुःखसमाप्तिरित्या
ह अस्य पुरुषस्य देहांतरवीजं कर्म सृष्टेति वृत्तस्येव धर्मो यस्य सः २५ किंच जिह्वेति अमुं देहं त

जायात्मजार्थपशुभृत्यगृहाप्रवर्गान् पुस्मातियत्प्रियचिकीर्षया वितन्वन् संति
सकृच्छ्रमवरुद्धधनः संदेहः सृष्ट्याऽस्य बीजमवसीदति वृत्तधर्मः २५ जिह्वेति कतो
ऽमुमपकर्षति कर्हि तर्षा शिष्वाऽन्यतस्तु गुदं श्रवणं कुतश्चित् घ्राणं न्यतश्च पल
ह कृच्छ्रं कर्म शक्तिर्वह्यः स पत्युश्च वगेह पतितु नंति २६

दभिमानिनं पुरुषं वा एकतः रसप्रतिजिह्वा आकर्षति आच्छिनत्ति कर्हि कदाचित् तर्षा पिपासा जलं प्रति
शिष्वा च वायुं प्रति त्वक्स्पर्शं प्रति उदरमन्तमात्रं प्रति श्रवणं शब्दमात्रं प्रति घ्राणं गन्धं च पलह
करूपं प्रति कृच्छ्रं कदाचित् स्वस्वविषयं प्रतिकर्म शक्तिरन्यदपि कर्मेन्द्रियं लुनंति त्रोटयंति २६

भा० ए०
५२

पृथ्वाद्योमताः तद्वान्तरभेदश्च तत्र तत्र स्फुटीकृतः अध्यायत्रितये चाष्टमवाष्टावीरिताः क्रमात् ३२
इति श्री **कादशेनवमोऽध्यायः** तद्विंशतिगुर्विखालब्धसंभावनाभुवः उद्धवस्यात्मतत्वाष्टौ साधने क्रि
रतः परैः दशमे देहसंबन्धात्संस्मृतिर्नात्मनः स्वतः इत्येतद्वर्णयामास सतांतरनिरासतः तदेवमनुय
चतिरकाभ्यामुत्पन्नविवेकज्ञानस्य तत्त्वज्ञानायादित आरभ्य साधनान्युपदिशति भगवान्मया
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे कादशस्कंधे श्रीभगवदुद्धवसंवादे अवधुतगीतं नवमोऽध्यायः
॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मयोदितेषु बहिनः स्वधर्मेषु मदाश्रयः वर्णाश्रमकुलाचारमका
मात्मा समावरेत् ॥ १ ॥ अन्वीक्षते विष्णुर्ह्यत्मा देहिनां विषयात्मनां गुणेषु तत्त्वध्यानेन
सर्वारंभविपर्ययम् २

ति मया पंचरात्राद्युक्तवैष्णवधर्मेषु बहिनोऽप्रमत्तः सन् तद्विरोधेन वर्णाद्याचारमनुतिष्ठेत्
१ कथमकामात्मता संभवति तत्राह अन्वीक्षते इति स्म धर्मे विष्णुर्ह्यचित्तः सन् देहिनां विषुसत्य
त्वाभिनिवेशेन ये सर्वे आरंभास्तेषां फलैव परीत्यं पश्येत् एवं फलैव परीत्यादकामः स्यात् २ ॥ ५५

तदेवं हेयोपादेयविवेकं बहुधा निरूप्येदानीं यदुक्तं त्वंतु कल्पः कविर्देहसत्यादि तत्रोत्तरमाह एवमिति
 एवं बहुभ्यो गुरुभ्यः शिद्धिर्नेन विशिष्टज्ञानमेवा लोकः प्रदीपो यस्य सः स प्रमत्तं वा आत्मविशेषणं आ
 त्मनि स्थित एवमहो विचरामि २९ ननु किं बहुभिर्गुरुभिः न हि श्वेतकेतुभ्यो प्रमत्तं बहवो गुरुव आश्रिताः
 तत्राह न ह्येकस्मादिति बहुधा संप्रपंचनिष्प्रपंचभेदाभेदादिभिः अयं भावः नैते परमार्थोपदेशगु

धः

एवं संजातवैराग्यो विज्ञाना लोक आत्मनि विचरामि महीसेतां मुक्तसंगो न हं कृतिः २९ स
 हो कस्माद्गुरुज्ञानं सुस्थिरं स्यात्सुपुष्कलं ब्रह्मेतद्वितीयवैराग्यते बहुविधिभिः ३० श्रीम
 गवानुवाच ॥ इत्युक्ता स यद्विप्रसमा मंत्रा गभीरधीः वेदितोभ्यर्चितो राजाय यो प्रीतो यथा
 गतं ३१ अवधूतवचः श्रुत्वा पूर्वपांनः स पूर्वजः सर्वसंगविनिर्मुक्तः समचित्तो बभूव ह ३२

एवः किं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामात्मन्यसंभावनादिमात्रनिवर्तिकाः तेषां च बहुलं युक्तमेवेति ज्ञानप्रदं गुरुमेक
 मेव वक्ष्यति मदाभिज्ञं गुरुज्ञानमुपासीत इति उक्तं च तस्माद्गुरुं प्रपद्येतर्जितासुः श्रेय उन्नतमिति ३० विप्रोदत्ता
 त्रयः योगहिमा पुरुषेण यदुहैहयाचार्युक्तत्वात् यथा गतं तथैव यदुहैहया यथा वित्यर्थः ३१ भवान्स्वीयं
 सविकुलमिति स्नायते नः पूर्वपां ३२ अथ संप्रहृष्टोक्तः कपातमीनहरिणकुमारी राजपन्नगः पतंगकु

रश्चाष्टिहियाथगुरुवामनाः सधुक्कसधुहत्तस
 विगलाचदुयास्त्रयः उपादेयार्थविज्ञानेशोषाः

भा० २०
५३

ननु स्वजायादिषु कथं निर्ममः स्यात् तत्राह जायेति श्रोतसीत्येदेतुं विवेकं दर्शयति आत्मनोऽर्थप्रयोजनं
सर्वत्र सममिव पश्यन्निति अयं भावः सर्वदेहेषात्मन एकत्वात् जायादिदेहेऽन्यस्मिन् देहे आत्मनोऽर्थः स
खादिः सम एव केन विशेषेण तेनैव ममत्वाभिनिवेशमुदासीनः स न गुरुं प्रपद्यतेति ई अहो को सो देहव्यतिरि
क्त आत्मा यस्यैकादर्थः सर्वेषु समः स्यात् तमाह विलक्षण इति स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयादात्मा अन्यः अतो विलक्षणः दे

जायाऽपत्यगृहक्षेत्रस्वजनद्रविणादिषु उदासीनः समं पश्यन् सर्वेष्वर्थमिवात्मनः ई विलक्ष
णः स्थूलसूक्ष्मादेहादात्मैस्तिता सदृक् यथाग्निर्दाहणोदाद्यादाहकोन्यः प्रकाशकः ७ नि
रोधोऽप्येव एव देहानां तत्तत्कृतान् गुरुरात् अतः प्रविष्टश्चाधत्ते एवं देहगुणात्परः ८ ॥

धावैलक्षण्यं दर्शयति ईक्षिता सदृगिति द्रष्टा हि दृश्याद्विलक्षणः स्वप्रकाशश्च जडाद्विलक्षणः वि
लक्षणयो रन्यत्वे दृष्टानः यथाग्निर्दाहकः प्रकाशकश्च दाद्यात्प्रकाशाच्च दारुणः काष्ठादन्यस्तद्वदि
ति ७ अनेनैव दृष्टानेन नित्यत्वानादित्वविभुत्वेकत्वादयो ये सिद्धातीत्याह निरोधेति यथादाहघ्नतः
प्रविष्टोऽस्ति तत्कृतान्नाशादीन् प्राप्नोति ननु स्वतो नाशादिमान् एवं देहगुणाननित्यत्वादीन् देहात्पराणि
त्यादिस्वरूपोऽप्यात्मानुभवति ततश्च नित्यत्वादिभिरपि वैलक्षणादन्यत्वमिति भावः ८ रामरामराम

५३

किंच काम्यविषयाणां मिथ्यात्वादपीत्याह सुप्तस्येति विफलोऽर्थशून्यः अत्रैवंप्रयोगः इन्द्रियैर्मावहिर्नानादु
 स्तिः साविफलानानात्मकत्वाद्देन्द्रियकत्वाच्च मनोजन्यस्वप्नमनोरथवदिति ३ मोक्षार्थिनप्रवर्तते तत्र
 काम्यनिषिद्धयोः नित्यनैमित्तिके कुर्यात्पुन्यवायजिहासयेति स्मृतेः अतः प्रवृत्तं काम्यं कर्म त्यजेन्निरुत्तं
 नित्यनैमित्तिकमेव कुर्यात् आत्मविचारं तु सम्यक् प्रवृत्तौ निवृत्तकर्मचोदनामपि नादियेत् ४ किंचुय

सुप्तस्य विषयालोको ध्यायतो वा मनोरथः नानात्मकत्वाद्धिफलस्य याभेदात्मधीर्गुरोः ३
 निवृत्तं कर्म सेवेत प्रवृत्तं मत्परस्य जेत जिज्ञासायां संप्रवृत्तेनाद्रियैर्कर्मचोदनां ४ यमान
 भीक्षुं सेवेत नियमान्मत्परः क्वचि ५ मदभिज्ञं गुरुं शांतमुपासीत मदात्मकं अमान्य
 मत्सरोदत्तो निर्ममो दृढसौहृदः असत्त्वरोऽर्थजिज्ञासुरनस्युरमोघवाक् ०

मानहिंसादीन् अभीक्ष्णमादरेण सेवेत शौचादींस्तु नियमान् क्वचित् यदाशक्तिः तदा आत्मज्ञानाविरोधेन
 यमान् द्वादशानियमांश्चैकोनविंशेऽध्याये वक्ष्यति ५ किंच यमेषु व्यादरं परित्यज्य गुरुमुपासीतेत्याह म
 दभिज्ञमिति मदात्मकं मद्रूपं गुरुं सेवकस्य धर्मो नाह अमानीति दत्तः अनलसः निर्मेमजायादिषु ममताशून्यः
 गुरौ तु दृढसौहृदः असत्त्वरः अचग्रः अमोघवाक् अर्थालापरहितः एतान्येव शिष्यस्य लक्षणानि च ज्ञेयानि ०

भा० २०
५४

४९

अग्निसादृश्यमेवाह वैशारदीति विशारदोऽतिनिपुणस्तेन शिष्येण प्राप्तोनेन गुरुणे पदिष्टा वा अतिशुद्धा बुद्धिः
गुणकार्यरूपमायां निवर्तयति यदात्ममेतद्विचित्रं जीवस्य संसृतिनिमित्तं तान् गुणं श्रुद्वा अस्मिन्निर्
धनः तस्मात्कार्येण कारणेन विद्यया च व्यवधानाभावात्मात्मात्परमानंदरूपो भवतीति १२ एवमावत्प्रका
शज्ञानस्वरूपो नित्य एक एवात्मा कर्तृत्वादयश्च धर्मोत्तस्य देहोपाधिकाः तद्यतिरिक्तं च सर्वमनित्यं मा

वैशारदीसातिविशुद्धिर्धुनोति मायां गुणसंप्रसूतां गुणं संदह्य यदात्ममेतत्स्वयंच
साम्यत्यसमिद्यथाग्निः १२ अथेषां कर्मकर्तृणां भोक्तृणां सुखदुःखयोः नानात्वमथ नि
त्यत्वं लोककालागमात्मनो मन्यसे सर्वभावानां संस्था ह्येत्यत्र कीयथा तत्र दक्षतिभेदेन ज्ञा

यामात्रं च अतः सर्वतो विरक्तः स न आत्मज्ञानेन मुच्यते इत्युक्तं विलक्षणः स्थूलसूक्ष्मादित्यादिना तदेवं श्रुतिसमन्व
येन निरणीते पश्यंतीति तत्र विरोधेन स देहो मा भूदिति नृन्मतेनिरा कर्तुं मद्रावयति अथेति अथ मन्यसे एषा जी
वात्मनो कर्मकर्तृणां सुखदुःखयोः भोक्तृणां च नानात्वमिति एवं हि ज्ञेयमिनीयामन्यते अहं प्रत्ययविज्ञेय एवात्मा
स च प्रतिशरीरं निजः कर्तृभोक्तृरूपश्च न तत्तत्स्वरूपमस्तीति निर्विकार एकः परमात्मा स्तीति यथा द्रुः अहं प्रत्यय
विज्ञेयाज्ञातव्यः सर्वदेवहीति तथा वैराग्यं च न संभवति तथा हि भोगस्थानानामनित्यत्वादेराग्यं भवेत् भोगकाल

५४

नन्वेतेदोऽसंयोगात्तद्वर्मात्कंधरते आत्मनस्त्वसंगत्वात्कथं देहेन तद्वर्मेवासंबंधः संबन्धे वा कुतस्तन्निवृ
त्तिस्तत्राह योसाविति पुरुषस्येश्वरस्याधीनैर्मायागुणैर्यो सोऽसूक्ष्मः अयं च स्थूलो देहो विरचितः पुंसो जीवस्य
यं संसारस्तन्निवंधनस्तदध्यासकृतः हियस्मादेवं तस्मादात्मविद्यातन्निर्वर्तकेत्याह आत्मनो विद्याविज्ञानं त
तस्य धिक् चेत्री आधिदिति वापदछेदः ८ यस्मादेवं तस्माज्जिज्ञासया विचारेण आत्मस्थमात्मनिकार्यका

योऽसौ गुणैर्विरचितो देहोऽयं पुरुषस्य हि संसारस्तन्निवंधोऽयं पुंसो विद्याच्छिदात्मनः ९ त
स्माज्जिज्ञासया आत्मानमात्मस्थं केवलं परं संगम्य निरसे देतद्वस्तु बुद्धियथाक्रमं १० आचा
र्यो रत्निराद्यः स्यादंते वास्युत्तराश्रयिः तसंधानं प्रवचनं विद्यासंधिः सुखावहः ११ ॥

रणसंध्यातएवस्थितं सम्यक्ज्ञात्वा एतस्मिन् देहादौ वस्तु बुद्धिं स्थूलसूक्ष्मक्रमेण निरसेतत्यजेत् १०
गुणैर्लब्धा विद्या सा विद्यातत्कार्यं निरसनं तेनैति स्फुटीकर्तुं विद्योत्पत्तिमग्न्युत्पत्तिरूपकेण निरूपय
ति आचार्य इति आद्यः अधरास्तत्संधानं तयोर्मध्यममंथनकारं प्रवचनमुपदेशः विद्यासंधिः संधौ
भवन्तन्निरेव तथा च श्रुतिः आचार्यः पूर्वरूपमंते वास्युत्तररूपविद्यासंधिः प्रवचनं संधानमिति ११

भा० ए०
५५

ननु ये सम्यक् कर्म कर्तुं जानन्ति ते तु सुखिन एव ये तु न जानन्ति ते ये बहुः खिन इति चेन्न ब्रूनेति विदुषामपि क्वचित्सु
खं न विद्यते अतो वयं कर्म कुशलत्वात् सुखिन इति तेषां केवलं वृथैकाहंकार इत्यर्थः १६ श्रीकृत्याह यदीति
ते योगसुपायं न विदुर्यथा साक्षात् मन्युर्न भवेत् १७ तथापि यावज्जीवं सुखं भविष्यतीति चेन्नेत्याह को न्विति
यतोऽतिकेचनमानमृत्युर्न तुष्टिं ददाति आघातं वधस्थानं १८ एवमस्मिन्लोके सुखनास्तीति उक्तं लोकांत

न देहिनां सुखं किंचिद्विद्यते विदुषामपि तथाच दुःखं मूढानां वृथा हंकरणं परं १६ यदि प्रा
प्तं विद्यातं च जानन्ति सुखदुःखयोः तेषां न विदुर्यां गम्यन्ते प्रभवैद्यथा १७ को न्वर्थः सु
खयत्येन कामो वा मृत्युरतिके आघातं नीयमानस्य वधस्थे वनतुष्टिदः १८ श्रुतं च दृष्टं
बहुषु स्यात् स्यात्त्ययं व्ययः वदन्तराय कामत्वात् क्वपि वच्चापि निष्फलम् १९

रयितथैवेत्याह श्रुतमिति श्रुतं स्वर्गादि तदपि दुष्टं स्यात् परसुखसहनं असुखापरगुणे दोषा विष्करणम्
अत्ययो नाशः व्ययोऽपक्षयः तैर्दृष्टं यद्वा व्ययो नाशः अत्ययोऽन्यस्यातिशयः तद्वृत्तं तदप्राप्त्या दुःखमित्य
र्थः किंच वहवोऽन्तरायावेगुण्यादिरूपा विघ्नाय स्मिन् कर्मसुखे तस्य भावस्तत्वं तस्मात् क्वपि रयिथा बहुविघ्ना
तद्वत् बहुसुखत्वेन श्रुतमपि निष्फलम् १९

५५

स्यवातदुपायकर्मावोधकामस्यवाभोक्तृरात्मनोवानत्वेतदस्तीत्याह अथनित्यत्वंलोककालागमात्मना मन्यसरति
नचभोग्यानांविद्येदान्मायामयत्वाद्देहगणस्यादित्याह सर्वभावानांस्वकचरनादीनांसंस्थास्थिति औत्पत्तिकीप्रवाह
रूपेणानित्या तथाचवदंति नकराचिदनीदृशंजगदितिअतस्तत्कृतोकाश्रिदीश्वरेपिनास्तीतिभावः किंच यथा
यथावत् ननुमायामयीत्यर्थः नचात्मस्वरूपभूतंनित्यमेकंज्ञानमस्तीत्याह तन्नदिति घटपटाद्याकारभेदेनाधी
र्जायते अतोऽनित्याभिद्यतेच अयंगूढोभिप्रायः नहिनित्यज्ञानरूपआत्मा अपितुज्ञानपरिणामवान् नचैविका

एवमप्यंगसर्वेषांदेहिनांदेहयोगतः कालावयवतःसंतिभावाज्जन्मादयोऽसकृत् १४ अ
त्रापिकर्मणांकर्तुरस्वातंत्र्यंचलद्यते भोक्तृश्रद्धुःखसुखयोःकोन्वर्थोविवशंभजेत् १५

एतदेनानित्यत्वप्रसंगः यथाहुः विक्रियाज्ञानरूपास्यननित्यत्वेविरुध्यतेरति अतोमुक्ताविंद्रियादिरादि
तस्यपरिणामासंभवात् जडत्वेनतत्प्राप्तेरपुरुषार्थत्वात्प्रवृत्तिरेवश्रेयसीननिरतिरिति १३ तत्रतावत्तदुक्तं
गीकृत्यवेगगोपपादनायप्रवृत्तिमार्गस्थानर्थहेतुत्वंप्रपंचयति एवमित्यादिनालोकपालानामित्यतःप्राक्त
मिनग्रंथेन अंगहेतुव कालावयवतः संवत्सरदिरूपात् १४ अत्रापीति स्वातंत्र्यवहेदुष्कर्मणोदुःखभो
गस्यचासंभवादित्यर्थः १५ ॥

भा. ए. ०
५६

किंच दुष्टजनप्रलोभितो धनाद्यर्थं पशूनविधिना हत्वा तमः स्याद्वरतां याति २५ एवं कर्मसु प्रवृत्तस्य न सुखं
न च दुःखस्य निवृत्तिरित्युपसंहरति कर्माणीति २६ तथापि लोकानां नित्यत्वादमर्त्यधर्मत्वाच्च लोकपा
लानां सुखमस्तीति चेत् तत्राह लोकानामिति द्वौ पराद्वौ परमायुर्यस्य तस्य ब्रह्मणोपितथा च श्रुतिः भी
षास्माद्वीतः पवते भीषादेति सूर्यः भीषास्मादेति श्रद्धश्च मृत्युर्द्वावति पंचम इति अतः प्रवृत्तिमार्गस्यै

पशूनविधिना लभ्य प्रेतभक्षगणान् यजन् नरकानवशो यंतु गत्वा यात्युत्थ्व एतमः
२५ कर्माणि दुःखोदकाणि कुर्वन् देहे न ते पुनः देहमाभजते तत्र किं सुखं मर्त्यधर्मि
णः २६ लोकानां लोकेपालानां मद्र्यं कल्यजीविना ब्रह्मणोपि भयं महोद्विपरुषं परायुषः
२७ गुणाः सृजति कर्माणि गुणाः नु सृजते गुणान् जीवस्तु गुणसंयुक्तो भुंक्ते कर्मफलान्
यमनर्थहेतुत्वात् विरक्त्या ततो निवृत्तिरेवुक्तेति तत्पर्यार्थः २७ एतेनैव स्वयमीश्वरत्वात् सौ २८
कारणेश्वरभावांगीकारः परित्यक्तः अन्यदपि द्वापर्वसंगीकृतं निराकरोति चतुर्भिः तत्र यदुक्तं कर्तृत्वभोक्तृ
त्वरूप एवास्मेति तन्निराकरोति गुण इति गुण इन्द्रियाणि कर्माणि सृजति न चात्मा आत्मे वेन्द्रियाणि प्रवर्तयन्
कर्म करोतीति चेन्नैत्याह गुण इति गुणः सत्त्वादिः गुणानिन्द्रियाणि अनुसृजते प्रवर्तयति न चात्मा अतः कर्तृत्वेता
वन्नास्ति भोक्तृत्वमप्योपाधिकमित्याह जीवस्त्विति गुणसंयुक्तः कुत इत्यत आह असौ ते

अर्थः २८
कारणेश्वरमित्यर्थः २८

५६

विष्णुवैगुण्याद्यभावमंगीकृत्यापि नाशदुःखं दुष्परिहारमित्याह अंतरायैरिति पंचभिः निर्जितं साधितं २० य
ज्ञैर्देवता दंष्ट्रादिरूपादृष्टा २१ स्वपुरेणैरुचिते सर्वभोगसंपन्ने देवीनां मध्ये विहरन् गंधर्वैरुपगीयते २२ कामे
न दृष्ट्या गच्छता विमानेन किंकिणीजालमालिना सुदृघं तिकासमूहशोभिना सहस्रीभिः सुराक्रीडेषु नंदना

अंतरायैरविहतो यदि धर्मः स्वनुष्ठितः तेनापि निर्जितं स्यान्नयथागच्छति तच्छृणु २० इष्टे
ह देवतायज्ञैः स्वर्लोके याति याज्ञिकः भुंजीत देववत्तत्र भोगान् दिव्यान्तिजान्तिजान् २१ स्वपुरेणै
रुचिते शुभे विमाने उपगीयते गंधर्वैर्विहरन् मध्ये देवीनां दृष्टव्यं पथक २२ स्त्रीभिः कामगया
नेन किंकिणीजालमालिना क्रीडन् न वेदात्मपातं सुराक्रीडैर्न निर्वृतः २३ तावत्प्रमोदते स्वर्गे
यावत्पुराणं समाप्यते हीणपुण्यः पतत्यर्वागनिष्ठं कालचालितः २४ यद्यधर्मात् संग्रह
संतोषाः जितेन्द्रियः कामात्मा कृपणो लुब्धस्त्रैलोभस्तविहंसकः ०

दिसु क्रीडन्नात्मपातं न वेद २३ कालेन चालिताः पातिताः प्रवृत्तिर्द्विविधा विध्यनुसारेण काम्यकर्मणि
वा तस्मिन्नेनाधर्मे वा काम्यकर्म प्रवृत्तेर्गतिरुक्ता २४ अधर्मप्रवृत्तेर्गतिमाह यदीति यदि वेत्यन्यथः यजि
तेन्द्रियत्वात् कामात्मा अतः कृपणः अतो लुब्धो भोगतृष्णाकुलः अतस्त्रैलः स्त्रीलंपटः तदर्थं भूतविहंसकः ०

श्री० २०
५७

यदित्युक्तं त्वेव गुणेषु तदहंकारेण वध्यते तन्नित्यं च तेन तिमं तर्हि कथं ज्ञानमिति एवमुक्तं वदमुक्तं
वाक्यं वर्तते तस्यादि किं भुंजीत कथं भुंजीत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ एतत्तु एतद्विषयस्य प्रश्नं किंच एक एवात्मा
गुणसंबन्धान्नित्यवदः मुक्तेर्जन्यत्वेऽनित्यत्वं प्रसंगान्नित्यमुक्तेरित्यंगीकार्यं स्यात् तत्र मे भ्रमो भव
तीत्याह वदइति ॥ ३४ ॥ इत्येकादशोऽष्टादशः ॥ १० ॥ एकादशतुवदानां मुक्तानां चाथलक्षणं साधनां च तथा
भक्तैर्लक्षणं हरिणोरितं नित्यवदो नित्यमुक्त एकमेवेति भ्रम इति यदुक्तं तत्र किं वस्तुतो विरोधः प्रतीतो वा
कथं वर्तते तद्विहरे कैर्वा ज्ञायेत लक्षणैः किं भुंजीतो तद्विहरे च्छयीतासीत याति वा ॥ ३३ ॥ एत
दच्युतमेव हि प्रश्नं प्रश्नविद्वांवर नित्यमुक्तो नित्यवद एक एवेति भ्रमः ॥ ३४ ॥ इति श्रीम
द्भागवतमहापुराणे एकादशस्कंधे श्रीभगवदुक्त्वसंवादे ॥ १० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥
वदो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः गुणस्य माया मूलत्वाच्च मे मोक्षो न बंधनम् ॥ १ ॥
नायं बंधनो ह्ययोर्वास्तवत्वाभावादित्याह वदमुक्त इति द्वाभ्यां आत्मा वदो मुक्तश्च मे गुणतः मदधीनसत्त्वादि
गुणोपाधितः न तु वस्तुतः न तोपाधिकत्वेऽपि तदुल्लापकादिवद्वास्तवत्वं किं न स्यात् तत्राह गुणस्य माया मूलत्वाद्धं
नास्ति अत एव मोक्षश्च नास्तीति न तु कथं सर्वं स्वविहृतमुच्यते तत्राह इति मे व्याख्याति एवं मुक्तो नित्योऽस्तु
तिकुतर्क इत्यर्थः अथैवमन्वयः आत्मा वदो मुक्त इति व्याख्या उक्तिः सामे गुणतः मद्गुणपारतंत्र्यात् अत्र हेतु

यदित्युक्तं त्वेव गुणेषु तदहंकारेण वध्यते तन्नित्यं च तेन तिमं तर्हि कथं ज्ञानमिति एवमुक्तं वदमुक्तं
वाक्यं वर्तते तस्यादि किं भुंजीत कथं भुंजीत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ एतत्तु एतद्विषयस्य प्रश्नं किंच एक एवात्मा
गुणसंबन्धान्नित्यवदः मुक्तेर्जन्यत्वेऽनित्यत्वं प्रसंगान्नित्यमुक्तेरित्यंगीकार्यं स्यात् तत्र मे भ्रमो भव
तीत्याह वदइति ॥ ३४ ॥ इत्येकादशोऽष्टादशः ॥ १० ॥ एकादशतुवदानां मुक्तानां चाथलक्षणं साधनां च तथा
भक्तैर्लक्षणं हरिणोरितं नित्यवदो नित्यमुक्त एकमेवेति भ्रम इति यदुक्तं तत्र किं वस्तुतो विरोधः प्रतीतो वा
कथं वर्तते तद्विहरे कैर्वा ज्ञायेत लक्षणैः किं भुंजीतो तद्विहरे च्छयीतासीत याति वा ॥ ३३ ॥ एत
दच्युतमेव हि प्रश्नं प्रश्नविद्वांवर नित्यमुक्तो नित्यवद एक एवेति भ्रमः ॥ ३४ ॥ इति श्रीम
द्भागवतमहापुराणे एकादशस्कंधे श्रीभगवदुक्त्वसंवादे ॥ १० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥
वदो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः गुणस्य माया मूलत्वाच्च मे मोक्षो न बंधनम् ॥ १ ॥
नायं बंधनो ह्ययोर्वास्तवत्वाभावादित्याह वदमुक्त इति द्वाभ्यां आत्मा वदो मुक्तश्च मे गुणतः मदधीनसत्त्वादि
गुणोपाधितः न तु वस्तुतः न तोपाधिकत्वेऽपि तदुल्लापकादिवद्वास्तवत्वं किं न स्यात् तत्राह गुणस्य माया मूलत्वाद्धं
नास्ति अत एव मोक्षश्च नास्तीति न तु कथं सर्वं स्वविहृतमुच्यते तत्राह इति मे व्याख्याति एवं मुक्तो नित्योऽस्तु
तिकुतर्क इत्यर्थः अथैवमन्वयः आत्मा वदो मुक्त इति व्याख्या उक्तिः सामे गुणतः मद्गुणपारतंत्र्यात् अत्र हेतु

यथाक्तमानो नानात्वतद्व्योपाधिकमित्याह यावत्स्यादिति गुणानां वैषम्यं अहंकारादिरूपं नत्वात्मनः
 कत्वेकं पारतंत्र्यमुक्तं कथंवा लोकपालादीनामपि मद्रयमित्युक्तं तत्राह नानात्वमिति २५ यच्च सर्व
 मभिप्रेतं प्रवृत्तिरेकश्रेयसीति तत्राह यएतदिति एतद्गुणवैषम्यं तत्कृतं भोगं कर्मचेत्यर्थः उपासीरन्
 तिलोकादीनामनित्यत्वाच्चुवापिताः प्रोक्ताः संतो मुह्यन्ति ३० न केवलमनित्यतामात्रं किंतु मायामयत्वं
 मयीत्याह कालरति स्वभावादेवत्वादिपरिणामहेतुः धर्मस्तद्भोगकारणं गुणव्यतिकरे मायादोभे सति मो

यावत्स्याद्गुणवैषम्यं तावन्नानात्वमात्मनः नानात्वमात्मनो यावत्पारतंत्र्यं तदैव हि २५ यावदस्या
 स्वतंत्रत्वं तावदीश्वरतोभयं यएतस्ममुपासीरंसे मुह्यन्ति शुवापिताः ३० काले आत्मागमो लोकः स्व
 भावो धर्म एव च इति मां बहुधा प्रादुर्गुणव्यतिकरे सति ३१ उद्धव उवाच ॥ गुणेषु वर्तमानोपि देह
 जेष्वनपारतः गुणेनैव ध्यते देहो वध्यते वा कथं विभो ३२ मोहं प्रादुः ननु मद्यति रिक्ताः संति ततो

निवृत्तिरेव मुक्तिहेतुः ताच्छ्रेयसीति सिद्धं ३१ एवं तावदेक एवात्मा तस्य च गुणकार्ये देहसंबंधकृतः संसारः आ
 त्मानाच्च मुक्तिरित्युक्तं विलक्षणः स्थूलसूक्ष्मादिना तदेव च मतांतरनित्येन दृढीकृतं श्रेयं धामित्यादिना तत्र
 स्थितिगुणव्यति श्रेयमर्थः गुणेष्वसत्सु मुक्तिः सत्स्वभावो आद्यज्ञानसाधनाभावान्न मुक्तिः द्वितीयच गुणेषु वर्तमानो
 पितत्कार्यदेहजेषु कर्मसु सुखादिषु च कथं न वध्यते तथापि तेन काशवदनव्यतत्वाच्च न वध्यते इति चेन्न हि बन्धो ना

प्रभवतीत्याह अनापारतः कथं वध्यत इति ३२

भा० ए०
५८

तदेव व्यवस्थासु पपाद्यकथं वर्तते तद्व्यादिवैलक्षण्यप्रश्नोत्तरमाह अथेति तच्च वैलक्षण्यं द्विविधं जी-
वेश्वरयोरेकं जीवानां चैकं तत्र जीवेश्वरयोर्वैलक्षण्यमाह विरुद्धधर्मिणोरिति सादृश्येन शोकानन्दधर्म-
वतोः एकस्मिन् धर्मिणि शरीरे नियम्य नियन्तरेन स्थितयोः ५ सुपर्णो वृक्षात्पक्षिणा विवदे हात्सु ग्रभणी
सदृशो चिद्रूपत्वात्सखायौ अवियोगादेकसत्याच्च यदृच्छया अनिरुक्तया मायया च श्रूयत इति वृत्तादेहः ऊर्ध्व-
मूलमवीकृशाखैर्वृक्षयोर्वेदसंप्रतीति श्रुतेः ऊर्ध्वमूलमधशाखमश्वाद्यं प्रादुर्गम्यमिति स्मृतेश्च तस्मिन्
अथ वदस्य मुक्तस्य वैलक्षण्यं वदामिते विरुद्धधर्मिणोस्तातस्थितयोरेकधर्मिणि ५ सुपर्णा
वैतो सदृशो सखायौ यदृच्छयेतौ कृतनीडौ च वृक्षे एकस्तयोः स्वादतिपिप्यलान्नमन्योनिर-
न्ना

नोपिप्यलेन भूयान् हे
कृतनीडं निकेतनं दृढय रूपं याभ्यां तौ तयोर्मध्ये एको जीवः पिप्यलान्नं पिप्यलोः चेत्योदेहस्तस्मि-
न्नदनीयं कर्मफलमित्यर्थः खादति भक्षयति अन्यरेभ्यः निरन्नः अभोक्तापि निजानन्दं प्रीवलेन
जानादिशक्ता भूयान् अधिकः श्रुतिश्च दास्युणा सखाया समानवृक्षं परिष्वजाते तयो र-
न्यः पिप्यलं स्वादत्यनन्नमन्योऽभिचाकशीति हे राम राम राम राम ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ७ ॥

५८

एवंकारणमज्ञानमायामयत्वात्तत्कार्यसंसृतिमायामयेतिप्रपंचयति। शोकमोहाविति। यथा स्वप्न आत्मनो बुद्धेर
 वत्त्वातिविवर्तस्तद्वत्। २। अतोबुद्धविरोधस्तावन्नास्तिप्रतीति। तोपाधिकीघटतइत्याह। विद्याविद्येति। तन्यतेमोक्षबंधा
 बाध्यामिति। तत्शर्कीकुतः। मेमाययाविनिर्मितेमायावृत्तिरूपत्वात्। बंधमोक्षकरीत्येकवचनं द्विवचनार्थः। ननुतत्क
 र्यत्वेबंधमोक्षयोरनादित्वनित्यत्वेनस्यातातत्राह। आद्येअनादि। अतोयावदेविद्याप्रवर्तयामितावद्धः। यदाविद्यादु
 दामितदामोक्षः स्फुरतीत्यर्थः। तथाचक्तदपुराणे। बंधकोभवपाशोनभवपाशाच्चमोक्षकः। केवल्यदः परं वृत्तविस्मरे
 शोकमोहौसुखंदुःखंदेहापत्तिश्चमायया। स्वप्नोयथात्मनः स्वातिसंसृतिर्नतवास्तवी। २। विद्याविद्ये
 समतन्त्रविद्युवशरीरिणा। बंधमोक्षकरी आद्येमाययामेविनिर्मिते। ३। एकस्यैवममांशस्यजीव
 स्यैवमहामते। बंधोऽस्याविद्ययानादिविद्ययाचतयेतरः। ४। वसनातनरति। तत्रशरीरिणामिति वक्तुं
 चननिर्देशाद्विषयभेदेनाविरोधउक्तइतिभ्रान्तिंवावर्तयत्। बंधमोक्षव्यवस्थाउपपादयति। एकस्यैवेति। तर्हि किमा
 त्मभिव्यक्तवापिबंधः नहीत्याह। अस्यजीवस्यैवेति। नन्वात्माभेदेजीवोनामकोऽन्यास्ति। एयकुंयंचबंधमोक्षसुख
 दुःखादिव्यवस्थातत्राह। ममांशस्य। अयंभावः यथेकस्यापिचंद्रोदेर्जलाद्युपाधिनाविवप्रतिविंकरूपोभेदः। यथाच
 तत्रजलकृताः कपादयः प्रतिविंवस्यविंवैक्यनान्यगतस्य। तथाचअविद्यायां प्रतिविंवितस्यमदंशस्यजीवस्यैवतत्कृते
 बंधः। तस्यैवाधितोभेदान्नानात्वव्यवस्थेति। तथाचाहुः यथेकस्मिन्घटाकणोरजोधमादिभिर्युतेनसर्वसंप्रयुज्यते

नशाजीवः सुखादिभिरिति। एतच्चातिरहस्यसुबुद्ध्यानि
 स्मृतत्वाभिमितिसंबोधयति। हेमहामतेरतरोमोक्षः। ४

भा० ए०
५२

अबुधस्तु पूर्वकर्माधीनेऽस्मिन् शरीरे वर्तमानः गुणैरिन्द्रियैर्भावेन कर्मणा तत्र देहादौ निवध्यते कुतः क
र्तृस्मीत्यहंकारेण तदुक्तं तत्रैव प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्मणि सर्वशः अहंकारविमूढात्मा कर्ता
इति मिति मन्यते १० एतेस्त्रिभिः शेषैः कथं वर्तते तेत्येतस्य प्रश्नस्य सुरुषदुःखशून्यो निरभिमानश्च देहेव
र्ततेत्युक्तं भवति वेलक्षणांतरं वदन् किं भुञ्जीतेत्यादिप्रश्नात्तरमाह एवमिति त्रिभिः अन्यग
देवाधीने शरीरेऽस्मिन् गुणभावेन कर्मणा वर्तमानोऽबुधस्तत्र कर्तृस्मीति निवध्यते १० एवं
विरक्तः शयनश्चासनादतमज्जने दर्शनस्यर्शनग्राहभोजनश्रवणादिषु न तथा वध्यते वि
दास्तत्र तत्रादयन् गुणान् ११ प्रकृतिस्थोऽप्यसंस्कृतो यथा खं स वितानिलः वैशारद्येक्षयाऽ
संगणितया चिन्तनसंशयः प्रतिबुद्ध इव स्वप्नानानात्वादि निवर्तते १२ ॥ ५५ ॥ ५
तमेव कर्मभावं धातीत्येवं विरक्तो विद्वान् तथा अविद्वानिव शयनादिषु न वध्यते कुतः तत्र तत्र विषयेषु
गुणानिन्द्रियाणि आदयन् भोजयन् तत्साक्षित्वेन वर्तमानः न तु स्वयमेव ११ एतदेव कुतस्तत्राह प्रकृ
तिस्थोऽपीति सार्धेन यथा खं सर्वत्र स्थितमपि न संज्जते यथा स वितानिले प्रतिविवितोऽपि यथानिलः सर्वत्र सं
चरन् न पितृहृत् असंगेन वैराग्येण शिन्तयातीत्यादि चिन्ताः संशयाः असंभावनादयो यस्य सः नानात्वाद्

हृदि प्रपञ्चात् १२

५२

नू. विष्णुलादेनतः १

बलाधिकमेवाह आत्मानमिति अतः यो विषयायुक्तः सतु नित्यवदः यस्तु विद्याप्रधानः सतु नित्यमुक्तः स
 र्प्या अनावरकत्वात् आश्रयाव्यामोहकत्वाच्च ७ इदानीं वदमुक्तजीवानामेवमिथोवैलक्षण्यमाह देहस्योपीति द
 शभिः विद्वान्मुक्तः संस्कारवशेन देहस्योपि देहस्योन भवति यथा स्वप्नादुत्थितः स्मर्यमाणे स्वप्नदेहे स्थितो
 पितत्रो स्थान भवति तद्वत्सुखदुःखोद्यभावात्तद्वत् तथा वस्तुतः अदेहस्योपि कुमतिरविद्वान् देहस्थः तन्नि

आत्मानमन्यच स वेद विद्वानैपिष्णुलादः यो विषयायुक्तः सतु नित्यवदो विद्यामयोयः स
 तु नित्यमुक्तः ७ देहस्योपि न देहस्यो विद्वान् स्वप्नाद्यथोत्थितः अदेहस्योपि देहस्थः कुमतिः
 स्वप्नदृग्गथा च इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु गुरोरपि गुरोषु च गृह्यमाणेष्वहंकुर्यान्ने विद्वानयस्त्ववि

क्रियः ४

मित्तसुखदुःखभाक् यथा स्वप्नदेहगत इति च अत्र हेतुत्वेन वैलक्षण्यं त
 रमाह द्वाभ्यां इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु गृह्यमाणेष्वपि वस्तुविद्वान् सनाहंकुर्यात् अहं गृह्णामीति मति
 नकुर्यादित्यर्थः कुतः गुरोर्गुरोषु गृह्यमाणेषु अतएव अविक्रियः रागादिभूयः तदुक्तं गीतासु तव वि
 त्तमहाबाहो गुरुकर्मविभागयोः गुणागुरोषु वर्तते इति मतवान् स ज्ञात इति ४ राम राम राम राम

भा० २०
६०

यस्तुकेवलं शब्दवत्तत्त्वमिदं पण्डित्यमात्रं साधो न तत्कैः साधनैस्तदर्थनिष्ठो भवेत्तन्निन्दति शब्दवत्तत्त्वमि
निस्मानः पारंगतोऽपि परे वत्तत्त्वमिदं निस्मायात् ध्यानाद्यभियोगं न कुर्यात् तस्य शास्त्रं श्रमः श्रमे क फलः न
तु पुरुषार्थपर्यवसायी अधे नु चिरप्रसूता १७ एतदेवान्वयार्थनिदर्शनैः प्रपञ्चयति गामिति दुष्टत इति
दोहः पयः दुधो दोहो नोत्र वदो ह्यस्तियस्यास्तामर्थशून्या असती भाष्या कामशून्या देहपराधीनं प्रति
शब्दवत्तत्त्वमिदं निस्मातो न निस्मायात्परे यदि श्रमस्तस्य श्रमफलो ह्यधे नु निवर्त्ततः १७ गान्धो
होमसती च भाष्या देहपराधीनमसत्प्रजां च विवर्त्ततीतीकृतं मंगवाचं ह्योमयारक्षति दुःखदुः
खीः १८ यस्यानमे पावनमंगकर्मस्थित्युद्भवत्राणनिरोधमस्य लीलावतारं स्मितजन्मवास्या ह्यधो
गिरंतां विवर्त्तयानधीरः १९ एवं जिज्ञासाया पोद्यनानात्वभ्रममात्मनि उपारमेत विजं मनोमयार्थसर्वगं
ह्यधोदुःखहेतुं असत्प्रजां दृष्टादृष्टफलशून्यं पुत्रं अतीतीकृतं आगते पात्रे अदत्तं विवर्त्तदुष्कीर्तिदुरितापादकं
अगहं उद्धवदुःखान्तरं दुःखमेव यस्य सरक्षति १८ मया हीना वाचमित्युक्तं विवर्त्तयति यस्या मे जगतः शो
धकं च विवर्त्तयति किं तत् अस्य विश्वस्य स्थित्यादिरूपं तद्देतुरित्यर्थः लीलावतारं सुदृष्टितं जगतः प्रेमा
स्पंदं रमकस्मादिजन्मवानस्यात् तानि फलं गिरंती गीमा न्नाधारयेत् १९ उक्तं ज्ञानं मार्गमुपसंहरति एवं
निश्चित्य विचारेण तानि नानात्वभ्रमं देहाद्यध्यासं निरस्य निर्वलं मनोमयि सर्वगं परिपूर्णं समं संधार्य उ

पारमार्थिकं न किंचित्कुर्व्यात् न शास्त्रं पण्डित्यमात्रेणेत्य
शुः २०

कथं विहरेदित्यस्योत्तरत्वेन वैलक्षण्यात्तस्मात् यस्य स्युरिति तद्गुणैर्देहगुणैः संकल्पशून्याभिः प्राणादिवृ
त्तिभिर्विहरन्मुक्त इत्यर्थः १३ एवता वददमुक्तयोः स्वसंवेद्यमेव वैलक्षण्यमुक्तं उदासीकैर्वाजायेत लक्ष
णैरित्यस्योत्तरतया परैरपि सुज्ञेयं वैलक्षण्यमाह यस्यात्मेति त्रिभिः हिंसैर्देज्जनेरन्यैर्वा प्राणिभिर्यस्यात्मा
देहः पीडाते यदृच्छया येन केनापि क्वचित्किंचिदर्थ्यते वा स बुधश्चेन्न तन्न व्यतिक्रियते नातिविक्रियते

यस्य सुर्वीतसंकल्पाः प्राणैर्द्रियमनो धियां वृत्तयः सविनिर्मुक्तो देहस्योपि हितद्गुणैः १३ यस्यात्मा
हिंसते हिंसैर्येन किंचिदृच्छया अर्थ्यते वा क्वचित् तन्न व्यतिक्रियते बुधः १४ न स्तुवीत न नि
देत कुर्वतेः साध्यसाधुवा वदतो गुणदोषाभ्यां वर्जितः समदृङ्गुनिः १५ न कुर्यान्तवदेत् किंचि
न ध्यायेत्साध्यसाधुवा आत्मारामो न यावत्त्याविचरेज्जडबन्धुनिः १६

इत्यर्थः तदुक्तं याज्ञवल्क्येन यः कंठकैर्विन्दति चन्दनैर्यश्च लिपति अक्रुद्धा परितुष्टश्च समस्तस्य
चित्तस्य चेति १४ किंच साध्यसाधुवा कुर्वतो वदतो वा जनान् न स्तुवीत न च निन्देत् यो लौकिकव्यवहारे वि
मुखः समुक्त इत्यर्थः १५ अपि च न कुर्यादिति यो देहिकेपिकस्मैणि उदासीनः समुक्त इति रोवद्ध इत्यर्थः ए
एतान्येव सर्वाणि मुमुक्षोः साधनानि ज्ञातव्यानि १६

भा० २०
६१

अत्र हेतुः त्वमिति व्योमवदसंगः यतः प्रकृतेः परः सेषात्मानमिच्छयानुपात्रं पृथक् परिमितं च पर्येन सः २६ त
त्रिंशत्तन्त्राणां साधुं निरूपयति कृपालुरिति पंचभिः कृपालुः परदुःखासाहस्युः सर्वदेहिनां केषांचिदपि अकृतद्रोहः
तितिक्षुः क्षमावान् सत्यसारः स्थिरबलवायस्यसः अनवद्यात्मा असूयादिरहितः सुखदुःखयोः समय
याशक्तिः सर्वेषामुपकारकः कामैरहोभितचित्तः दातः संयतवाह्येन्द्रियः मरुः अकविन चित्तः शुचिः सदा
त्वं प्रसन्नपरमं यो मपुरुषः प्रकृतेः परः अवतीर्यो सि भगवान्से च्छेपात्त पृथक्वपुः २६ श्रीभग
वानुवाच कृपालुरकृतद्रोहस्तितिक्षुः सर्वदेहिनां सत्यसारः अनवद्यात्मा समः सर्वोपकारकः
कामैरहतधीर्दीनो मरुः शुचिरकिंचनः अनीहो मितभुकृच्छांतः स्थिरमच्छरणमुनिः अ
प्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान् जितषड्गुणः अमानीमानदः कल्पो मैत्रः कारुणिकः कविः २७
चारः अकिंचनः अपरिग्रहः अनीहः दृष्टक्रियाशून्यः मितभुकूलव्याहारः शान्तः नियतांतः करणः स्थि
रः स्वधर्ममच्छरणः मदकाश्रयः मुनिः मननशीलः अप्रमत्तः सावधानः गभीरात्मानिर्विकारः धृतिमान् वि
पद्यप्यरुपणः जितषड्गुणः क्षुत्पिपासे शोकमोहोजरमृत्युषडर्मयः एते जिता ये न सः अमानानमान
कांक्षी अन्यभ्योमानदः कल्पः परबोधनेदक्षः मैत्रः अवंचकः कारुणिकः करुणयैव प्रवर्तमानः न दृष्टो

भेन कविः सम्यग्ज्ञानी २७
६१

यद्यनीशः अशक्तः तर्हि आस्तामिदं मद्रक्तैव कृतार्थो भविष्यतीत्याह मयीति मदर्थेणेन २१ कर्मभिर्विशुद्ध
सत्त्वस्यांतरंगाभक्तिमाह अद्वालुरिति अभिनयनस्वयमनुकुर्वन् आचरन्नेवमानः २२ ततश्चानेन प्रकारेण
मयिसंसंगेन लब्धया भक्त्या स भक्त्या मुपासिता ध्याता भवति स च ध्यानशीलः सद्भिर्दर्शितं वै निश्चितं सुरेनैव मे

यद्यनीशो धारयितुं मनो ब्रह्मणि निश्चलं मयि सर्वाणि कर्माणि निरपेक्षः समाचर २१ अद्वालुर्मे
कथाः शृण्वन्सुभद्रालोकपोवनीः गायन्नुस्मरन्कर्मजन्मचाभिनयन्नुदुः सदर्थे धर्मकामा
र्थानाचरन्मदपाश्रयः लभते निश्चलां भक्तिं स युद्धवसनातने २२ सत्संगलब्धया भक्त्या मयि सां
समुपासिता सर्वैर्मे दर्शितं सद्भिर्जसा विदते पदं २३ उद्धव उवाच साधुस्तवोत्तम श्लाकमतः की
दृग्विधः प्रभो भक्तिस्त्वय्युपयुज्यते कीदृशी सद्भिर्गहता २४ एतन्मे पुरुषा ध्यत्वा लोका ध्यत्वा जग
त्प्रभो प्रणतार्थानुरक्ता य प्रपन्ना य च कथ्यताम् २५

पदं स्वरूपं प्राप्नोति २३ सत्संगलब्धया भक्त्या युक्तं तत्र सतां भक्तेषु विशेषं पृच्छति साधुरिति साधवः स्वस्व
प्रमतिपरिकल्पिताः सन्ति बहवः तव तु कीदृशः समतः भक्तिरपि वदुधालोके कीदृशी पुनस्त्वय्युपयुज्यते
सद्भिश्च नारदादिभिर्गहता २४ एतच्च कथ्यतां इदं चातिगुह्यं त्वय्येव वक्तव्यमित्येभ्यः श्रुत्यमाविष्करोति हे पुरु

साधुस्तवोत्तम श्लाकमतः कीदृशी पुनस्त्वय्युपयुज्यते

भा० २०
६२

बलिविधानं पुष्पोपहारादिसमर्पणं सर्ववार्षिकपर्वसु चातुर्मास्यैकादश्यादिषु विशेषतः ३३ उद्यानादिक
रणे सामर्थ्ये सनि स्वतः असति चान्यैः संभूयोद्यमः उद्यानं पुष्पप्रधानं वनं उपवनं फलप्रधानं श्रीक्रीडं क्री
डास्थानं ३४ संमार्जनं सोपाकरणं उपलेपः योमयोदकादिभिः श्लेषनं सेकः तैरेव प्रोक्षणं मंडनवर्तनं
सर्वतोभद्रादिकरणं मध्यमम ३५ स्वयमन्येन वा निवेदितं न स्वीकुर्यात् एतच्च साधारणस्यावरविषयं

यात्राबलिविधानं च सर्ववार्षिकपर्वसु वैदिकीतां त्रिकोटीक्षामदीयव्रतधारणं ३३ ममा
र्चो स्थापने श्रद्धासतः संहृत्य चोद्यमः उद्यानापवना क्रीडपुरमंदिरकर्मणि ३४ संमार्ज
नोपलेपाभ्यां सेकमंडनवर्तनैः गृहशुश्रूषणं मद्यं दामवद्यदमायया ३५ अमानित्वमद
भित्तं कृतस्यापरिकीर्तनं अपि दीपावलोकनं नोपयुज्यान्निवेदितम् ३६

रागाप्राप्तविषयं वा भक्त्या तु ग्राह्यमेव षड्विंशोपवासैस्तु यत्फलं परिकीर्तितं विस्मोर्नैवेद्यसिक्चोत्प
रणतद्भुजतां कलौ हृदिरूपमुखेनामनेवेद्यं मुदरे हरः पादो वक्त्रे निर्माल्यमस्तके यस्य सोऽच्यत इत्यादि
वचनेभ्यः यद्वा अन्यस्मै निवेदितं तेनोपयुज्यात् मद्यं न निवेदयेदित्यर्थः विस्मानि वेदितान्नेन यद्व्यं देव
तांतरं पितृभ्यश्चैव तद्देयं तदानं त्यागकल्पते पितृशोषं तु यो दद्याद्दरयेत्परमात्मने रेतोदाः पितरस्तस्य भव

तिलैः शशांगिनरयादिवचनेभ्यः ३६
१५

किंच मयावेदरूपेण दिष्टानपि स्वधर्मान् संत्यज्य यो मां भजे तस्यैव पूर्वोक्तवत्सत्तमः किं ज्ञानात्तास्ति वा
 हा न धर्माचारसत्त्वशुद्धादीन् गुणानविपक्षे दोषाश्च आज्ञाय ज्ञात्वापि मद्यानविक्षेपे तयामद्भुतैव सर्व
 भविष्यतीति दृढनिश्चयेनैव धर्मान् संत्यज्य यद्वा भक्तिदोषानि निवृत्ताधिकारतया संत्यज्य अथवा विद्वेका
 दशीकृष्णिकादशुपवासानुपवासानिवेद्य आह्लादयो भक्तिविरुद्धधर्मान् स्तान् सत्यज्येत्यर्थः २८ किंच याव

ज्ञात्वा २
 न ३

आज्ञायैव गुणान् दोषान् यादृष्टानपि स्वकान् धर्मान् संत्यज्य यः सर्वान् मां भजे तस्यैव सत्तमः २८
 ज्ञात्वा ययैव मां यावान्यश्चास्मियादृशः भजंत्यनन्यभावेन ते मे भक्त तस्मात्तमः २९ मस्त्रिगमद्र
 क्तं च दर्शनं स्पर्शनं चैवं परिचर्यास्तुतिप्रदं गुणकर्मनुकीर्तनं ३० मत्कथाश्रवणेश्रद्धामद
 नुध्यानमुद्धव सर्वलाभोपहरणं दास्येनात्मनि वेदनं ३१ मज्जन्तकर्मकथनं मम पर्वानुमोदनं
 गीतगांडववादित्रगोष्ठिमिर्मदुहोत्सवः ३२

नृदेशकालापरिच्छिन्नः यश्च सर्वात्मा यादृशः सूक्ष्मदानंदादिरूपः तं मां ज्ञात्वा अज्ञात्वापि यद्वा विशेष
 यतः पुनः पुनर्ज्ञात्वा एकान्तभावेन ये भजन्तीति २९ साधुलक्षणमुक्तं भक्तेर्लक्षणमाह मस्त्रिगोत्पष्टभिः
 सिंगानि प्रतिमादीनि ३० सर्वलाभोपहरणं सर्वस्य लब्धस्य सम्पत्तिं ३१ पर्वोत्तिजन्माष्टम्यादीनि तदनु

मा २९ ३२

भा० ए०
६३

ज्ञानभक्तिमार्गद्वयोः तत्र ज्ञानमार्गदपि भक्तिमार्गः श्रेष्ठ इत्याह प्रायेणेति सत्संगेन यो भक्तियोगः तेन विनोपा
यः संसारतरणमविद्यते सत्संगेन इत्यत्र हेतुमाह यथा हि यस्मात्सतामहं प्रायणं प्रकृष्टमयनमाश्रयः अतः स
त्संगेन यत्तरण इत्यर्थः ४३ इदानीं सांख्ययोगादीनि साधनांतरसंयोज्याणि सव्यभिचारिण्येव सत्संगस्तु स्वतंत्र
एव समर्थः फलाव्यभिचारीवर्णयितुमाह अथेति एतद्वत्तमार्गपरमंगुह्यं अतः शृण्वित्यर्थः ४४ इति श्री क
प्रायेण भक्तियोगेन सत्संगेन विनोद्धव नोपायो विद्यते सम्यक् प्रायणं हि सतामहं ४१ अथे
तत्परमंगुह्यं शृण्वतो यदुनंदनं सुगोप्यमपि वक्ष्यामि त्वं मे भृत्यः सुहृत्सखा ४४ इति श्री
मद्भगवत्सहायसंकाशकादशस्कंधे श्रीभगवद्गीतासंवादे एकदशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ श्रीभगवानुवा
च नरो ध्याति मां योगेन सारं बंधं मम एव च न स्वाध्यायस्य पस्यागोनेष्टापूर्तं न दक्षिणा
व्रतानि यज्ञं च दत्तासि तीर्थानि नियमायमाः यथावरुंधं सत्संगः सर्वसंगापहो हि मां १
श्रीकादशः ॥ ११ ॥ इदं शेषाधुसंगस्य महिमा वर्णितः पुरु कर्मनुष्ठानतत्यागव्यवस्थाव्रततः परं नरो ध्याति न व
शीकरोति योगासनप्रणायामादिः सारं बंधं त्वानां विवेकः धर्मः सामान्यतोः हिंसादिः स्वाध्यायो वेदजपः तपः
कुश्यादिस्त्यागः सन्यासः इष्टापूर्तं इष्टं च पूर्तं च तत्रेष्टमग्निहोत्रादि पूर्तं कृपागमादिनिर्माणं दक्षिणाश्वेन सामा
न्यतो दानं लभ्यते व्रतानि एकादशयुपवासोऽपि यज्ञदेवपूजा च दत्तासि रहस्यमंत्राः अवरुंधं वशीकरोति ॥ १ ॥

६३

३० इदानीमेकादशपूजाधिष्ठानान्याह सूर्य्यइति हेभद्र ३८ अधिष्ठानभेदेन पूजाधिष्ठानान्याह सूर्य्यइति त्रिभिः
त्रय्याविद्यया सक्तैरुपस्थानादिना अग्रेहेउद्धव यवसादीना तृणादिना वंधुसक्त्या वंधुवत्समानेन हृदिखे हृदयाका

यद्यदिष्टतमं लोकेयच्चातिप्रियमात्मनः तत्र त्रिवेद्येनाह्यंतदानंत्यायकल्पते ३७ सूर्य्योग्नि
ब्रीह्मणोगावो वैस्मवः खं मरुज्जलं भूरात्मा सर्वभूतानि भद्रपूजापदानि मे ३८ सूर्य्यतु विद्यया
त्रय्याह विषाग्नौ यजेत मां आतिथ्येन तु विप्राग्नेरागं गयवसादिना वैस्मवैर्वंधुसक्त्या हृदिखे
ध्याननिष्ठया वा यो मुख्यधिया तोये द्रव्ये स्तोत्रपुरस्कृतैः ३९ स्यंडिले मंत्रहृदये भोगैरात्मा
नमात्मानि क्षेत्रज्ञं सर्वभूतेषु समत्वेन यजेत मां ४० धिष्ये धित्येषु मद्रूपं शंखचक्रगदा
बुजैः युक्तं चतुर्भुजं शान्तं ध्यायन्नर्घ्यं समाहितः ४१ इष्टापूर्तेन मामेव यो यजेत समाहितः

लभते मयि सद्भक्तिं मत्स्मृतिं साधुसेवया ४२

प्रमुखधिया प्राणहृद्या तोये तोयादिभिर्द्रव्यैस्तर्पणदिना ३९ स्यंडिले भुवि मंत्रहृदयेः रहस्यमंत्रन्यासैः ४० सर्वा
धिष्ठानेषु ध्येयमाह धिष्ये धित्येषु इत्यनेन प्रकारेण एषु धिष्येषु ४१ उक्ताया भक्तेः फलमाह इष्टापूर्ते
नेति सद्भक्तिं हृदा भक्तिं अस्या भक्तेरंतरसाधनमाह इत्येवमस्मृतिः साधुसेवया भवति यद्वा स्मृतिर्ज्ञानं ततश्च

इदमभक्तिमतः पुंसः साधुसेवया मज्जानं भवतीत्यर्थः ४२

भा० २०
६४

स्वप्नाप्रेर्दुर्लभतामाह यमिति योगादिभिः कृतप्रयत्नोपियंनप्राप्नुयात्तं तं मामीयुरिति पूर्वणान्वयः अत्र च प्रथमं य
गोप्यः पश्चादयोवाश्रीकस्मिन्सहसंगताः तैस्तैः तत्संगोऽन्येषां सत्संगः तेन च तेषां भक्तिरिति ज्ञातव्यं ई गोपीनां भा
वंप्रपंचयति रामेणति चतुर्भिः श्वाफल्किनाञ्चकूरेण मयि प्रणीते सति मे मत्तोऽन्यसुखाय न ददशुः कुतः वियोगेन
तीव्रोदुःसह आधिर्यासांताः अत्र हेतुः मयि विगाढनातिदृढेन भावेन प्रेम्णा अनुरक्तानि संसक्तानि चित्तानि यासांताः

यंनयोगेन सांख्येन दानव्रततपोध्वरैः व्याख्या स्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपि ई रामे
ण साहं मथुरां प्रणीते श्वाफल्किना मय्यनुरक्तचित्ताः विगाढभावेन न मे वियोगातीव्राधयो
न्यददशुः सुखाय ७ तास्ताः क्षणाः प्रेष्टतमेन नीता मयैव वृंदावनगोचरेण क्षणैव ताः पुन
रंगता सांहीना मया कल्पसमावभूवुः एतानां विदन्मय्यनुषंगं हृदयैः स्वमात्मानं मदस्तथेदं य

थासमाधौ मुनयोऽधितोयेन ह्यः प्रविष्टा इव नामरूपे २
७ तीव्राधित्वं च न किं तास्ता इति मया सहया एव क्षणा गत्रयः क्षणैव नीतास्ता एव पुनर्मया हीनास्तासां कल्पसमावभूवुः कथं भू
ताः तास्ता वातामनगोचरा इत्यर्थः ए किंच एव तीव्राधेयता माह निषेण समाधि प्राप्ता इत्याह ता इति मय्यनुषंगेण आसक्त्या
वशाधियो याभिस्ताः स्वमात्मानं स्वदेहं अदः दूरस्थं रदं निहितं च नाविदन् यद्वा स्वपतिपुत्रादिममतास्पदं आत्मानं अहंकारा
स्पदं अदः परलोकं रदं रमलोकं च नाविदन्निति यथा मुनयः समाधौ नामरूपेण विदुस्तद्वत् किं त्वधितोयेन ह्य इव मयि प्रवि

२२
६४

यातुधानाः राक्षसाः त्वाष्ट्रो वृत्रः कायाधवः प्रह्लादः २ ऋक्षो जां ववान् गृध्रो जरायुः वलिकपयस्तुनाधारः व्याधो
धर्मव्याधः यज्ञपत्न्यो दक्षितभाय्याः ३ तेषां सत्संगव्यतिरिक्तसाधनान्तराभावमाह तर्हि न अनधीताः श्रुतिगणाः
येः तदर्थं च न उपासिता महत्तमा ये स्तेन किंच अव्रता तप्तपसः न व्रतानियेषां न तेषां नित्यं सियैस्ते च तेषां
सत्संगादिति सद्भिः संगेनाममयैव संग इत्युक्तं यद्वा स्वसंगस्यापि सत्संगत्वविवक्षते स्वस्यापि सत्वात् यद्वा ॥

सत्संगेन हि देवैर्यथा यातुधाना मृगाः खगाः गंधर्वाश्चरसेनागाः सिद्धाश्चरणगुह्यकाः विद्याधरा म
नुष्येषु वैश्याः मूढाः स्त्रियोऽन्त्यजाः रजस्तमः प्रकृतयस्तस्मिन्स्मिन् युगे युगे बहवो मत्पदं प्राप्ता
त्वाष्ट्रकायाधवादयः २ वृषपर्वी वलिर्दीर्घो यमश्चाथो विभीषणः सुग्रीवो हनुमान् नृक्षो गजो गृध्रो वलि
कृषयः व्याधः कुब्राजो गोप्यो यज्ञपत्न्यस्तथा परे ३ तेनाधीतश्रुतिगणानोपासितमहत्तमाः अव्रता
तप्तपसो मत्संगेनामुपागताः ४ केवलेन हि भावेन गोप्यो गावो न गामृगाः येऽन्ये मूढाधियो नागाः सिद्धमा
मदीयसंगदित्यर्थः ४ तत्र वृत्रादीनां भवतु नाम कथंचित्साधनान्तरं गोपीप्रभृतीनां तु मीयुंजसा ५
नान्यदस्तीत्याह केवलेनेति सत्संगलब्धेन केवलेनैव भावेन प्रीत्यो न गायमलाज्जुनादयः यद्वा तदानीं तन सर्वत
रुगुत्मादीनामपि भगवति भावोस्तीति गम्यते तदुक्तं भगवतेव अहो अमी देववरा मराखितं पादो बुजंते सुमनः फलाहं
न मेऽनुपादा माश्रवाभिरात्मनस्तमापहत्यैत रुजं जयकृतमित्यादि सिद्धाः कृतायाः संतर्प्युः प्रापुः ५ रामरामे

भा० ए०
६५

उत्तरं स एष श्रुतिभिः श्रयं भावः ईश्वरसावत्समायावशात्प्रपंचात्मनाभाति तत्प्रपंचाध्यासाच्च जीवानां
नाद्यविद्यया कर्तृत्वादिततो विधिषु निषेधाधिकारः तदानीं सत्त्वमुद्धाद्यैकमोक्षिकुर्वित्युक्तं सत्त्वचमुद्ध
पुनः कर्मजाड्यपरिहाराय भक्तिविशेषककर्मोदरं परित्यज्य दृढविश्वासेन भजेत्युक्तं ज्ञात्वा यात विद्या
या न किंचित्कर्तव्यमस्तीति तत्र तावदीश्वराद्वागादीन्द्रियद्वारा जीवसंस्तित्कारणभूतं प्रपंचोक्तममाह
साहैश्वर्यतुभिः स एष अपरोक्षः जीवयतीति जीवः परमेश्वरः अपरोक्षत्वे हेतुः विवरषु आधारादिव
कषु प्रसृतिरिव प्रसृतिरभिव्यक्तिर्यस्य सः तमेवाभिव्यक्तिमाह घोषेण पराख्येन तावद्वनो प्राणे

श्रीभगवानुवच॥ स एष जीवो विवरप्रसृतिः प्राणेन घोषेण गुह्यं प्रविष्टः मनोमयं
सूक्ष्ममुपेत्य रूपमात्रास्वरो वर्ण इति स्थ विष्टः १३

मसहगुह्यं आधारचक्रं प्रविष्टः सन् मनोमनोमयं सूक्ष्मरूपं पश्यंत्याख्यं मध्यमाख्यं च मणिपूरकचक्रैवि
सुक्ष्मचक्रैश्च उपेत्य प्राप्य चक्रमात्राद्रस्वादिः स्वरोदात्तादिः वर्णः श्रकारादिरित्येवं वेदव्याख्यः स्थ विष्टः श्र
तिस्थूलो नानावेदशाखात्मको भवति तथा च श्रुतिः चत्वारिवाक्यपरिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा
यमनीषिणः गुह्यं त्रीणि निहितानि गयन्ति तुरीयं वाचोमनुष्या वेदंतीति अभियुक्तं श्लाकश्रयासाभिवावरु
णसदनादुच्चरन्ती विषष्टिं वर्णनंतः प्रकटकरणेः प्राणसंगात्प्रसृते तापश्यती प्रथममुदितो मध्यमो बुद्धि

संस्थावाचवर्तककरणविशदोर्वेखीचप्रपद्यति १३
६५

एवंतावत्त्वाः केवलमत्तासाः अस्वरूपविदः स्वरूपं तु न जानन्ति तथापि सत्संगाज्जारवृद्धिवेद्यमपि ब्रह्मस्वरूपं मां
परमप्राप्त्यर्थः १० यस्मादेवभूतोमद्भजनप्रभावः तस्मात्तच्चोदनाश्रुतिप्रतिचोदनां स्मृतिश्च यद्वा विधिनिषेधश्च
उत्सृज्यमांशरणं याहि मयेवाकुतोभयः स्याः भव ११ सर्वतावन्मयोदिनेष्ववहितः स्वधर्मधित्यादिना कर्मकर्तव्यमित्यु

मत्तामारमणं जारमुस्वरूपविदोऽवत्ताः ब्रह्ममां परमंप्रापुः संगच्छतसहस्रशः १०
तस्मात्तमुद्धवोत्सृज्यचोदनां प्रतिचोदनां प्रवृत्तंच निवृत्तंच श्रोतव्यं श्रुतमेव च मामेकमे
व शरणमात्मानं सर्वदेहेहिनां याहि सर्वात्मभावेन मया स्याद्यकुतोभयः ॥ ११ ॥ उ
द्धव उवाच ॥ संशयः शृण्वतो वाचं तव योगेश्वरेश्वर न निवर्तत आत्मस्थो येन भ्रातृपतिवै

मनः १२

कम् रदानीतसर्वं त्यक्त्वा मां शरणं याहीत्युक्ते तत्र किमात्मनः कर्तृत्वाद्यसि नास्ति चेत् आत्मस्थः आत्मवि
षयो न निवर्तते यद्वा कर्मकार्यं त्याज्यं वेत्त्यात्मस्थो हृदि स्थः संशयो न निवर्तत इति येन संशयेन १२ ॥

भा० २०
६६

प २

तस्मादीश्वराभिव्यक्तिरूपः प्रपंचोनेश्वरादिज्ञोस्तीत्याह अयमिति अयं जीवश्चर आदावव्यक्तः एकरव
वयसाकालेन विस्मिष्टाविभक्तावागादीद्रियरूपाः शक्त्यायस्य यद्वा विशेषेण लिख्य अलिङ्गितामायाशक्तिय
नसः बहुप्रकारदवाभाति यतः स एवाद्यः विवृतत्रिगुणाश्रयः अत्रयोनिः लोकपद्मस्य कारणभूतः एकस्य
बहुधाभाते दृष्टान्तः योनिं क्षेत्रप्रतिपद्य प्राणवीजानियद्वदिति तस्मात्रन्मायाविलसितत्वात् तदाश्रयमिदं ज
गत् नततः एयमिति सदृष्टान्तमाह यस्मिन्निति तंतुविताने संस्थास्थितिर्यस्य स परो यथा तथा यस्मिन्निदं विश्वं ज
अयं हि जीवस्त्रिवद्वयोनिस्वयं एको वयसा स आद्यः विस्मिष्टशक्तिर्वदुधेव भाति वीजानिवो
निं प्रतिपद्य यद्वत् यस्मिन्निदं प्रोतमशेषमात्रं परो यथा तंतुवितानसंस्थः १६ य एष संसारस्त
रुः पुराणः कर्मात्मकः पुष्पफले प्रसूते हे अस्य बीजं शतमूलस्त्रिनालः पंचस्कंधः पंचरसप्रसू
तं दीर्घतंतुषु पटद्वयं प्रोतं तिर्यक्तंतुष्विव १६ एवं भूतं सष्टिद्युष्टात्मकं विद्ययात्मन्यध्यस्तं वृक्षरूपं जी तिः ॥
वस्य कर्तृत्वादिसंसारहेतुः अतस्तद्विवेकज्ञानेन कर्मादिसर्वं त्याज्यमित्युक्तमित्याशयेनाह य एष तिसाधै
स्त्रिभिः पुराणैः अनादिः कर्मात्मकवृत्तिस्वभावः पुष्पफले भोगापवर्गे कर्मफलत्वे वा प्रसूते जनयति वृक्षर
ूपकं प्रपंचयति हेतुति हेतु एष पापे अस्य बीजे सच शतमूलः शतं अपरिमितावासनामूलानियस्य त्रयो गुणा
नालानि प्रकांडायस्य पंचभूतानि स्कंधायस्य पंचरसाः शब्दादिविषयास्तेषां प्रसूतिर्यस्मात् ॥ ५५ ॥ ५५

६६

अव्यक्तस्य सतः सूक्ष्ममध्यमक्रमेण भिव्यक्तौ दृष्टान्तः यथेति यथाग्निः खेजुष्मा अव्यक्तोष्मरूपः दहति अ
धिकं मथ्यमानः अनिलसहायः सन् अणुः सूक्ष्मविस्फुलिंगादिरूपो भवति पुनः प्रकृष्टाज्जातो हविषा संव
हते तथैवेयं वाणीममभिव्यक्तिः १४ उक्तावागवृत्तिमपसंहरन्ति तरेन्द्रियवृत्तिश्चतिदिशति एवंगदिः

यथातलः खेः निलबन्धु रूष्मावलेन दारुण्यधिमथ्यमानः अणुः प्रजातो
हविषा समिध्यते तथैव मेव्यक्तिरियं हिवाणी १४ एवंगदिः कर्मगति
विसर्गो घ्राणो रसो हृक् स्पर्शः श्रुतिश्च संकल्पविज्ञानमथाभिमानः सूत्रं
रजस्तत्त्वतमो विकारः १५

गहनं भाषणं मेव्यक्तिरित्युपसंहारः कर्महस्तयोर्वृत्तिः गतिः पादयोः विसर्गः पादूपस्थयोरितिकर्म
द्रियाणां घ्राणः अवघ्राणं रसो रसनं स्पर्शनं श्रुतिः श्रवणमिति ज्ञानेन्द्रियाणां संकल्पामनसः विज्ञानं व
हृत्तयोः अभिमानोऽहंकारस्य सूत्रं प्रधानस्य सत्त्वरजस्तमसां विकारोऽधिदैवादिस्त्रिविधः प्रपञ्चः मेव्यक्ति
रिति पूर्वोक्तान्वयः १५

भा० २०
६९

त्रयोदशेयसत्त्ववृद्धाविद्योदपक्रमः हंसेतिहासनिश्चित्यगुणविशेषवर्णनं विद्याकुवारेणजीवाशयंसंबन्ध
साधनंयजेत्युक्तं तत्रतमत्रादिगुणत्रयप्रतिबंधेसतिकथंविद्योत्पत्तिरित्याशंक्यतन्निवृत्त्याविद्योत्पत्तिप्रकारमाह
सत्त्वमितिसप्रभिः तत्रयद्याः नदादिवहात्मधर्मागुणःस्युस्तर्हितत्वरूपत्वात्तेषामगुणानां निवृत्तिर्नस्यात्तत्वेन
वस्तीत्याह बुद्धेः प्रकृतेरेतेगुणानत्वात्मन इति अतः सत्त्वेन सत्त्ववृत्त्याः न्यतमोहन्यात् रजस्तमोवातीर्जयेदि
त्यर्थः सत्त्वेन सत्यदयादिवृत्तिरूप उपशमात्मकेन सत्त्वेनैवहन्यात् १ ननुगुणत्रयवृत्तीनां परस्पररोपम
श्रीभगवानुवाच॥ सत्त्वरजस्तम इतिगुणबुद्धेर्नचात्मनः सत्त्वेनान्यतमोहन्यात्सत्त्वं
सत्त्वेनैवैवहि १ सत्त्वाद्धर्मोभवेद्दृष्टातुंसौमद्रक्त्तिलक्षणाः सात्विकोपासयासत्त्वततो
धर्मप्रवर्तते २ धर्मो रजस्तमोहन्यात्सत्त्ववृद्धिरनुत्तमः आसुनश्यातितत्तल्लोद्यधर्मोभवेद्
दिरूपत्वात्कथं सत्त्ववृत्त्यैवेतरवृत्त्योनियमेन हंतव्यस्तत्राह सत्त्वादिति मद्रक्त्तिलक्षयतिथौ ते ३
धर्मः समद्रक्त्तिरूपएववा तत्त्वमेवकथंवर्द्धेतत्राह सात्विकानां पदार्थानां उपासयासेवया सत्त्ववृद्धंभवतीत्य
र्थः २ सत्त्वधर्मो रजस्तमश्चहन्यात् कतः नविद्यतेउत्तमोयस्मात्सर्वोत्तमः यतः सत्त्ववृद्धिः सत्त्वस्यवृद्धिर्यस्मात्
कारणात्तः अतएवतत्कार्यधर्मप्रतिबंधोपिनास्तीत्याह तस्मिन्नुभयस्मिन्हतेतत्तल्लः ते रजस्तमोसीराग

द्वेषादिनाप्रमादालस्यादिनाचमूलंयस्यसः ३
३९

दृश्याकाचशाखांद्रियाण्यस्य द्वयोः सुपर्णयोर्जीवपरमात्मनोर्नीडं यस्मि श्रीणि वल्कलानि त्वचो वातपित्त
श्लेष्माणो यस्य द्वे सुखदः खले यस्य सः अर्कं प्रविष्टः सूर्ये मंडलं पर्यंतं वा प्रः तं निर्भिद्युगतस्य संसाराभावात् १७
तत्फलभोक्तृनाह गृध्रं तोति गृध्राः कामिनः ग्रामिणः गृहस्थाः अस्य वृक्षस्यैकफलं दुःखमदति परिणामतः स्वर्गादिर
पिदुःखस्वरूपत्वात् विवेकिनां गणवासाः संन्यासिनः एकं फलं सुखमदति एकं परमात्मानं मायामयं एवं वदु रूपं रज्यः

दशैकशाखो द्विसुपर्णनीडस्त्रिवल्कलो द्विफलोऽर्कं प्रविष्टः १७ अदति चैकं फलमस्य
गृध्राग्रामे च गणैकमरणवासाः हंसा य एकं वदु रूपमिज्यैर्मायामयं वेदसंवेदवेदं १८
एवं गुरुपासनयैर्भक्त्या विद्याकुवारेण शीतेन धीरः विरश्चा जीवाणामप्रमत्तः संपद्यमा
त्मानमथ त्यजास्त्रं १९ इति श्रीमद्भगवत्संस्कृतपुराणे एकादशस्कंधे श्रीभगवदुक्त्वमंवादे
नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

युरुभिः कृत्वा यो वेदसंवेदतत्त्वार्थवेद १८ त्वंचैवं ज्ञात्वा कृतकृत्यः स न सर्वसाधनसंत्यजेत्याह ॥ एवमिति
एकान्तभक्त्या शीतेन तीक्ष्णज्ञानकुवारेण स्वतंत्रतावाद्योः ज्ञानमत्रयोः जीवोपाधि विगुणात्मकं लिङ्गश
रीरं विरश्चा छित्वा परमात्मानं च संपद्य प्राप्य अथास्त्रसाधनं त्यजेति १९ इति श्री एकादशस्कंधे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भा० २०
६८

ननु गुणव्यतिकराज्जातो देहः कथं स्वाश्रयभूता न गुणान् स्वतएवोत्पन्नया विद्यया पोद्यस्वयमुपपरमेतत्राह वेदनां सं
घर्षणाज्जातो वक्रियथा स्वतएवोत्पन्ना निज्ज्वलाभिस्तद्धनं सर्वदग्धा स्वयं शाम्यति एवं देहो पितृक्रियः तस्याग्ने
रिव क्रियाया पारोयस्य सः ७ ननु नियतं द्रियतया स्मृतिर्कृते वा यामियानस्ति पुरुषार्थः तथापि राजसादीन विषया
नदुःखमिति ज्ञानं ततोपि कथं सेवेत इति पृच्छति विदंतीति पदस्थानं श्रानो यथा भर्त्समाना अपि खरायथाप
वेणुसंघर्षजो वक्रिर्देग्धा शाम्यति तद्धनं एवं गुणव्यत्ययजो देहः शाम्यति तक्रियः ७ उद्
वउवाच ॥ विदंति मर्त्याः प्रायेण विषयान् पदमापदा तथापि भुजते कस्मत् कथं श्वखराजव
त ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अहमित्यन्यथा बुद्धिः प्रमत्तस्य यथा हृदि उत्सर्पति राजो घोरं ततो वैका
रिकं मनः ८ राजो युक्तस्य मनसः संकल्पसविकल्पकः ततः कामो गुणध्यानाद्दुःखः स्या
द्दुःखमनः ९
ज्ञातादुमाना अपि खरा मनुधावंतः अजाययानिर्जना हंतुमानीता अपि तद्धनं ८ मि
थ्याभिनिवेशेन भुजत इति सहेतुकमाह अहमिति त्रिभिः प्रमत्तस्य विवेकमून्यस्य देहादावहमिति मिथ्या बुद्धिर्यथा
बुद्धुत्सर्पति ततोऽहं बुद्धिश्च वैकारिकं सत् प्रधानमपि मनः प्रतिघोरं दुःखात्तत्कारजो उत्सर्पति मनो व्याप्नोतीत्य
र्थः ९ इहमेव मिदमेव भोगमिति सविकल्पः संकल्पः स्यात् ततश्च अहो रूपमहेभाव इति गुणध्यानात् दु

स्मात् १०
६८

सात्विकोपासनयात्वं वर्द्धत इत्युक्तं तानेव सत्त्ववृद्धिहेतुन दर्शयितुं सामान्यतोगुणत्रयवृद्धिहेतुनाह आ
गमः शास्त्रं आपः आपः क्वचिदागमोऽर्थ इति पाठः ४ एषु सात्विकादिनिर्णयमाह एषा मेव मध्ये प्रवर्त
ते प्रशंसन्ति यद्यन्निन्दन्ति तत्तत् यत्तु तैर्वृद्धे रूपेक्षितं न स्तुतं न च निन्दितं तद्राजसं ५ सात्विकान्येवेति निवृ
त्तिशास्त्राण्येव न तु प्रवृत्तिपाषण्डशास्त्राणि तीर्थार्थ एव न गंधोदकसुराद्याः प्रजाः जनाः निवृत्तान् जनान् न प्र

आमोघः प्रजादेशः कालकर्मचजन्मच ध्यानमंत्रोऽथ संस्कारो दर्शने गुणहेतवः ४
तत्र सात्विकमेवैषां यद्यद्वृद्धाः प्रवर्तन्ते निन्दन्ति तामसं तत्र राजसं तदुपेक्षितं ५ सात्वि
कान्येव सेवेत एवमानसत्वं विवृद्धये ततो धर्मस्ततो ज्ञानं यावत्स्मृतिरप्यहमम् ६

वृत्तदुराचारान् विविक्तदेशान्तराद्याद्युतदेशान् कालं ब्राह्म्यमुद्रुर्त्तादिकं ध्यानादौ न प्रदोषनिशीयादी
न् कर्मचनित्यं न काम्याभिचारादीनि जन्मवैमवशैवदाहालक्षणेन शास्त्रं च द्रुदीदौ रूपं ध्यानं श्रीविष्णोः
न कामिनीविदिषां मंत्रं प्रणवादिकं न काम्यच्छुद्रादिसंस्कारमात्मनः शोधकं न केवलं देहगृहादीनां ननु
ज्ञानमहावाक्यप्रवणदेवोत्पद्यते किं तत्र सत्त्ववृद्ध्या धर्मणा वा अत आह आत्मा पारोक्ष्यं यावच्च देहद्वयतत्कार

सा भूतगणायो हनेता वस्येति तं ज्ञानं भवतीत्यर्थः ६

भा० २०
६५

मानसामनोभवाः पुत्राः सूक्ष्मां दुर्ज्ञेयां ऐकान्तिकीं गतिं परं काष्ठां १६ तदेवाह गुरोश्चिति विषये सुस्वभा
वतोगादिवशाच्चतः प्रविशति ते चानुभूता विषया वासनारूपेण चेतसि प्रविशन्ति अतितितीर्षो विषया
नतिक्रमिषुमिच्छेः १७ एवमिति महानदेवापि स्वयं भूरपि भूतानां श्रद्धां अधिध्यायमानविचारयन्नपि प्रश्न

श्रीभगवानुवाच पुत्राहिरण्यगर्भस्य मानसाः सनकादयः पप्रच्छुः पितरं सूक्ष्मां योग
स्यैकान्तिकीं गतिं १६ सनकादय ऊचुः ॥ गुरोश्चाविशते चेतो गुरोश्चेतसि च प्रभो ॥
कथमन्योन्यसंत्यागौ मुमुक्षोरतितितीर्षोः १७ श्रीभगवानुवाच ॥ एवं पृष्टो महादेवः
स्वयं भूरभूतभावनः ध्यायमानः प्रश्नवीजनाभ्यपद्यत कर्मधीः १८ समामयित्वा देवः
प्रश्नपारतितीर्षया तस्याहं हंसरूपेण सकाशमगमन्तदा १९ दृष्ट्वा मां त उपाब्रज्य
कृत्वा पादाभिवंदनं प्रह्लादमग्रतः कृत्वा पप्रच्छुः का भवानिति २०

स्य वीजं यदज्ञानादयं प्रश्नस्तन्नाविदन् यतः कर्मविहिप्रधीः १८ प्रश्नस्य पारमुत्तरमभिप्रायो वा त
स्यतितीर्षया जिज्ञासया हंसरूपेणेति यथाहं सो नीरं च पृथक्कर्तुं शक्तः एवमहं गुरोश्चेति द्योतयितुं
हंसरूपेण गतोस्मीति १९ २०

६५

ततो विषयान्मोक्तं कर्माणि करोति ११ एवं चेन्न कस्यापि दुःखनिवृत्तिः स्यादित्याशंकाह यद्यपि रजस्तमोभ्यां
वित्तिप्रधीर्मदधींश्च तथापि विद्वान्विवेकीरीति पुनर्मनो निरुद्धं न सज्जते १२ विषयदोषदृष्ट्यापि मनो
निरोधाशक्तौ सुखं तन्निरोधोपायमाह अप्रमत्त इति अनिर्विण्णः अनलसः यथा कालं विषयं मयि पर

करोति कामवशागः कर्माण्यविजितेन्द्रियः दुःखोदकाणि संपश्यन् रजोवैरागविमोहितः ११
रजस्तमोभ्यां यद्यपि विद्वान्वित्तिप्रधीः पुनः अतन्द्रिता मनोयुं जनदोषदृष्टिर्न सज्जते १२
अप्रमत्तानुयुंजीत मनो मय्यर्पयच्छनेः अनिर्विण्णो यथा कालं जितश्चासौ जितासनः १३
एतावान्योगाद्विष्टो मच्छिष्यैः सनकादिभिः सर्वतो मन आकृष्य मय्येव वेश्यते यथा १४
उ३ व३ वाच यदा त्वं सनकादिभ्यो येन रूपेण केशव योगमादिष्टवाने तद्रूपमिष्टमिवेदितुं १५

मानंदरूपेऽर्पयन् समादध्यात् १३ विषये संग्रथितस्य मनसस्तद्वियोगेनेश्वरनिष्ठत्वमसंभावितं मन्यमानं १४
प्रति तन्निरूपणायतिहासं समुपक्षिपति एतावानिति यथावत् मय्येव वेश्यत इत्येतावानित्यर्थः १४ म
च्छिष्यैरित्युक्ते तां मतिं ज्यासामनेन रूपेण संभवात्पृच्छति तत्कालं तदेतद्रूपं च वेदितुमिष्टमिति कथं १५

एवंप्रश्नान्वदेणमिषेणैवात्मस्वरूपं सामान्यतो निरूप्य ब्रह्मणोपि दुष्परिहरं यत्पृष्ठं तत्रोत्रमाह गुरोश्चित्यादिना याव
दध्यायसमाप्तिं अयमभिप्रायः यदि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिरूपतया विषयैः संगृथितं चित्तं बुद्ध्यादिशब्दवाच्यं सैव जी
स्वरूपं भवेत् ततस्तद्विषयगोतघटेत तस्य तु स्वरूपमहं ब्रह्मेव चित्ताध्यासेन तत्स्वभावतया विषयैः संगृथितं
अतः स्वस्य ब्रह्मभावनया विषयाणां च मिथ्यात्वानुसंधानेन सर्वतो निर्वच्य भगवन्तं भजनो भवत्येव परिपूर्णं स्वरू
पावस्थानमिति हे प्रजाः पुत्रकाः सत्यगुणेषु चेतश्चाविशति गुणाश्च चेतसि एवं गुणाश्च तस्मात्तन्मयं ग्रथितं मदात्म
गुणेष्वाविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रजाः जीवस्य देह उभयं गुणाश्चेतो मदात्मनः २५ गुरो
षु चाविशति चित्तमभीक्ष्णं गुणसेवया गुणाश्च चित्तप्रभवामद्रूप उभयं त्यजेत् २६ जाग्रत्स्वप्नसुषु
प्तं च गुणतो बुद्धिरुत्तयः तासां विलक्षणो जीवः साहित्येन विनिश्चितम् २७ ॥ ५५ ॥ ५५

नो ब्रह्मस्वरूपस्य जीवस्य देहः अध्यास्त उपाधिनंतु स्वरूपं २५ तस्मादभीक्ष्णं पुनः पुनर्गुणसेवया तत्संस्कारेण गुरोष्वा
विशति चित्तं ते च पुनर्वासनारूपेण चित्तप्रकर्षणं भवतीति तथा ते गुणाश्चेतश्च एवं यदुभयं तन्मद्रूपः स नृत्यजेत् २६
ननु जाग्रदाद्यवस्थावतः कुतः कूटस्थत्वं द्रूपता तत्राह जाग्रत् जागरः स्वप्ने सुषुप्तं चेति बुद्धेरुत्तयः ताश्च
न स्वाभाविकाः किंतु सत्त्वाग्नागोरणं विद्या द्रजसास्वप्नमादिशत् प्रस्थापतमसा जन्तोस्तुरीयं त्रिषु संततमिति
वक्ष्यमाणं क्रमेण गुणान् एव जीवस्तु विलक्षणः तदेव स्थारहित एव विनिश्चितः कुतस्तासां साहित्येन २७ ॥

इत्यहं मुनिभिः पृष्ठ इति पृथग्वाक्यं यद्वोचमिति पृथक् अतोऽस्मच्छब्दादतिरिक्तोऽपः तेभ्यो यद्वोचं तन्मे
वचनं निबोधः २१ देहादिविविक्तात्मज्ञानं सति तन्निष्ठस्य रागाद्यसंभावात्स्वयमेव विषयचेतसो विज्ञेयमव
तीति वक्तुं प्रश्नखंडनमिषं एव तावदात्मविवेकमाह वस्तुन इति त्रिभिः किमात्मनोऽयं प्रश्नः तदुपाधेर्भूतसंघस्य
वा यद्यात्मस्तर्हि तस्य वस्तुनः परमार्थभूतस्या मानात्वे सति हे विप्रावो युष्माभिः कत इदं शो वदुः पुनिर्धारणरूपः

इत्यहं मुनिभिः पृष्ठस्तत्त्वजिज्ञासुभिस्तदा यद्वोचमहं तेभ्यस्तदुद्धवनिबोधमे २१ वस्तुनो यद्य
नानात्वे आत्मनः प्रश्न इदं दृशः कथं घटे तवो विप्रावक्तुर्वो मे क आश्रयः २२ पंचात्मकेषु भूतेषु
मानसेषु च वस्तुतः को भवानिति वः प्रश्नो वाचारंभो ह्यनर्थकः २३ मनसा वचसा दृष्ट्या गृह्यते
न्योपीन्द्रियैः अहमेव न मत्तोऽन्यदिति बुद्ध्या ध्वमं जसा २४

कथं घटे त वक्तुं न रदा तु वो मे म कः आश्रयः अविशेषे आत्मनिकं जातिगुणादि विशेषमाश्रित्योत्तरं वक्ष्यामीत्यर्थः
२२ भूतसंघाद्विषयत्वेऽपि अयं वः प्रश्नो वाचारंभः वाङ्मात्रेणार्थः यतोऽनर्थकः भूतेषु देवमनुष्यादिदेहेषु पंचभूता
त्मकेषु अतः समानेषु भिन्नेषु पुनश्च वस्तुतः परमकारणात्मना अभिन्नेषु वाचारंभेण विकारो नाम धर्मं यं कृत्तिकेत्येव
सत्यमिति श्रुतेः २३ तत्र पंचात्मकत्वं प्रत्यक्षादिसिद्धिमेवेति परमकारणभेदमेवोपपादयति मनसेति मन आदिभिर्य
द्यहं सततं तदहमेवेत्यर्थः अजसा तत्त्वविचारैरा एतेनैव सर्वात्मको ह्यमित्यजसा पुनरमुक्तं भवति २४

भा० २०
७९

युक्तिभिरित्युक्तं ता एव उक्तीराह यदिति अर्थान् स्पृत्तान् देहादीन् समस्तकरणैश्चक्षुरादिभिर्भुक्ते कथं भूतान्
अनुत्तराधर्मिणः क्षणिकवात्यताम्रयादिधर्मवतः यश्च स्वप्ने हृदि जागृष्टसदृशान्वासनामयान् भुक्ते
यश्च सुषुप्ते तान् सर्वानुपसंहरति स एकः कुतः त्रिगुणवृत्तिद्वयवस्थात्रयद्रष्टा ननु जाग्रदवस्थास
र्वद्रियाणि पश्यंति स्वप्नमनः सुषुप्ति तत्संस्कारशेषावुद्धिः कथमात्मा तद्रष्टा तत्राह इन्द्रियेशः ननु इन्द्रियेशाश्च
पि विविधैर्जसप्राज्ञाभिन्नाः न कुतः स्मृत्याप्रतिसंधानेन सर्ववस्था स्वप्नव्याप्यता यश्च स्वप्नान्द्राक्षे यश्च तदनंत
यो जागरेव हिरनुत्तराधर्मिणोऽर्थान् भुक्ते समस्तकरणैर्हृदि तत्सदृशान् स्वप्ने सुषुप्ते उपसंहर
ते स एकः स्मृत्य न्या त्रिगुणवृत्तिद्वयेशः ३२ एवं विमर्शगुणतो मनसस्त्रयवस्थामन्मा
ययामयिकतारति निश्चितार्थः संधिद्यहर्दमनुमानसदुक्तितीक्ष्णज्ञानात्मना भजतमाखि
लसंशयाधि ३३
न किंचिद्वेदिषं स एव एतर्हि जागर्मीति उपाधिभेदेन विश्वादिबोवहार इति भावः एतेन बालयुवाद्यवस्थाप्र
तिसंधानेनात्मैकप्रष्टव्यं ३२ ततः किमत आह एवमिति गुणतया मनसस्त्रयवस्थास्ताः मदविद्ययामयिक
ताननुत्तरत्वतः सतीति निश्चित आत्मरूपार्थोयस्तेयं अखिलसंशयानामाधि आधीयतेऽस्मिन्नित्याधिरहं
कारस्तसंधिद्य हर्दहृदि स्थितं मा भजत केनचित्वातदाह अनुमानैः सदुक्तिभिः सतामुपदेशैः श्रुतिभिः

अत्रानुमानसंशयः ३३

७९

न ननु हि कथं महं जागमीत्यादि प्रतीतिस्तत्राह यद्विद्यस्मात्सम्यक् सृतिः स एव मनयेति बुद्धिस्तथा बंधो यमात्मनो गु
णवृत्तीर्ददाति तस्मान्मयितुर्गुणस्थितः सन्निमसं सृतिवंधं जघात् तत्र द्वागुणचेतसां गुणानां चेतसश्चा
न्येषां त्यागो भवति २८ कथं ससृत्या बंधः कथं च तं जघात्तदाहु अहंकारेण कृतं बंधनं आत्मनः अर्थवि
पर्ययं आनंद्यावरणेनानर्थहेतुं विद्वान्जानन्सन्निर्विघदुःखं स्थितिं ज्ञात्वा तु ग्ये स्थितो भूत्वा संसारचिंतां स

यद्वि ससृतिवंधो यमात्मनो गुणवृत्तिदः मयितुर्गुणस्थितो जघात्त्यागस्तद्गुणचेतसां २८
अहंकारकृतं बंधमात्मनोऽर्थविपर्ययं विद्वान्निर्विघसंसारचिंतां तु ग्ये स्थितस्त्यजेत् २९
यावन्नानार्थधीः पुंसो न निवर्तेत युक्तिभिः जागर्त्यपि स्वप्नज्ञः स्वप्ने जागरणं यथा ३० अस
त्वादात्मनो न्येषां भावानां तत्कृताभिदा गतयो हेतवश्चास्य मृषा स्वप्नदृशयथा ३१ ॥ २२
सारे बुद्धिः तस्मिन् चिंतां अभिमानं तत्कृतां भोगचिंतां च त्यजेदिति २९ यावदेवं न त्यजेत्तावत्तस्य कर्मज्ञानादिसर्व
व्यर्थमित्याह यावदिति यद्यपि जागर्तिकर्मादिषु तथापि स्वप्नस्वप्नानुपश्यन्निवर्तयतोऽज्ञः असम्यग्द
शी अज्ञजागरस्य स्वप्नत्वे दृष्टांतः स्वप्न इति ३० ननु कथं वेदप्रमितवर्णं अमकर्मदि नानाधीर्निवर्तेत तत्राह अ
सत्त्वादिति भावानां देहादीनां तत्कृताभिदा वर्णं अमादिरूपागतयः स्वर्गादिफलानि हेतवः कर्माणि अस्यात्मनो
मृषा अविद्यावद्विषयो वेद इति भावः ३१

भा० २०
७२

ननुचयः परिपाल्यमानोपि सुसूक्ष्मेति तंचेन्नपश्यति तर्हिपतेदेवनेत्याह देहोपीति देववशेन गच्छन्स्वारंभकं कर्म
यावदस्ति तावत्पर्यंतं प्रतिसमीक्षत एव जीवत्येव सासुः प्राणैर्द्रियसहितः ननुतर्हि तस्मिन्कदाचिदासज्जोतापि
नेत्याह तमिति स्वाप्नसंप्रतुल्यं अधिरूढः प्राप्नः समाधिपर्वतो योगोयेन अतएव प्रतिबुद्धं ज्ञातुं परमार्थवस्तु
येन सः तथाच श्रुतिः तस्य तावदेव चिरयावन्नविमोक्ष्ये अथ संपत्स्य इति ३७ उक्ता र्थं तेषां विश्वासार्थं

देहोपि देववशगः खलुकर्मयावत्स्वारंभकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः तं प्रपंचमधिरूढं
समाधियोगः स्वाप्नपुनर्नभजते प्रतिबुद्धवस्तुः ३७ मयेतदुक्तं भो विप्रा गुह्यं यत्सांख्यो
गयोः जानीत मागतं यत्तं युष्मद्वैविवक्ष्या ३८ अहंयोगस्य सांख्यस्य तस्य सत्यस्य
तेजसः परायेण हि जज्ञेष्टा श्रियः कीर्तिर्दमस्य च ३९ मा भजंति गुणाः सर्वे निर्गुणं नि
रपेक्षकं सुहृदं प्रियमात्मानं साम्यासंगादयोगुणाः ४०

स्वरूपमाह मयेति सांख्यमात्मानात्मविवेकः योगोऽष्टांगः तयो गुह्यं रहस्यं यज्ञं विष्णुं यज्ञो वै विष्णुरि
ति श्रुतेः युष्मद्वैविवक्ष्यात्यनेन धर्मा अयुपदिष्टा इति ज्ञेयं अतएव यत्नेन हं सरूपेण ब्रह्मणेभ्यां त्वमाधवेत्य
नुवादा भविष्यति ३८ इतः प्रमीयमाणे धर्मः सत्यं अनुष्ठीयमानो धर्मः तेजः प्रभावः एतेषां परमायनं ३९
किंच मामिति कथं भूताः अगुणाः गुणपरिणामरूपान भवन्ति किंतु नित्या इत्यर्थः ४० ॥ ५५ ॥ ५५

७२

अनुमानानिदर्शयति ईद्वेतेति इदंजगद्विभ्रममीद्वेतत्रहेतवः मनोविजृम्भितत्वात् दृष्टत्वादिनाशित्वच्च
 स्वप्नवदतिचंचलत्वाच्च अस्मात्तच्चक्रवत् ननुभ्रमोपिनिर्विषयः कथंस्यात्तत्राह विज्ञानमितिनिगमनं त
 स्मात्त्रिविधोयंगुणपरिणामकृतोविकल्पोभेदः समायेति ३४ यस्मादेवंविभ्रममोत्रंदृश्यं तस्मात्ततोदृष्टाद
 ष्टिप्रतिनिवर्त्यनिजसुखानुभवोभवेत् तन्नैश्वल्यार्थंचनिवृत्तहृत्तः तस्मीनिरीहश्चभवेत् मनोवाक्कायव्या
 ईद्वेतविभ्रममिदंमनसोविलासंदृष्टंविनष्टमतिलोलमलातचक्रं विज्ञानमेकसुरुधेववि
 भातिमायास्वप्नस्त्रिधागुणविसर्गकृतोविकल्पः ३४ दृष्टं ततः प्रतिनिवर्त्य निवृत्तहृत्तस्मी
 भवेन्निजसुखानुभवो निरीहः संदृश्यते कच्यदीदमवस्तुबुद्ध्यात्यक्तं भ्रमायनभवेत्स्मृति
 रानिपातात् ३५ देहं च न म्भरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धेन पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपं देवादये
 तमथ देववसादुपेतं वा सोऽयथापरिकृतमदिगमदांधः ३६
 पारहितरत्यर्थः ननु देहवतः सर्वथा हेतुदृष्टिप्रतिनिवर्तमाना येषां पुनः संसारः स्यादेव तत्राह संदृश्यत इति कचिदाव
 श्यकाहारादियद्यपीदं संदृश्यते तथापि पूर्वमवस्तुबुद्ध्यात्यक्तं तत्पुनर्मोहायनभवेदेव किंतु देहपातं पर्यंतं स्मृति
 रिव स्मृतिः संस्कारमात्रेण बभासो भवेदित्यर्थः ३५ एतदेवापवादयति देहमिति आसनादुत्थितं उत्थाय तत्रैव स्थितं ततः
 कचिदपेतं निर्गतं पुनस्तत्रैवोपेतं वा देहमपि नानुसंधत्ते कुरुतेऽन्यत् यतः येन देहो न स्वरूपमध्यगमत्ज्ञातवान् तदेहं

यतः कारणादिभिर्वा परिकृतं परिरुद्धं वा साक्षात् स्थितं
 वा यथाभवति तदत्र ३६

भा० ए०
७३

तत्र भक्तिरेव महाफलत्वेन मुख्यान्यानि तु स्वप्रकृत्यनुसारेण पुण्यस्थानीयस्वर्गादिफलबुद्धिभिः प्राणिभिः
प्राधान्येन परिकल्पितानि ह्येकफलानीति विवेक्तप्रकृत्यनुसारेण बहुधा वेदाथे प्रतिपत्तिमाह कालेनेति स
प्रभिः महात्मकः मयेवात्मा चित्रयेन सः ३ भगवादयः भगवश्च मरीचिरयंगिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुरित्येते च स

श्रीभगवानुवाच कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता मया दौव्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्य
महात्मकः तेन प्रोक्ता च पुत्राय मनवे पूर्वजाय सा ३ ततो भगवादयोऽगस्त्यश्च नमः प्रव्रज्य
महर्षयः तेभ्यः पितृभ्यस्तत्पुत्रा देवदानवगुह्यकाः मनुष्याः सिद्धगंधर्वाः सविद्याध
रचारणाः किंदेवाः किन्नरा नागारक्ष किंपुरुषादयः ४ ब्रह्मसेषां प्रकृतयो रजस्तत्त
मो भुवः यामि भूतानि भिद्यंते भूतानां मतयस्तथा ५ यथा प्रकृतिसर्वेषां चित्रावाचः

सर्वं ति हि ६

प्रब्राह्मणाः प्रजापतयः ते च ते महर्षयश्च किंदेवाः क्षमस्वेददोर्गंध्यादिसहित्येन किंदेवा मनुष्या
एव किन्नरा इव भुवतः शरीरतो वा किंपुरुषाः किंचित्पुरुषा इव वा नरादयः ४ प्रकृतयो वा सना ब्रह्मः
कुतः रजस्तत्तमो भिभुवो जन्मस्थानानि यासाताः भूतानि देवा सुर मनुष्यादीनि ५ चित्रावाचः वै
दार्थ्याख्यानविषयाः ६

मेमयाग्रगणतमांतुदुवः ॥४॥ प्रत्येयायप्रत्यागतोस्मि ॥४॥ इति श्रीकादशोत्रयोदशः ॥१॥ चतुर्दशोपरंश्रेयो
भक्तिरेवनेतरत ॥ इत्येतद्वर्ण्यते ध्यानयोगश्च सहसाधनैः ॥ एवंतावद्भगवताभक्त्या मोक्षदत्तुक्तं ॥ अन्येतु अन्यानि
साधनानि वदन्ति ॥ तत्र विशेषनिर्द्धारणाय पृच्छति वदन्तीति श्रेयांसि श्रेयः साधनानि किं विकल्पे प्राधान्यं ॥

इति मेष्ठिन्नसंदेहमुनयः सनकादयः ॥ सभानयित्वा परयाभक्त्या गृह्यत संस्तवैः ॥४॥
तैरहंपूजितः सम्यक्संस्तुतः परमर्षिभिः ॥ प्रत्येयाय स्वकंधामपश्यतः परमेष्ठिनः ॥४॥
इति श्रीमद्भगवत्समाप्तं पुण्यं एकादशस्कंधे श्रीभगवदुद्धवसंवादे त्रयोदशोऽध्यायः ॥
१३ ॥ उद्धव उवाच ॥ वदंति कस्मै श्रेयांसि वदन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ तेषां विकल्पप्राधान्यमुताहो
एकमुखाता ॥ १ ॥ भवतोदाहृतः स्वामिभक्तियोगो न पेक्षितः ॥ निरस्य सर्वतः संगं येन त्वया
विशेन नः ॥२॥

ताहो किं वा एकस्यैव मुखता ॥ १ ॥ एकमुखातापक्षोत्थाने कारणं भवतीत्यनपेक्षितं
तः न अपेक्षितं अपेक्षायाम्भक्तः ॥ अहेतुकः ॥ अयमर्थः ॥ भवता यो भक्तियोग उक्तः ॥ अन्ये च यानि श्रेयः साधना
नि वदन्ति तेषां किं साक्षात्फलसाधनत्वेन प्राधान्यत्वेन प्राधान्यमेव सर्वेषां उतांगमित्ते ॥ प्राधान्येपि किं विकल्पे

न सर्वेषां तुल्याफलत्वे यदाकश्चिदस्ति विशेष इति ॥२॥

भा० ए०
७४

भक्तैर्मुख्यत्वमाह मयीतियावत्समाप्ति हेसभ्यमयापरमातंदरूपेण आत्मनास्वरूपत्वेन स्फुरता ११ किंच अन्येषां
तत्रैकोकादिपरिच्छिन्नसुखं भक्तस्य तु परिपूर्णमित्याह अकिंचनस्येति १२ परिपूर्णतामाह न पारमेष्ठ्यमिति
रसाधिपत्यपातोलादिस्वाम्यं अपुनर्भवमोक्षमपि मद्दिनामां हित्वा अन्यत्रेष्टेति अहमेव तस्य प्रेष्टृत्य

मय्यर्पितात्मनः सभ्यनिरपेक्षस्य सर्वतः मय्यात्मना सुखं यत्तत्कुतः स्याद्विषयात्मना ११
अकिंचनस्य दातृस्य शान्तस्य समचेतसः मया संतुष्टमनसः सर्वसुखमयादिशः १२ न
पारमेष्ठ्यं न महेंद्राधिस्थं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यं न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा मय्यर्पि
तात्मैच्छति मद्दिनान्यत् १३ न तथा मे प्रियतम आत्मयोनिर्नशंकरः न च संकर्षणो न
श्रीर्नैवात्मा च यथा भवान् १४ निरपेक्षं मुनिं शान्तं निर्वैरं समदर्शनं अनुव्रजाम्यहं नि
त्यं श्रेयेयेत्यङ्घ्रिरेणुभिः १५

र्थः १३ समापिस एव प्रेष्टृत्याह न तथेति द्वाभ्यां आत्मयोनिव्रह्मापुत्रोपि शंकरः सत्स्वरूपभूतोपि
संकर्षणः भ्रातापि श्रीर्भोय्यापि आत्मा मूर्तिरपि यथा भक्त इति वक्तव्येति हर्षणाह भवानिति १४ ज्ञानिनं य
यम् प्रियतमेव दर्शयति निरपेक्षमिति श्रेयं मदंतर्वात्रिब्रह्मांडानि पवित्रीकुर्यामिति भावेनेत्यर्थः १५ ॥

एवमित्युक्तोपसंहारः केषांचिदध्ययनादिशून्यानामप्युपदेशपारंपर्येण अपरेणाष्टममतयोवेदविरुद्धार्थमन
सः ७ तत्प्रकृतीनामायागुणमूलत्वान्नायामोहितधियः अनेकंतेनानाविधं च तदेवाह धर्ममिति सार्धे
न धर्मकर्ममीमांसकाः तदुक्तं मोक्षार्थीनप्रवर्तततत्रकाम्यनिष्ठिदयोः नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजि
हासयेत्यादि यशःकावलंकारकृतः यथाहुः यावत्कीर्तिर्मेनुष्याणां पुण्यालोकेषु गीयते तावद्वर्षसहस्रा

एवंप्रकृतिवैचित्र्याद्विद्यंते मृतयो नृणां पारंपर्येण केषांचित्पाषंडमतयोपरे ७ मन्ना
यामोहितधियापुरुषापुरुषर्षभ श्रेयोवदंत्यनेकांतं यथा कर्म यथा रुचि च धर्ममेकं
यशश्चान्ये कामं सत्यं दमं शमं अन्ये वदंति स्वार्थं वा ऐश्वर्यं त्यागभोजनं केचिद्यज्ञस्त
पोदानं व्रतानि नियमान् यमान् ८ आद्यंतवंत एवेषां लोकाः कर्मविनिर्मिताः दुःखोद
कास्तमोनिष्ठाः ह्युद्वेगान्दाः शुचार्पिताः १०

एतस्वर्गलोके महीयत इति कामं वात्स्यायनादयः सत्यं दमं शमं च योगशास्त्रकृतः अन्ये ह्यर्थवादिनः दंडनी
कृतः वैप्रसिद्धे ऐश्वर्यमेव स्वार्थं पुरुषार्थं वदंति अतस्सामाद्युपाया एव श्रेयःसाधनमिति तेषां मतं तथैव त्यागं
भोजनं च लोकायतिकाः यज्ञतपोदानं यज्ञो देवतानां पूजनं तपश्चदानं च ९ तेषां तु ह्युत्तमं त्वमाह आद्यंतवंत इति
एषां लोकाः एतैः साध्यानि फलानि तमोनिष्ठाः मोहावसानाः भोगकालेपि अस्यादिभिः शुचार्पिता व्याप्ता १०

भा० २०
७५

अद्वयाभक्तिस्त्वयासंभवात् जातिदोषादपीत्यर्थः २० भक्त्यभावेऽन्यत्साधनं चर्यमित्याह द्वाभ्यां धर्म इति २१
रोमहर्षादिकं विना कथं भक्तिरित्यने भक्त्या च विना कथं आशयः शुद्धे इति २२ किंच भक्तिः स्वाशयं शोधय
तीति किंच कथं यतो गङ्गादवागादिलक्षणे मद्भक्तियुक्तो लोकं सर्वं पुनातीत्याह वागिति २३ अपि च भक्त्येवा

भक्त्या ह मे कया ग्राह्य अद्वयात्मा प्रियः सतां भक्तिः पुनाति मन्त्रिषा श्रुपा कानपि संभवात्
२० धर्मः सत्यं दयापेता विद्या वातपसान्विता मद्भक्त्यापुन मात्मानं न सम्यक् प्रपुनाति हि २१ कथं
विना रोमहर्षं देवता चेतसा विना विना नंदाश्रुकलयाशुद्धे इत्यादिनाशयः २२ वागाद्गदोद्वतेय
स्याचितं रुदंत्यभीहं हसति क्वचिच्च विलज्ज उहायति नृत्यते च मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनाति २३
यथाग्निना हेममलं जहति ध्मातं पुनः स्वभजते च रूपं आत्मा च कर्मानुशयं विधूय मद्भक्ति

योगेन भजत्यथो माम् २४

ताशुद्धिर्नान्यत एवेति सदृष्टं तमाह यथेति यथाग्निना ध्मातं तापितहेमं स्वर्णं अंतर्मलं जहा
नक्षालनादिभिः स्वनिजं रूपं भजते कर्मानुशयं कर्मवासनां सांभजते मद्रूपतामाप्रपद्यते २४

७५

किंच मद्रक्तानां सुखमेतावदेवंभूतमिति वा को वक्तुं समर्थः यतस्तत्त्वसंवेद्यं निरूपयामित्याह निष्किंचना इति महं
तो निरुहमानाः अनालब्धधियः असृष्टचिन्ताः निष्किंचनत्वादीनां यथेष्टहेतुहेतुमद्भावः एवंभूता मदीया यत्सु
खं नृपतिसेवते तत्सुखं तदवविदुः नान्ये कुतः नैरपेक्ष्य नास्त्यपेक्षणीयं येषां ते निरपेक्षाः तैरेवलभ्यं ननु मोक्षापेक्षे
रपीत्यर्थः यद्वा एवंभूताः संतो ये मम मामित्यर्थः नृपतिप्रीणति ते एव यन्नैरपेक्ष्य सुखं तद्विदुर्नान्यदित्यन्वयः

निष्किंचना मय्यनुरक्तचेतसः शान्ता महान्तोऽखिलजीववत्सलाः कामैरनालब्धधियो नृपति
यत्तन्नैरपेक्ष्य न विदुः सुखं मम १६ बाध्यमानोऽपि मद्रक्तो विषयैरजितेन्द्रियः प्रायः प्रगल्भया भ
क्त्या विषये नोभिभूयते १७ यथाग्निः सुसमृद्धार्चिः करोत्येधां सिभस्मसात् तथा मद्दिषया भ
क्तिरुद्धवैनां सिक्ते त्रशः १८ न साधयति सांयोगो न सांयधस्म उद्धव न साध्याय स पस्यागो यथा भक्ति

१६ अपिच आस्तावदुत्तमभक्तकथा यतः प्राकृतोऽपि भक्तः कृतार्थ एवेत्याह बाध्यमान इति द्वाभ्यां विषयैराक
षमाणोऽपि प्रगल्भया समर्थया १७ पाकाद्यर्थप्रज्वालितोऽप्यग्निर्यथा काष्ठानि भस्मीकरोति तथारोगादिनापि क
थंचिन्मद्दिषया सती भक्तिः समस्तपापानीति भगवानपि स्वभक्तिमहिमाश्चर्येण संबोधयति अहो उद्धव विस्मय
प्रविवति १८ अतएवंभूतं श्रेयो नान्यदस्तीत्याह न साधयतीति द्वाभ्यां १९ ॥

भा. ए.

७६

एतदुपपादयति नतथेति अस्य पुंसो यथा तसंगि संगतः लेशो भवेत् यथा च वंधो योषित्संगतस्तथा न्यप्रसं
गतो न भवेदिति २६ सांचितयेदित्युक्तं तत्प्रकारं दृश्यति यथेति ध्यानं गप्रश्नः यादृशमिति ध्येयविशेषणप्रश्नः
यदात्मकमिति यस्यैतानि विशेषणानि तत्स्वरूपप्रश्नः एतन्मे ध्यानं वक्तुमर्हतीति पाठः तत्रायमर्थः मुमुक्षुस्त्वाय
था ध्यायेत्तन्मे वक्तुमर्हसि जिज्ञासोः कथनाय मे पुनरेतत्तद्वा स्य मेव पुरुषार्थः न तु ध्यानं न कृत्यमस्तीति तदुक्तं च

नतथा स्य भवेत् लेशो वंधश्चास्य प्रसंगतः योषित्संगाद्यथा पुंसो यथा तसंगि संगतः २७ उ६

व३ वाच॥ यथा त्वामरविदाक्षयादृशं वा यदात्मकं ध्यायेन्मुमुक्षुरेतन्मे ध्यानं मे वक्तुमर्हति ३०

श्रीभगवानुवाच॥ समश्नासीनश्चासीनः समकायो यथा सुखं हस्तावुत्संगश्चाधाय स्वनासाग्रं

कृतेक्षणाः प्राणस्य शोधयेन्नागं पूरककुंभकरेचकैः ३१ विषयं येण पिशुनैरभ्यसेन्निर्जि

योपभुंक्तस्वगांधेत्यादित्वं वक्तुमर्हतीति पाठः सुगतः ३० तत्र ध्यानत्वेनासनप्राणायामप्रका तेन्द्रियः ३२

रमाह समश्नित्वं चतुर्भिः समेना त्वं चित्तेनातिनीचे आसने कंबलादौ समकायः स न यथा सुखमासीन इति नास्ति सुप्ति

कादिनियम इत्युक्तः नासाग्रं निक्षेप्य च चित्रस्थे रीय अंतर्लक्ष्णा वद्विद्विष्टिः स्थिरचित्तः सुसंयत इति ते योगशास्त्राक्तः

३१ विषयं येण रेचं पूरककुंभकरेचकैः मेणपि यद्वा वामनासाग्रं रितं दक्षिणया त्र्यजेत दक्षिणया च दूरितं वा स येत्येवं
विषयं येण यथोक्तं योगशास्त्रे रजया पूरयेद्वायुं त्र्यजेत्पिङ्गलया तत इति जितेन्द्रिय इति प्रत्याहार उक्तः ३२

व२

क४

७६

ननु ब्रह्मविदाप्रोतिपरं तमेव विदित्वाऽभिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतिभ्यो ज्ञानादेवाविद्यानिवृत्त्या तत्प्राप्तिरवग
म्यते कुतो योगेनेत्युच्यते तत्राह यथा यथेति आत्मा चित्रं परिमृज्यते सोध्यते मत्सुरयगाद्यानां श्रवणैरभि
धानैश्च भक्तैरवांतरव्यापारज्ञानं न पृथगित्यर्थः २५ किंच ज्ञानं नाम चित्रस्य मदाकारपरिणामः स च मे

यथा यथात्मा परिमृज्यते सोमत्सुरयगाद्याश्रवणभिधानैः तथा तथापश्यति तत्त्वसूक्ष्मं
चक्षुर्यथैवांजनसंप्रयुक्तं २५ विषयानध्यायतश्चित्तं विषयेषु विसृजते मामनुस्मरतश्चित्तं
मयेव प्रविलीयते २६ तस्मादसदभिधानं यथा स्वप्नमनोरथं हित्वा मयि समाधत्स्व म
नो मद्रावभाविता २७ स्त्रीणां स्त्रीसंगिनां संगं त्यक्त्वा दूरत आत्मवान् हे मे विविक्ते आसीन
श्चित्तयेन्नाम तं द्वितः २८

भजतः स्वभावत एव भवति न च यत्नांतरमपेक्षते इति सदृष्टं तस्माह विषयानिति २६ यस्मादन्यत्साधनं तत्फलं
लब्धत्वा स्वप्नमनोरथवदसदभिधानमात्रं तस्मात्तद्विरुद्धं यमयेव मनः समाहितं कुर्विति प्रकरणार्थमुपसं
हरति तस्मादिति मद्रावभाविता मद्रावेन मद्रजननैव शोधितं २७ विशेषतो वा तस्यायनाद्युक्तकाममार्गाः प
तित्याज्या इत्याह स्त्रीणामिति आत्मवान्धीरः सन् दैमनिर्भये देशे विविक्ते विजने २८ ॥ ५५ ॥ ५५

भा० २०
७७

समानयोः कर्णयोर्विन्यसेयुः संतीमकारकुंडलेयस्मिंस्तत् श्रीवत्सप्रियोर्निकेतनं वत्समिदं हिरण्यवामतस्ता
भ्यां युक्तमित्यर्थः ३३ युमाद्भिः किरीटादिभिः आसमंताद्युतं अलंकृतं प्रसादेन शोभनमुखमीक्षणं च य
स्मिंस्तत्सुकुमारं अतिकोमलं ३३ सविशेषणं ध्यानमुपसंहरति इन्द्रियाणीति प्रकर्षेण नयेत् सर्वतः

समानकर्णविन्यसस्फुरन्मकारकुंडलं हेमांबरं घनश्यामं श्रीवत्सश्रीनिकेतनं ३३ शंखचक्र
गदापद्मवनमालाविभूषितं नूपुरैर्विलसत्यादंकोस्तुभप्रभयाच्युतं युमत्किरीटकटक
कटिसत्रांगादायुतं सर्वांगसुंदरं हृद्यं प्रसादसुमुखेक्षणं सुकुमारमभिधायैत्सर्वं सुम
नोदधत् ३३ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थभ्यामनसा कृष्यते न मनः बुद्ध्या सारथिना धीरः प्रण
मेन नयि सर्वतः ३८ तत्सर्वं व्यापकं चित्तमाकर्ष्यैकधारयेत् नान्यानि चिंतयेद्भूयः सुस्मितं

पु ३

सर्वांगयुक्ते ३८ यादृशमित्यस्योत्तरत्वेन सविशेषणमुक्त्वा यदात्म
कमित्यस्योत्तरतया प्रश्नैर्विशेषणत्यागेन ध्यानमेव समाधिपर्यंतमाह तदिति त्रिभिः एकत्रांगे
रन्यान्यंगानि न चिंतयेत् एकत्रेति यदुक्तं तदेवांगं दर्शयति सुस्मितमिति ३९ रामसमरामरा

भावयेन्मुखम् ३९

७७

प्राणायामोदिविधः सगर्भोऽगर्भश्चेति तत्र श्रेष्ठत्वात्प्राणवर्गमाह हृदीति द्वाभ्यां मूलाधारद्वारभ्य अविष्टि
न्नसंततं घंटानादनुत्पन्नमोकारं हृदि स्थितं प्राणेन उदीर्य ऊर्ध्वदृशं गुलपय्यंतं नीत्वा कथं विसौर्णवत्कमल
नालतंतुवत् तत्र मात्रातीतेस्वरं पंचदशं विंदुं संवेद्येत् अथ पुनरित्यस्य तंच विंदुशिरस्कंकुर्यादित्यर्थः
यदा मूलाधारद्वारभ्य मूर्धोत्पय्यंतं विश्रुतंतुवत् सूक्ष्ममविष्टिन्नसंततं हृदि मनसि प्राणेनोदीर्य भिद्यन्

हृद्यविष्टिन्नमोकारं घंटानादं विशेषणवत् प्राणेनोदीर्य तत्रापुनः संवेशयेत्स्वरं ३३
एवं प्राणवसंयुक्तं प्राणमेव समभ्यसेत् दशकृत्वस्त्रिषवणं मासादवर्जितानिलः ३४ हृत्युं
उरीकमंतस्थमूर्धनालमधोमुखं ध्यात्वा तदुत्पन्नमुन्निद्रमष्टपत्रं सकर्णिकं कर्णिकायां न्य
सेत्सूर्यसोमा गीनुत्तरोत्तरं ३५ वद्विमध्योऽस्मैद्रूपं ममेतच्छानमंगलं समं प्रशांतं सुमुखं
दीर्घचारुचतुर्भुजं सुचारुसुंदरग्रीवं सुकपोलशुचिस्मितं ॥

अथ पुनस्तत्रोक्तं कारं घंटानादनुत्पन्नमोकारं हृदि स्थितं उदीर्य ऊर्ध्वदृशं गुलपय्यंतं नीत्वा कथं विसौर्णवत्कमल
नालतंतुवत् तत्र मात्रातीतेस्वरं पंचदशं विंदुं संवेद्येत् अथ पुनरित्यस्य तंच विंदुशिरस्कंकुर्यादित्यर्थः ३३ मासादवर्जितोऽनिलो भवति ३४ एवं ध्यानांग
मुत्कापादशमित्यस्या तत्र वक्त्रे ध्यायपीठमाह हृत्पुंडरीकमिति सार्धं न अतः स्थंदेहांतरवर्तिनं ऊर्ध्वनालमधोमुखं मुक
लितं चक्रे हस्तीपुष्पसंकाशयस्ति तद्विपरीतं ध्यात्वेत्यर्थः न्यसेत् चिंतयेत् ३५ सविशेषणं ध्यानमाह वद्विमध्य इति ष

हृद्यविष्टिन्नमोकारं घंटानादं विशेषणवत् प्राणेनोदीर्य तत्रापुनः संवेशयेत्स्वरं ३३
एवं प्राणवसंयुक्तं प्राणमेव समभ्यसेत् दशकृत्वस्त्रिषवणं मासादवर्जितानिलः ३४ हृत्युं
उरीकमंतस्थमूर्धनालमधोमुखं ध्यात्वा तदुत्पन्नमुन्निद्रमष्टपत्रं सकर्णिकं कर्णिकायां न्य
सेत्सूर्यसोमा गीनुत्तरोत्तरं ३५ वद्विमध्योऽस्मैद्रूपं ममेतच्छानमंगलं समं प्रशांतं सुमुखं
दीर्घचारुचतुर्भुजं सुचारुसुंदरग्रीवं सुकपोलशुचिस्मितं ॥

भा० २०
७८

सिद्धिदिवितर्ककास्वित्किं नामाकथं स्वित्कीदृशी वा धारणाश्च कर्तुं प्रश्नांतरे वा शब्दः त्वमेवैतज्जानासि नान्यस्या
शयेनाह योगिनामिति २ धारणाश्च अष्टादशत्यनुषंगः योगपारंगेरिति त्रिकालतत्त्वादि सूत्राः सिद्धीरन्येपि जानंतीति भा
वः अहमेव प्रधानं मुख्यः स्वभावतः आश्रयोयासां ताः मत्सारूपप्राप्तेषु किंचिन्मूनाभवतीति भावः गुणहेतवः सत्त्वोत्कर्षहे
तुकाः ३ ताः स्वरूपेणोपदिशति अणिमेति साहचर्यं पंचभिः अणिमामहिमालघिमाचमर्त्तदेहस्य तिस्रः सिद्धयः
प्राप्तिनामसिद्धिः सर्वप्राणिनामिन्द्रियैः सह तत्तदधिष्ठातृदेवतारूपेण संबन्ध इत्यर्थः श्रुतेषु पारलौकिके

उ३ व३ वाच॥ कया धारणाया कास्वित्कथं वसिद्धिरच्युत कति वा सिद्धयो ब्रूहि योगितां सि
द्धिर्भवान् **॥ श्रीमगवानुवाच ॥** सिद्धयोष्टादशप्रोक्ता धारणायोगपारंगैः तासामष्टौ म
त्प्रधानादशैव गुणहेतवः ३ अणिमामहिमामर्त्तदेहिमा प्राप्तिमिन्द्रियैः प्राकाश्यं श्रुतद
ष्टेषु शक्तिप्रेरणमीशिता मरेण संसर्गो वशिता यत्कामसदवस्यति एतामे सिद्धयः सौम्य
अष्टौ तत्पत्तिका मताः ४

पुष्टेषु दर्शनयोगेषु पिसर्वेषु भविवरादिपिहितेषु प्राकाश्यं भोगदर्शनसामर्थ्यसिद्धिः शक्तीनां मायातदंश
भूतानां प्रेरण तत्रेश्वरमायायाः अन्येषु तदंशानां प्रेरणमीशितानां सिद्धिः विषयभोगसंसर्गो वशिता सिद्धिः
सत्कामः यद्यत्सुखं कामयते तत्तदवस्यति तस्य तस्य सीमानं प्राप्नोतीत्यमी सिद्धिः औत्पत्तिकाः स्वाभाविकाः नि

रसि शशांशुत्यर्थः ४
७८

योमित्रसर्वकारणरूपे तच्चकारणात्मपितृत्वात्मादरोहः मयिमुद्धेवस्मिन् आरूढः सन् किंचित् ध्यातुं ध्येय
विभागमपि न चिंतयेत् ४० मा मेवात्मनि विचष्टे आत्माने च सर्वात्मनि मयि संयुतं विचष्टे ज्योतिर्ज्योतिषि सं
युक्तमिवेत्यन्वयः ४१ एवं भूतस्य समाधिपर्यंतं ध्यानस्य फलमाह ध्यानेनेति मनोयुजतः समादधतः इ

तत्र सव्यपदं चित्तमाह्वय्योमिधारयेत् तच्चत्यत्कामहारोहो न किंचिदपि चिंतयेत् ४० पुं
ध्यानेनेत्यसुतीव्रेण युंजतो योगिना मनः संयास्याशुनिर्वोणं द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः ४२
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्रीभगवद्दुष्टवसंवादे चतुर्दशोऽध्यायः १४॥ श्रीभग
वानुवाच ॥ जितेन्द्रियस्य युक्तस्य जितश्वासस्य योगिनः मयि धारयतश्चेत्त उपतिष्ठंति सिद्धयः १

(भूतं) १ एवं समाहितमतिर्मा मेवात्मानमात्मनि विचष्टे मयि सर्वात्मन ज्योतिर्ज्योतिषि संयुतं ४१ भूतं १

संज्ञानक्रियाभ्रमः अधिभूताधिदैवाध्यात्मरूपः दृश्यद्रष्टृदर्शनरूपोवाभ्रमः निर्वोणं शान्तिं सम्यग्यास्यतीति ४२
इति श्रीएकादशे चतुर्दशः १४॥ ततः पंचदशोऽध्यायः १५॥ श्रीविष्णुपदसंप्राप्तावतारायतयामतः एवं म
नोयुंजतो योगिनोऽंतरा विभवंत्यः सिद्धयोपि अंतरायप्रापाय एव अतस्ताः परित्यज्य परमेश्वरपर एव भवेदिति वक्तुं
सिद्धीराह जितेन्द्रियस्येति युक्तस्यास्थिरचित्तस्य १

भा० २०
७५

वायादिभूतानां ये परमाणवः तन्मयेतदुपाधौ चित्रं मयिरंजयन् योगी कालसूक्ष्मार्थतां कालपरमाणुपा
धिरूपतामिति लघुत्वविवरणं तदुक्तं सकालः परमाणुर्वैयोभुंक्ते परमाणुतामिति १० वैकारिकाहंका
रोपाधौ मयि अखिलमेकाग्रं आत्मत्वमधिष्ठातृत्वं अत्र हेतुः मन्मनाः मयि मनोधारणप्रभावादेवं भवति
नावातीव हेतुरनुसंधेय इति भावः एवं मधारणानुभावेन मद्योगवलमाश्रय इत्यादिषु दृष्टव्यं १० क्रिया
परमाणुमये चित्रं भूतानां मयिरंजयन् कालसूक्ष्मार्थतां योगीलघिमानमवाप्नुयात् ११
धारयन्मयहन्तत्वे मनोवैकारिकेऽखिलं सर्वं द्रियाणामात्मत्वं प्राप्तिं प्राप्नोति मन्मनाः
१० महत्यात्मनियः सूत्रधारयेन्मयि मानसं प्राकाशं पारमेष्ठ्यं मे विंदते व्यक्तजननः
११ विस्मौ त्र्यधीश्वरे चित्रं धारयेत्कालविग्रहे स ईशित्वमवाप्नोति क्षेत्रक्षेत्रज्ञचोदनां १२
शक्तिप्रधानं महत्तत्त्वमेव सूत्रं तदुपाधौ मयि समे पारमेष्ठ्यं सर्वोत्कृष्टं प्राकाशं विंदते कथं भूतस्य
मे अव्यक्तात् जनमयस्य तस्य सूत्रस्य तदुपाधौ मयि तस्यार्थः ११ त्र्यधीश्वरे त्रिगुणमायानियंतरे अतएव
कालविग्रहे आकलयितुं रूपे अंतर्ध्यामिणि ईशित्वं शिनाष्टि क्षेत्रज्ञानां जीवानां क्षेत्राणां तदुपाधीनां च
चोदनां प्रेरणं न तु विसृष्टादिकर्तृत्वलक्षणमित्यर्थः १२

वि२

७५

गुणहेतुसिद्धिरह अनर्मिमलं हृत्पिपासादेराहित्यं दूरश्रवणं दर्शनं चेति द्वे सिद्धीः मनोवेगेन देहस्य
गतिः कामितरूपप्राप्तिः परकाये प्रवेशः १ स्वेष्टा मृत्युः अप्सरोभिः सह देवानां याः कीडास्तासामनुदर्शनं
प्राप्तिः संकल्पानुरूपप्राप्तिः अप्रतिहता आसमंतादतिर्यस्याः शास्त्राज्ञा चरत्येतादृशाः २ सुद्रसिद्धी श्रुपं
बाहविकालज्ञात्वमिति अहं हं शीतोत्पद्यनभिभवः आन्यादीनां संस्तभनं ३ ४ ५ तत्रैव धारणाभिः

अनर्मिमलदेहेऽस्मिन्दूरश्रवणदर्शनं मनोजवः कामरूपं परकायप्रवेशनं १ स्वच्छंदम्
त्युदेवानां सह कीडानुदर्शनं यथासंकल्पसंसिद्धिरज्ञा प्रतिहता गतिः २ त्रिकालज्ञत्वम
हं हं परचित्ताद्यभिज्ञता अन्यर्कावुविषादीनां प्रतिष्ठं भोग्यराजयः ३ एताश्चोद्देशतः प्रो
क्ता योगधारणसिद्धयः ४ ५ यथाधारणया यास्याद्यथावास्यान्निबोधमे ई भूतसूक्ष्मा
त्मनि मयितन्मात्रं धारयन्मनः अणिमानमवाप्नोति तन्मात्रोपासको मम ७ महत्त्वा
त्मन्यपि परे यथासंस्थं मनो दधत् महिमानमवाप्नोति भूतानां च पृथक् पृथक् ८

हविशेषतो निरूपयति यस्येतिया वत्समाप्ति ई भूतसूक्ष्मापाधौ मयितन्मात्रं भूतसूक्ष्माकारं सत्तन्मात्रोपा
सकः स मम दीयमानं ७ ज्ञानशक्तिमहत्त्वं चोपाधौ मयियथासंस्थं महत्त्वाकारं भूतानां
चेति आकाशादिभूतोपाधौ च मयिमनो धारयन् तत्रैव महिमानं प्राप्नोतीत्यर्थः ८

भा० २०
८०

मनोदेहं च तदनुवर्तिना वायुना सह मयि सुसंयोज्यया मद्धारणा क्रियते तस्या प्रभावेन यत्र मनो याति तत्रा
त्मा देहेऽपि यातीत्यर्थः यद्वा मनःकर्तुः आत्मानं वायुना सह देहं च मयि सुसंयोज्यया तदनुवर्तिना देहे
यातीति १८ मनः उपादाय उपादानकारणं कृत्वा यद्यदेवादिरूपं भवितुमिच्छति तत्र मनोऽभीष्टं रूपं
योगी भवेत् कुतः यतो मद्योगवत्संयोज्यमचित्यशक्तिर्नानाकारस्तस्मिन्मयि मनसो योगो धारणा तस्य वत्

मनो मयि सुसंयोज्य देहं तदनुवायुना मद्धारणानुभावेन तत्रात्मा यत्र वै मनः १८ य
दा मनः उपादाय यद्यद्रूपं भवेति तत्र देवेनो नो रूपं मद्योगवत्समाश्रयः १९ पर
कं यं विशान्तिश्च आत्मानं तत्र भावयेत् पिंडं हित्वा विशात्प्राणो वायुभूतः षडं क्रिवत् २०
पास्यो पीडा गुदं प्राणं हृदयः कं व मूर्धसु श्रोण्य वस्त्रं धरेण वस्त्रं नो तोत्स्वे जेतनुं २१ ॥

प्रभावः स एवाश्रयः कारणं १९ यत्र प्रवृत्तिरिति ततः पिंडं स्वदेहं हित्वा प्राणः प्राणप्रधानलिङ्गशरीरोपाधि
वीयुभूतः वायुवायोभूतः प्रविष्टः तेन मार्गित्यर्थः षडं ध्रुवत् भृङ्गो यथा पुष्पात्पुष्पांतरमनायासेन
प्रविशति तद्वत् २० पिंडं हित्वा तु कृतप्रकारं कथयन् स्वच्छंदमृत्युमाह पास्यो पासिना गुदं निरुध्य प्राणं
प्राणोपाधिमात्मानं वस्त्रं धरेण मूर्धद्वारेण वस्त्रेण पल्लवं वस्त्रं वा अन्यद्वा अपेक्षितं स्थानं मनसानीत्वा २१

तुरीयाख्ये विराट्पदस्य गभश्चकारं चेत्पुपाधयः ईशस्य यत्रिभिर्हीनं तुरीयं तत्पदं विदुरिति एवं तत्तुरीयेभ्यः
स्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ज्ञानवेराग्ययोश्चैव षण्णामगदतीमाना तद्वति भगवच्छ्रुश्रुति १३ यत्र प
रमानंदरूपे सर्वोपिकामस्तदंशभूतो वसीयते समायतेतं १४ अतः परं गुणहेतुकाः सिद्धीराह शुद्धे सत्तात्म
के श्वेततो शुद्धरूपतां १५ आकाशात्मायः प्राणः समष्टिरुसस्तद्रूपे मयि मनसा घोषनादं चितयन् असौ हं सो जी

नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छ्रुश्रुति मतो मय्यादध द्योगी मद्धर्मो वशितामियात् १३
निर्गुणे ब्रह्मणि मयि धारयन् विशदं मनः परमानंदमाप्नोति यत्र कामो वसीयते १४ श्वे
तद्वीपपतो चित्तं शुद्धधर्ममये मयि धारयन् श्वेततो याति षड्मिरहितो नरः १५ मय्या
काशात्मनि प्राणे मनसा घोषमुद्धहन् तत्रोपलब्धा भूतानां हं सो वाचः शृणोत्यसौ १६ चक्षु
स्त्वष्टरि संयोज्य तत्रोपलब्धमपि चक्षुषि मातत्र मनसा ध्यायन् विश्वं पश्यति सूक्ष्मदृक् १७

वस्तत्राकाशे उपलब्धा ज्ञाता सन् तत्रस्थाः विचित्रा वाचः शृणोति यद्वा तत्राकाशे उपलब्धा अभिव्यक्ता
या भूतानां वाचस्तादूरतः शृणोतीति १६ दूरश्रवणमुक्त्वा दूरदर्शनमाह त्वष्टा आदित्यः तस्मिन् परिच्छि
न्ने चक्षुः संयोज्य तं चक्षुषि संयोज्य तत्रोभयसंयोगे मां ध्यायन् विश्वं दूरतः पश्यति १७ ॥ ५५ ॥ ॥

भा० २०
८९

महिभूतीर्मसावतारान् ध्वजादिभिः सह २७ उपसंहरति उपासकस्येति एवं पृथग्धारणाभिः २८ यद्य किं नाना
धारणाप्रयासेन एकैव सर्वाः सिद्धयः भवन्तीत्याह जितेन्द्रियस्येति मद्धारणं नारायणे नुरीया खो इत्यत्रोक्ता
मया सुदुर्लभा स्यात् साका नकाचिदित्यर्थः २९ यद्यप्येवं तथापि न प्राप्यो इत्याह अंतर्गयानिति ३० तस्माद्
हेतुकी मधारणा कार्या नान्या काम्येत्याह जन्मेति जन्मनैव काश्चि सिद्धयः ति यथा देवानां यथा च यादृशामु

महिभूतीरभिध्यायनश्रीवत्सास्त्रविभूषिताः ध्वजातपत्रव्यजनैः सभवेदपराजितः २७ उपास
कस्य मामैव योगधारणामुनेः सिद्धयः पूर्वकथिता उपतिष्ठत्यशेषतः २८ जितेन्द्रियस्य शान्तस्य जि
तश्चासात्मनो मुनेः मद्धारणं धारयतः कामाः सिद्धिः सुदुर्लभा २९ अंतर्गयान्त्वदन्येतायुजतो योग
मुत्तमं मया संपद्यमानस्य कालहेतुपराहेतवः ३० जन्मौषधितपोमंत्रैर्यो वतीरिह सिद्धयः योगेना
प्राप्तिताः सर्वानान्ये योगगतिं व्रजेत् ३१ सर्वा सामपि सिद्धीनां हेतुः पतिरहं प्रभुः अहं योगस्य सांख्य

एकस्तंभः पक्षादीनां क्षेत्रत्वादितदुक्तं पातं जलेः जन्मौषधितपो
संनयोगज्ञाः सिद्धय इति योगेन मद्धारणमित्युक्तेन योगगतिं मत्सालोकादिरूपां ३१ कतरत्यत आह सर्वा सामित्यर्हे
न प्रभुत्वोपपादनमहेतुकारणपतिः पालयिता चेति किंच न केवलसिद्धीनामेव प्रभुः अपितु मोक्षादीनामपि त्या
ह अहमिति योगे मोक्षाः सांख्यतत्साधनज्ञानं धर्मस्य तदुपदेष्टुं ब्रह्मवादिनां

मत्स्यंमन्त्रिरूपंशुद्धं सत्त्वंविचिंतयेत् तदासत्त्वृत्तयः सत्तांशभूताः २२ यदावाक्त्रकालेपियथावेतिपाठेयथा
वायेनप्रकारेणबुद्ध्यासंकल्पयेत् तत्रथाप्राप्नोतीत्यर्थः यदायथासंकल्पयेत् यथावामत्परःमयिविश्वासवान्
भवति तथातदनुरूपं सर्वंप्राप्नोतीत्यर्थः किंकुर्वन् सत्येसत्यसंकल्पेसयिमनोयुंजन् २३ मदितिपृथक्
दंसमेत्यर्थः ईशितुःस्वतंत्रस्यममभावंस्वभावंप्राप्तः २४ एतागुणहेतवःक्षुद्राःधारणविदइतित्रिका

विहरिष्यन्सुराक्रीडमत्स्यं सत्त्वंविभावयेत् विमानेनोपतिष्ठंतिसत्त्वृत्तीःसुरस्त्रियः २२
यथासंकल्पयेद्बुद्ध्यायदावामत्परःपुमान् मयिसत्त्वमनोयुंजस्तथातत्समुपाश्रुते २३ योवै
मद्भावापन्नईशितुर्वेशितुःपुमान् नकुंश्चिद्विहन्येततस्यचाज्ञायथामम २४ मद्भक्त्यासु
हसत्त्वस्ययोगिनोधारणाविदः तस्यत्रैकालिकीवृद्धिर्जनममृत्युपवृंहिता २५ अग्न्यादिभिर्न
हन्येतमुनेर्योगमयंवपुः मद्योगश्रान्तचित्तस्ययादसामुदकंयथा २६

लक्ष्मणधारणसूचिता त्रैकालिकीत्रिकालवस्तुविषयास्वजनममृत्युभ्यामुपवृंहितातत्सहिता अनयैवपरचि
त्ताद्यभिज्ञातोपिव्याख्याता २५ अग्न्यादिसर्वोपघातशून्योभगवानित्येवंभूतयोगमयंतैर्नीभिभूयते अत्रहे
तुः मद्योगेति यादसामुदकंयथाऽभिघातकंनभवति तथातस्यवपुषोऽग्न्यादयइत्यर्थः अनयैवाऽद्वंद्वताऽपिवा

२६

भा० २० संसारासंभवप्रश्नेतन्मध्येदत्तमुत्तरं तदशक्त्यापुनःप्रश्नेभक्तियोगोपसंहतिः एवंप्रश्नोत्तराण्यत्रक्रमेण
 ८२ तानि विंशतिः अहमात्माः तेषां वाह्यो नावृतः सर्वदेहिनां यथाभूतानिभूतेषु बहिरंतः स्वयंतथेत्युक्तं तत्रभूता
 नियथाक्वचित्केनचिद्गुणविशेषेणाद्रिकानि वर्तन्ते क्वचित्सामान्यरूपेणैव तथात्वमपि क्वच्यं वर्तं स इति विभूतीः
 प्रश्नं ४ प्रथमं तावदुक्तमेव सर्वोत्तमकमनुवदति त्वं ब्रह्मति अणवृतं निरवरोक्तं सत्तंत्रं वा अतएव सर्वेषामपि त्राणं
 स्थितिर्जीवनं त्राणस्थितिसहितौ अप्ययोऽद्वैतयोस्मात्सत्त्वं उपादानकारणमित्यर्थः १ अत्र सदाचारप्रमाण
 उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयमहतात्मभिः उपासते त्वां भगवन् यथा तथ्येन ब्राह्मणाः २ येषु ये
 पुचभावेषु भक्त्या त्वां परमर्षयः उपासीनाः प्रपद्यन्ते संसिद्धिं तद्वदस्व मे ३ गृहश्रमसिभूता
 त्माभूतानां भूतभावनं नत्वा पश्यन्ति भूतानि पश्यन्ते मोहितानि ते ४

माह याथातथ्येन यथार्थत्वेन सर्वभूतकारणत्वां ब्रह्मणा वेदतात्पर्यं विदः २ एवंकारणत्वेन
 सर्वोत्तमनत्वमनूद्य विभूतीः पृच्छति येष्विति उपासीनाः सेवमानाः संतः ३ दुर्ज्ञेयत्वमेवाह
 गृहः अस्फुरः भूतानां प्राणिनां मध्ये अत्र हेतुः भूतानां मात्मा अंतर्गम्यामी अत्रापि हेतुः हे भूते
 भावनेति ते त्वया ४

कृतस्तत्राह अहमिति सर्वदेहिनां जीवानां मात्मायतः श्रंतरः श्रंतर्यामी एष स आत्मा तर्क्याम्यनृत इति श्रुतेः तर्हि कि
मंतर्वर्तितात्परिच्छिन्नः न बाह्यश्च व्यापक इत्यर्थः तत्र हेतुः अनावृतः एतत्सदृशं तमाह भूतेषु चतुर्विधेषु म
हामृतानि यथा वहिश्चांतश्च भवंति स्वयं अहमपि तथेत्यर्थः ॥ ३॥ इति श्री एकादशोऽध्यायः पंचदशः ॥ १५ ॥ षोडशोऽतुह
रेण विभावयुक्तविभूतयः ज्ञानवीर्यप्रभावादिविशेषेण पवर्णिताः ॥ श्रंतश्चित्तेन यद्द्यानमशक्यमकृतात्
नो श्रंतस्तद्यामातापत्ये विभूत्यादि निरूपणं एव तावन्न बाध्यायामष्टप्रश्नानि रूपिताः ब्रह्मत्वसंभवे तावत्स

अहमात्माभ्तरोवाह्योनादृतः सर्वदेहिनां यथाभूतानिभूतेषु च हिरंतः स्वयंतथा ॥३॥ इति श्रीम

इति श्रीमहापुराणे एकादशस्कंधे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ उद्धव उवाच ॥ त्वं ब्रह्म परमं साक्षादना

द्यंतमपावते सर्वेषामपि भावानां त्राणस्थित्यप्ययोऽहः ॥१॥

प्रमादिवतुष्टये बंधमुक्त्यास्तुतिद्वारे सद्रुतंगश्रुततः परे द्वादशेऽनंतरं कर्मकृतित्यागव्यवस्थितौ हंसेतिहासतो
योगनिष्ठायांचत्रयोदशे श्रेयसाधननिद्वारे ध्यानैवैवचतुर्दशे धारणासिद्धिभेदेच प्रसंगेन निरंतरं उद्धवप्रश्न
तोदत्तमुत्तरं हरिणेचितं षोडशेभूतिविस्तारे द्वयोः सप्ताष्टादशे वर्णश्रमव्रतेज्ञानादिनिर्णयेचातोयमाहीनांच
निर्णये योगत्रयाधिकारेतुविंशेचतुर्दशे तत्त्वसंख्याविवादेच पुं प्रकृत्योर्विवेचने जन्ममृत्युप्रकारेच द्वाद
शेदत्तमुत्तरं पराणधसहनेचतुर्भिस्तदन्तरे सप्तविंशेक्रियायोगप्रश्नेतदुपवर्णनं अष्टाविंशेततः प्रोक्तासा

नयोगोपसंहृतिः ॥

भा० २०
८३

विशेषतोविभूतीह कलयतां वशीकुर्वतां मध्ये गुणानां साम्यं प्रकृतिः गुणिनिधर्मिणि औत्पत्तिकः स्वाभाविको योगगुणः
सोऽहं १० सत्त्वं प्रथमकार्यं महानहत्तत्त्वं सत्त्वापाधित्वात् दुर्जयत्वाच्च जीवस्य सत्त्वं बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन च

अहं गतिर्गतिमतां कालः कलयतामहं गुणानां चाप्यहं साम्यं गुणिन्यौत्पत्तिको गुणः १० गुणिना
मप्यहं सत्त्वं महता च महानहं सत्त्वाणामप्यहं जीवो दुर्जयानामहं मनः ११ हिरण्यगर्भो देवानां मं
त्राणां प्रसावस्त्रिवृत् अक्षराणामकाराणां सिपदानिष्टदसामहं १२ इन्द्रो हं सर्वदेवानां वसूनामसि
हव्यवाद् आदित्यानामहं विष्णुर्द्राणां नीललोहितः १३ महर्षीणां भृगुरहरो जर्षीणामहं मनुः
देवर्षीणां नारदो हं हविर्धान्यसिधेनुषु १४ सिद्धेश्वराणां कपिलः सुपर्णोऽहं पतत्रिणां प्रजाप
तीनां दत्तोऽहं पितॄणामहमर्ष्यमा १५ मां विद्मद्भवदेत्यानां प्रजादमसुरेश्वरं सोमं नक्षत्रैष
धीनां मनुष्याणां च भूपतिं १६ उच्चैः श्रवास्तुरंगाणां धातूनामसिं काचनं यमः संयमतां चाहं
सर्पाणामसिं वासुकिः १७

वमाराग्रमात्रोद्यपरोपि दृष्ट इति श्रुतेः ११ वेदानां संवंधी
तेषां मध्यापकः पदानि त्रिपदा गायत्रीत्यर्थः १२ १३ हविर्धानी कामधेनुः १४ १५ नक्षत्रैषधीनां प्रभुं सोमं
यादसा प्रभुं तपतांतां पंच तां धुमतां दीप्तिमतां च मध्ये १६ संयमतां दंडयतामित्यर्थः १७ एमरा मरा मरा म

ता एव सा कल्पेन पृच्छति हे महाविभूते याः काश्चिद्भूम्यादिषु ते विभूतयः रसायां रसात्तले अनुभावितास्त्वयै
व केन चिच्छक्तिविशेषेण संयोजिताः तीर्थानां पदं च तदंघ्रिपदं च ५ न एवावतारभूता ज्जेन प्रश्नसंवादिता तत्र
यं प्रश्नः साधीयानिति तावदनुमोदते एवमिति त्रिभिः प्रश्नप्रष्टुं सपत्नैर्योऽपि मिच्छता विनशने कुरुक्षेत्रे द्रुपदु
सुर्विभूतिप्रश्नेकः प्रसंगस्तत्राह सावेति लौकिकः प्राक्तेन मतिः सन् ततो जातिवधान् निवृत्तः ७ सच यदा ततो जातिवधा

यां काश्च भूमौ दिविवैरसायां विभूतयो दिक्षु महाविभूते तामहमाख्याद्यनुभावितास्ते न मामिति तीर्थप
दां क्रियन् ॥ ५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एवमेतदहं पृष्टुः प्रश्नं प्रश्नविदां वर युयुत्सुना विनशने सपत्नैर्ज्जेने
न वै हे सात्वाजातिवधं गद्ये मधमे रज्यहेतुकं ततो निवृत्तौ हंतो हंतो यमिति लौकिकः ७ सतदा पुरुषं वा
प्रायुक्तो मप्रतिबोधितः अभ्यभाषत मामेवं यथा त्वं रणमूर्धनि ८ अहमात्मोद्दामीषां भूतानां सु
हृदीश्वरः अहं सर्वो रिभूतानि तेषां स्थित्युद्वाप्ययः ९

निवृत्तः तदा मया प्रतिबोधितः सन् यथा त्वमभिभाषसे एवं संग्रासमुखे मामभ्यभाषत तद्देवतवापिकथ
यिष्यामीति भावः ८ ता विभूतीः कथयति अहमिति अस्मच्छब्दसमाधिकरणः प्रथमा ता द्वितीयां तांश्च सर्वा
विभूतयः तांश्चापासनायै कथ्यते षष्ठी च कचिन्निर्द्धारणे संबोधै च कचिच्च यथा योग्यं दृष्ट्वा ततश्चासीषां भू
तानां मातेति सुहृदिति ईश्वर इति च सामान्येनाह मुपास्य इत्यर्थः एवं स ब्रूते षां स्थित्युद्वाप्ययः तद्देवत इत्यर्थः ९

कुमारः सनत्कुमारः २४ संन्यासः भूताभयप्रदानं हेमाणामभयस्थानानां मध्ये अवहिर्मतिः अंतर्निष्ठास्तनृतं प्रियवच
नं मोनं च न हि प्रियभाषणे मोने च पुरुषस्याभिप्रायो ज्ञायते अतः प्रजापतिः यस्य देहाद्वाग्म्यां मिथुनमभूत्स एव सु
खमिथुनं अर्द्धवारुण्य आत्मनो यत्यतीति श्रुतेः २५ अनिमिषामप्रमत्तानां मधुमाधवौ वसन्त इत्यर्थः अभि

स्वाणंतु सतरूपाहंपुंसां स्वायं भुवो मनुः नागयणो मुनीनां च कुमारो ब्रह्मचारिणं २४ धर्मा
णामस्मि संन्यासः क्षेमाणामबुद्धिर्मतिः गुह्यानां सूतं तमो न मिथुनानां मज्जस्त्वहं २५ संवत्सरे
स्य निमिषा मृतूनां सधुमाधवो मासानां मार्गशीर्षो ह नक्षत्राणां तथाभिजित् २६ अहं युगानां
चक्रं तंधीराणां देवलोऽसितः देवाय नोऽस्मि व्यासानां कवीनां काव्यं आत्मवान् २७ वासुदेवो
भगवतां त्वं तु भागवतेष्वहं किंपुरुषाणां हनुमान् विद्याधराणामुदप्रणिः २८ रत्नानां पद्मरा
जोऽस्मि पद्मकोशमुपेशसो कुशाऽस्मि देवजातीनां गवामाज्यहविः सहस्र २९ ॥ ५५ ॥ १०

जितउत्तराषाढाचतुर्थपादः तथाचश्रुतिः अभिजिन्तामनक्षत्रसुपरिष्ठादाषाढानामधस्ताच्छोणमा इत्यादिः
इति कृतं कृतमृगशिरः अक्षतश्च व्यासानां वेदविभागकृतेण कवीनां विदुषां काव्यः शुक्रः २० भगवतो उत्प
त्तिप्रलयचैव भूतानामागतिं गतिं वेति विद्यामविद्यां च सवाच्यो भगवानित्येवं तत्तद्वर्णनं २८ सुपेशसं सुंद
राणां दर्भजातीनां कासदुर्वादीनां हविः पुचसेडाणादिषु घृतेषु वा २९ ॥

१८ शिरोमणं दंष्ट्रिणां च मध्येतेषां प्रभुर्वीर्यः संन्यासः प्रथमो ब्राह्मणः १८ स्त्रोतसां प्रवाहानां च सरसां स्थिरोद
काशयानां १९ धिष्मतां निवासस्थानानां गहनानां दुर्गमाणां २० ब्रह्मिष्ठानां वेदार्थनिष्ठानां सेनान्यां च मरुपती
नां अग्रण्यां सन्नार्गप्रवर्तकानां अजो ब्रह्मा २१ शुचीनां शोधकानां मयि माज्जेन तद्गणधर्षणदीनां मध्ये वाद्यादि

नागेंद्राणां मन्तो हं मृगेंद्रः शृंगिदंष्ट्रिणां आश्रमाणां महंतु र्यैव र्णीनां प्रथमो नद्य १८ ती
र्थानां श्रोतसां गंगा समुद्रः सरसामहं आयुधानां धनुरहं त्रिपुरा घ्नधनुष्मतां १९ धिष्मता
नां मस्य हं मेरुगहनानां हिमालयः वनस्पतीनां मश्वत्यमोषधीनां महं यवः २० पुरोधसां व
शिष्टे हं ब्रह्मिष्ठानां बृहस्पतिः स्कंदो हं सर्वसेनान्यामग्रण्यां भगवान्मज्जः २१ यज्ञानां ब्रह्मय
ज्ञो हं व्रतानां मविहिंसनं वायुग्न्यको विवागात्मा शुचीनां मप्यहं शुचिः २२ योगानां मात्मसंरो
धो मे त्रोसि विजिगीषतां आन्वीक्षिकी कौशलानां विकल्पः ख्यातिवादिनां २३

रूपः शोधकोऽहं २२ योगानां योगांगानां मष्टानां मध्ये आत्मसंरोधः समाधिरहं मंत्रो नीतिकौशलानां विवेक
नेपुण्यानां मध्ये आन्वीक्षिकी आत्मानात्मविवेकविद्या अख्यात्यन्यथाख्यातिशून्यख्यात्यसख्यात्यनिर्वच
नीयख्यातिवादिनामेव मिदमेवं वेत्ति यो दुरंतो विकल्पः सोऽहम् २३

भा० २०
८५

तदेवंतत्रतत्रनिर्द्धारणेनतत्रसंबंधेनच विशेषतोविभूतीर्निरूपेदानीसामान्यतःसर्वाअपिनिरूपयति पृथि
वीतिसादृश्येनपृथिव्यादिशब्देस्तन्मात्राणिविवक्षितानि अहंअहंकारः महान्महत्तत्त्व एताःसप्तकृतिवि.
कृतयोविकारःपंचमहाभूतानिएकादशेंद्रियाणिचेत्येवंपौडशसंख्याकःपुरुषोजीवः अच्युतप्रकृतिःएवंप
चविंशतितत्त्वानि तद्वत्कर्मलप्रकृतिरविकृतिमहदाद्याः प्रकृतिविकृतयःसप्तपौडशकश्च विकारानप्रकृति
नविकृतिःपुरुषइति किंच रजःसत्त्वतमइतिप्रकृतेर्गुणश्चपरंब्रह्मचतदैतत्सर्वमहमेवकिंच एतत्प्रसंख्या
पृथिवीवायुराकाशआपोज्योतिरहंमहान् विकारःपुरुषोऽच्युतंरजःसत्त्वतमःपरं अहमेतत्प्र
संख्यानंज्ञानंतत्त्वविनिश्चयः ३६ मयेष्टरेणजीवेनगुणेनगुणिनाविना सर्वात्मनापिसर्वेणन
भावोविद्यतेकचित् ३७ संख्यानंपरमाणुनाकालेनक्रियतेमया नतथामेविभूतीनांसृजतोऽदानी
नएतेषांपरिगणनमेतेषांलक्षणतोज्ञानंवतत्फलंतत्त्वविनिश्चयश्चाहमेव ३६ एतदेवसंक्षिप्तं कौटिशाः ३८
प्याह मयेति जीवेष्टरेरूपोहिविधोयोभावः यश्चगुणगुणिरूपोयश्चज्ञज्ञरूपःससर्वोपिमयाविनामद्यतिरेकेणनास्ति अ
हमेवसर्ववित्पृथः ३७ ननुसामान्यतःकिमेवंसंक्षिप्तकथयसि पूर्ववन्निर्द्धारणसंबंधाभ्यांविशेषतःसर्वाःकथयेतिचेत्तत्राह
संख्यानंपृथिव्यादिपरमाणुनाकालेनमहता तदपिमयेवक्रियतइति कृत्वावक्तुंशक्यते तथामेविभूतीनांसंख्यानंकर्तुंनश
क्यतेकुतइत्यत आह सृजतोऽदानीति यदामयासृज्यमानमंडानामेवतावत्संख्यानास्ति तदाकुतस्तद्वतानांविभूतीनांसंख्येय

८५

लक्ष्मीर्धनादिसंपत् ३० वलवतामोजश्चसहस्रसात्वतां भागवतानां भक्ता कृतं कर्माहमित्यर्थः तेषामेव नव
वृहत्सर्वे वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धनारायणहृद्यग्रीववरहृन्सिंहवामनारुतियो नवमूर्ते यस्तासामध्य
वासुदेवाख्य ३१ गंधर्वाणां विश्वावसुः अपराणां पूर्वचिचिः गंधमात्रमविकृतं ३२ परमः मधुरः परः पराख्य

व्यवसायिनामहं लक्ष्मीः कितवानां च्छलग्रहः तितित्तास्मितितित्तरां सत्वसत्ववतामहं ३० उज्जः
सहोवलवतां कर्माहं विद्विषात्वतां सात्वतानवमूर्तीनामादिमूर्तिरहं परा ३१ विश्वेवसुः पूर्वचिचि
गंधर्वाप्यारसामहं मधुराणामहं स्थेय्यं गंधमात्रमहं भुवः ३२ अपारसश्च परमस्तेजसीनां वि
भावसुः प्रभासूर्ये दुतागणं शवोहनभसः परः ३३ ब्रह्मण्यानां वलिरहं वीराणामहमर्जुनः
भूतानां स्थितिरुत्पत्तिरहं वै प्रतिसंक्रमः ३४ गत्युत्तुत्सर्गोपादानमानंदस्पर्शतदणं आश्वादिश्रु
त्यवघ्राणमहं सर्वेद्रियेद्रियं ३५

शब्दः ३३ अर्जुनः पार्थ भूतानां प्राणिनां प्रतिसंक्रमः प्रलयः ३४ गत्यादयः पंचकर्मेद्रियव्यापाराः स्पर्शादयो ज्ञा
नेद्रियव्यापाराः तत्र लक्षणं दर्शनं सर्वेद्रियाणामिंद्रियं तत्र दर्शग्रहणशक्तिरप्यहं ३५ रामरामराम

भा० २०
८६

ततः सप्रदशेष्टे स्वधर्मे भक्ति लक्षणं ॥ हंसोक्तं धर्ममन्त्राद्वदन् चारिगृहस्थयोः कर्मो हं विद्वि सात्वतामित्य
त्र भक्त्या कृतं तत्कर्म मोक्षसाधनं मदिभूतिरित्युक्तं भक्तिसाधनत्वं च कर्मणो मयोदिते सुवहितः स्वधर्मे वि
द्यादिना तत्र तत्रोक्तं न च कर्मानुष्ठादृणां नियमेन भक्तिरुच्यते अतः पुच्छति यस्त्वयेति सप्रभिः पूर्वकल्या

उद्धव उवाच ॥ यस्त्वयाभिहितः पूर्वधर्मस्त्वद्वक्तिलक्षणः ॥ वर्णश्रमाचारवतां सर्वेषां द्विपदामपि
यथानुष्ठीयमानेन त्वयि भक्तिर्नृणां भवेत् स्वधर्मेणारविंदात्ततनमाख्यातुमर्हसि १ पुरा कि
ल महाबाहो धर्मपरमकंप्रभो यत्नेन हंसरूपेण ब्रह्मणे भ्यात्यमाधव सद्गता न सुमहता कालेना
मित्रकरीने न प्रायो भविता मूर्त्यलोके प्रागनुशसितः २ वक्ता कर्ता विज्ञानान्यो धर्मस्याच्युतते भुवि
सभायामपि वैरिं च्या यत्र मूर्तिधराः कलाः ३ कर्त्रीः वित्रा प्रवक्ता च भवतामधुसूदन त्यक्तमहीतले
देवविनष्टकः प्रवक्ष्यामि ४ तत्रेनः सर्वधर्मस्य धर्मस्त्वद्वक्तिलक्षणः यथा यस्य विधीयेत तथा वर्णयेत् प्र

दोत्वद्वक्तिलक्षणः तज्ज्ञापकः तत्साधनमित्यर्थः वर्णश्रमहीनानामपि द्विपदान्तराणां यथायेन प्रकारेणानु
ष्ठीयमानेन स्वधर्मेण १ ननु सप्रदाया देवज्ञास्यते किंपुनर्वर्णनेन तत्राह पुरेति परमकं परमश्लासीकं सु
खरूपं यत्तयं हंसरूपेण धर्मोक्तं ननु योगमात्रेणानीतमागतं यत्तयं धर्मविवक्षयेत्युक्तत्वात् प्राग
नुशसितोपि न भविता न भविष्यति २ तत्र हेतुमाह वक्तेति ह्यभ्याते त्वत्तोऽन्यः कलावदाद्याः ३ ४ तत्रेस्मान्नो

स्माकं ननु धर्ममध्यस्थस्य या विधीयते ३

८६

तथापि विशेषत एव सर्वा अपि संक्षेपतः कथया मीत्याह तेजःप्रभावः श्रीसंपत्सौभगं मनो नयनाङ्गादकत्वं भगोभाग्यं वी
र्यं वलं श्रेयकोविभूतिः ३९ उपसंहरति एतादृति एते च विभूतिभेदा मायि चित्रावताराय कथिताः अतोऽनात्रातीया
भिनिवेशेन कर्तव्य इत्याह मनोविकारा एव न तु परमार्थाः यथा किंचित्त्वपुष्पादिवाङ्मात्रेण भिधीयते तत्तुल्याः ४०

तेजःश्रीः कीर्तिरैश्वर्यं द्रुतीत्यागः सौभगं भगः वीर्यं तितित्ता विज्ञानं यत्र यत्र श्रेयं श्रेयः ३९ एतास्ते
कीर्तिनाः सर्वाः संक्षेपेण विभूतयः मनोविकारा एव ते यथा वाचविधीयते ४० वाचं यच्छ मनो यच्छ
प्राणं यच्छेन्द्रियाणि च आत्मानमात्मना यच्छ न भयः कल्पसेऽध्वने ४१ यो वै वाङ्मनसी सम्यगसं
यच्छ न धियायतिः तस्य व्रतं तपोदानं स्रवत्यामघं वां वुवत् ४२ तस्माद्वचो मनः प्राणान्नियच्छे न
त्यगधराः मद्रक्ति युक्त्या बुद्ध्या ततः परिसमाप्यते ४३ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादश

स्कन्धे श्रीभगवद्ब्रह्मसंवादे महाविभूतिवर्णनोऽष्टोऽध्यायः १६॥

तस्माद्वागादीन्नियच्छ आत्मानं बुद्धिं आत्मना सत्त्वसंपन्नया तथैव नियच्छ अध्वने संसारमार्गाय ४१
असंयतते दोषमाह यदति असंयच्छन् न संयच्छति ४२ परिसमाप्यते कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ४३ इति
श्रीएकादशोऽष्टोऽध्यायः १६॥

ਮੀ० ਈ०
੮੭

समवैराजरूपस्य हृदयं दोः धस्तात् ब्रह्मचर्यमिति नैष्टिकाभिप्रायं ११ तेषामधिकारविशेषेण स्वभावान्न
हवर्णा नामिति पंचभिः जन्मस्थानानुसारिण्यः नीचैरित्यवयवं अतोऽयमर्थः मंदोभिर्जन्मभूमिभिर्मंदैः
उत्तमाभिरुत्तमाश्चेति १२ तपश्चालोचनं १३ तेजः प्रतापः १४ १५ १६ एतेरेवाप्रमस्वभावा अपि ज्ञेयाः

गृहाश्रमो जघनतो व्रतचर्या हृदो मम वक्षंस्थलाद्वनेवासोन्यासः शीर्षेण संस्थितः ११
वर्णनामाश्रमार्णचजनभूम्यनुसारिणीः आसनप्रकृतयो नृणां नीचैर्नीचात्तमोत्तमाः १२ श
मोदमस्तपः शौचं संतोषः क्षांतिराजीवं मद्रुक्किश्चदया सत्यं व्रतं प्रकृतयस्त्रिमाः १३ तेजो वलं
धृतिः शौर्यं तितित्तौदाय्यं मुद्यमः स्थैर्यं व्रतं गतं श्रयं तत्र प्रकृतयस्त्रिमाः १४ आस्तिक्यं द
ननिष्ठा च श्रद्धा भो विप्रसंवनं श्रुतिरिषोपचये वैशेष्यं प्रकृतयस्त्रिमाः १५ शुश्रूषणं हि जगवां वंदा
नावाप्यमायया तत्र लब्धेन संतोषः श्रुद्रप्रकृतयस्त्रिमाः १६ अशौचमन्दतंसं सयं नास्तिक्यं शुक्ल
विग्रहः कामक्रोधश्चतुर्ष्वस्वभावांस्तेवसायिनां १७ अहिंसा सत्यमस्तेयमकामक्रोधलोभता भ
तहाद्यानां सभावा नाह अमौ चमिति अहंतिनां १८

तदाद्यानां सभावा नाह असेचमिति शुक्रविग्रहः निर्मलः कलहः तर्षः तस्मा १७ तत्र तावत्सर्वसाधारणं धर्ममाह अहिंसेति सार्ववर्णिकरतिवर्णग्रहणमुपलक्षणा र्थम् १८ रामरामरामरामरामरामरामरामरामराम

भा० २०
८८

अन्यदपियन्मंत्रं प्राप्नोत च निवेदयेत् तेनानुज्ञातुं तु संयतः सन्नुपयुं जीतेत्यर्थः २५ यानशय्यासनस्थानैः यातं
एष्टतोयानेन निद्रितमप्रमत्ततया समीपशयनं न विभ्रान्तं पादसंवाहनादिभिः समीपासनेन आसीनं कर्तव्यं
लिः सन्तियोगप्रतीक्षया दूरेऽवस्थानेनेत्यर्थः २६ एवं व्रतं यस्य सः २७ एवमुपकुर्वाणस्य धर्माचुत्काने
सायं प्रातरुपानीयभैक्ष्यंतस्मै निवेदयेत् यच्चान्यदप्यनुज्ञातमुपयुं जीतसंयतः २५ शुश्रूषमा
ण आचार्यसदोपासीत नीचवत् यानशय्यासनस्थानैर्नीतिदूरे कर्तव्यं जलिः २६ एवं व्रतं गुरु
कुले वसेद्भोगविवर्जितः विद्यासमाप्यते यावद्विभ्रद्वतमखंडितं २७ यद्यसौ छंदसं लोकमारा
ध्यन्ब्रह्मविष्टं गुरवे विन्यसेद्देहं स्वाध्यायार्थं बृहद्वतः २८ अग्नौ गुरवात्मनि च सर्वभूतेषु मां प
रं अष्टयगधीरुपासीत ब्रह्मवर्चस्य कल्मषः २९ स्त्रीणां निरीक्षणास्पृशं स्नाप ह्वेलनादिकं प्राणि
नां मिथुनीभूतानं गृहस्थोऽग्रतस्त्यजेत् ३०
ष्टिकस्य विशेषधर्मानाह यदीति षड्विः असेवसुचारीयदि छंदसं लोकं महलं किंततो ब्रह्मलोकं चारुच्यन आरोह मि
ष्टतीत्यर्थः यद्वा छंदसं लोकविशेषं यत्र मूर्तिधरा कला इत्युक्तत्वात् तर्हि बृहद्वतः सन् बृहन्नैष्टिकं व्रतं यस्य सः विन्य
सेत् समर्पयेत् अधिकस्ताध्यायार्थमधीतनिष्क्रयार्थं वा २८ ब्रह्मवर्चसं वेदाभ्यासजं तेजस्तद्वान् २९ तस्यैव वनस्थयत्ति साधा

एवमपि नित्यं स्त्रीणां मिथुनीभूतानं गृहस्थस्त्यजेत् न पश्य
दित्यर्थः ३०

वर्णधर्मानुग्रहस्य प्रकरणे वक्ष्यति प्रथमं तावदाश्रमेषु वृत्तचारिणो धर्मावर्ण्यते सच द्विविधः उपकु
र्वन्नेष्टिकश्च तत्रास्य धर्मानाह द्वितीयमिति नवभिः द्विजः त्रैवर्णिकः आनुपूर्व्याङ्गभाधानादिसंस्कारक्रमे
ण द्वितीयमुपनयनारब्धजनप्राप्याचार्येणादृतो वेदमधीयीत चकारात्रदर्थं च विचारयेत् १९ किंच मेखलादीन् कुश

नय

द्वितीयं प्राप्यानुपूर्व्याङ्गमोपैतं द्विजः वसनगुरुकुलेदांतो वस्त्राधीयीत चादृतः १९ मेखलाजिनदं
शतवस्त्रसूत्रकमंडलून् जटिलोऽधौ तदद्वासां रक्तपीठः कुशानदधत् स्नानभोजनहोमेषु जपो
चारं च वाग्यतः २० न छिंघान्नखरोमाणिकक्षोपस्थगता न्यपि २१ रेतोनावकिरेज्जातु वस्त्रधरः सयं
अवकीर्णः वगाद्यास्पृश्यात्सुस्त्रिपदां जपेत् २२ अम्यक्काचार्यगोविप्रगुरुवृद्धसुरान्मुचिः समाहितज
पासीत संध्ये च यतवाग्जपन् २३ आचार्यं भाविजानीयान्नावमन्येत कर्हिचित् नमस्य बुद्ध्या सयेत सर्वदेवमयो

अदधत् तत्राजिनशरेनाक्षमाला कथं भूतः जटिलः अनभंगादिना जातजटः तथा अधौ तदद्वासां गुरुः २४
रक्तपीठः रंताश्वासश्च देहासां न धौतानितानियस्यसः अधौ तदद्वासाः सचासावरक्तपीठश्च नैकोत्तुकादिनारक्तं पीठमास
नयस्यसः जपश्च उचारो मूत्रपुरीषोत्सर्गश्च जपो चारतस्मिन्वाग्यतः मौनी भवेत् २० २१ रेतोवृद्धिपूर्वकं नावकिरेत् नोत्सर्जे
त् वस्त्रधरः अग्रहस्थः स्वयमेव कथं चिद्वकीर्णं अवगाह्य स्नात्वा यतासुः कृतप्राणायामः त्रिपदां गायत्री जपेत्
२२ संध्ये च यतवाग्जपन्नुपासीत मध्याह्नसंध्यानिमित्तं मौननास्तीति वचनं २३ २४ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥

भा० २०
८६

नियम १

विवाहपूर्वकं वर्णधर्मेः सहगृहस्थधर्मानाह गृहार्थीति सदृशी सवर्णं अजुगुप्सितं केवलतो लक्षणं तस्या
निदितां कामतस्तु यामन्यामुद्धे नो सवर्णमनुत्तस्या अनंतरं तत्रापि वर्णक्रमेणोद्धेदित्यर्थः ३५ तत्रापि
ति वाच्येति सौवर्णं तु पूर्वस्यैव ततश्चैकाग्र्याक्रमं ब्राह्मणक्षत्रियविशाभार्याः स्वाः शूद्रजन्मरतिस्मृतेः
३५ इत्यादयस्त्रैवर्णिकानामावश्यकधर्मोः प्रतिग्रहादित्रयं तु वृत्तिः सा च ब्राह्मणस्यैव ३६ तत्रापि मु
गृहार्थी सदृशी भार्यामुद्धेदजुगुप्सितां यदीयसीतु वयसायां सवर्णमनुक्रमतः ३५ इत्याध्य
यनेदानानि सर्वेषां च द्विजन्मनां प्रतिग्रहोऽध्यापनं च ब्राह्मणस्यैव याजने ३६ प्रतिग्रहं मन्य
मानस्तपस्तेजोयशोनुदं अन्याभ्यामुपजीवेत्त शिलैर्वा दोषदृक्तयोः ३७ ब्राह्मणस्य हि देहोऽ
यं हृद्रकामायनेष्यते कृच्छ्रायतपसे चैह प्रेत्यानतसुखाय च ३८ शिलोच्छ्रुत्यापरितुष्ट
चित्ताधर्ममहातं विरजं जुषाणः मय्यर्पितात्मा गृहस्थवतिष्ठन्नातिप्रशक्तः समुपेति शान्तिम्
स्वां मुख्यमां चान्यां वृत्तिमाह प्रतिग्रहमिति तयोर्याजनाध्यापनयोरपि कार्यस्यादिदोषं पश्यन् शिलैः स्ना
मित्यक्तैः क्षेत्रपतितैः कलिणैः ३९ एवं वृत्तिकायां ब्राह्मणेन मोढव्यमित्याह ब्राह्मणस्येति ३८ उच्छ्रु
तिर्नाम विषयादिपतितकरणपादानं तं शिलवत्सैकीकृत्य यातुष्टचित्तस्य मोक्षफलमाह शिलोच्छेति

संज्ञासमाप्तिष्यादिलक्षणम् ३६
३७

तस्यैवसर्वाश्रमसाधारणं धर्ममाह शौचमिति द्वाभ्यां ३१ निष्कामनैष्टिकस्य तु मोक्षफलमाह एवमिति अमलः
निष्कामश्चेदग्धः कर्माशयोऽतः करणस्य तथाभूतः स न मद्रक्तो भवति ३२ उपकुर्वीतस्य समावर्तनप्रकार
माह अथेति अनंतरं द्वितीयाश्रमं आवेक्ष्यन् प्रवेष्टुमिच्छन् यथायथावद्विचारितवेद्यर्थः स्नायात् अभ्यंगादिकं

शौचमाचमनं स्नानं संध्यापासनमार्जनं तीर्थसेवा जपो सृष्ट्या भक्त्या संभाष्यवर्जनं सर्वाश्र
मप्रयुक्तोपनिषमः कुलनंदन मद्रावसर्वभूतेषु मनोवाककायसंयमः ३१ एवं बृहद्रथे धरो
ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् मद्रक्तसीव्रतपसा दग्धकर्माशयोऽमलः ३२ अथानंतरमावेक्ष्यन् य
थाजिज्ञासितागमः गुरवे दक्षिणां दत्त्वा स्नायाद्गुर्वनुमोदितः ३३ गृहं वनं वापि शेत प्रव्रजेद्वा
द्विजोत्तमः आश्रमादाश्रमं गच्छेन्नान्यथा मत्परश्चरेत् ३४ ॥ ५५ ॥ ५५

कृत्वा समावर्ततेत्यर्थः ३३ तस्याधिकारानुरूपमाश्रमविकल्पसमुच्चयात्वाह गृहमिति सकामश्चेद्गृहं अ
तः करणशुद्धादिकामश्चेद्वनं प्रविशेत् शुद्धान्तःकरणः स चाद्विजोत्तमः ब्राह्मणश्चेत्प्रव्रजेदित्यर्थः यदा
आश्रमादाश्रमं गच्छेत् अन्यथा अनाश्रमी प्रतिलोमं चनाचरेदित्यर्थः अमत्पर इति वाक्ये स्वभक्तस्या
श्रमनियमभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् ३४

भा० २०
२०

तदेवं द्वित्रिव्यवस्थामुक्ता पुनर्गृहस्थस्यावश्यकान् पंचयज्ञानाह वेदाध्ययनं व्रतयज्ञसेन ऋषीन् स्वधाकारे
ण पितृन् स्वाहाकारेण देवान् बलिहरणेन भूतानि अन्नाद्यैर्नौदकादिभिर्मनुष्यानि तिज्ञातव्यं यथोदयं किम
वानुसारतः तेषां श्रद्धा विधत्ते मद्रूपाणीति ४६ आवश्यकं धर्ममुक्ता शक्त्यनुसारं धर्ममाह यदृच्छया न
द्यमं विना उपाज्जितेन वा शुक्लेन स्वरत्न्या लब्धेन शुद्धेन धनेन वा भृत्यान् पोष्यान् ४७ गृहस्थस्यापि निवृत्तिनि

वेदाध्यायस्रधा स्वाहावत्यन्नाद्यैर्यथोदयं देवर्षिपितृभूतानि मद्रूपाण्यन्तर्हं यजेत् ४६ यदृच्छ
योपपन्नेन शुक्लेनोपाज्जितेन वा धनेनापीडयन् भृत्यान् त्यायेनैवाहरे कर्तव्यं ४७ कुटुंबेषु न
सज्जेत न प्रमाद्ये कुटुंबेऽपि विपश्चिन्तश्चरं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् ४८ पुत्रदाराप्रबंधनां संगमः
पाथसंगमः अनुदेहं विधत्ते तस्वप्नो निद्रानुगायथा ४९ इत्थं परैश्च शनयुक्तो गृहेऽतिथिवद्

सनं न गृहेऽनुवध्योतनिर्ममोतिरुहंकृतः ५०

सामाह कुटुंबेऽपि विपश्चिन्तः न प्रमाद्येत् श्रद्धा विधत्ते तस्वप्नो निद्रानुगायथा ४९ इत्थं परैश्च शनयुक्तो गृहेऽतिथिवद्
चारेणेत्याह विपश्चिदिति ४८ तत्रापि दृष्टेऽसंकराधिकत्वात् तेषां न श्रद्धां प्रपंचयति पुत्रादीनामेकत्र संग
मः पंथानां प्रमायां संगम इव तद्भूतः अनुदेहं प्रतिदेहमेते विधत्ते नश्यन्ति द्रानुवर्त्ती स्वप्नो निद्राया यथे ५०

अतिथिवद्गृहीतः ५०

५०

एवमधनस्य महत्फलमुक्तासधनानामप्याह त्रिभिः समुद्धरंति दारिद्र्या दुत्तारयंति विप्रमित्युपलक्षणम्
मत्परायणं यं कमपि ४० राजस्त्वावश्यकमेतदित्याह सर्वा इति ४१ ४२ सर्वेषामापद्विनाशह त्रिभिः परेष्वेव
क्रियाहेः ननु सुखलवणाद्यैः तत्रापदाक्रांतश्चेत्तद्वदेन ह्यविवक्षितं यद्यपि गोतमोऽंतर्गोपापीयसीति मातिष्ठे

समुद्धरंति ये विप्रं सीदंतं मत्परायणं तानुद्धरिष्येन चिरादापद्भ्यो नौरिवार्णवात् ४० सर्वाः समु
द्धरेद्राजापिते वयसनात्प्रजाः आत्मानमात्मना धीरो यथा गजपतिर्गजान् ४१ एवं विधो नरपतिर्वि
मानेनार्कवर्चसा विधयेत्सुभं कृत्स्नमिंद्रेण सह मोदते ४२ सीदन्ति प्रोवलिगृह्या परेष्वेवापदंतरेव
खड्गेन वापदाक्रांतो न श्ववृत्त्या कथंचन ४३ वैश्यवृत्त्या तु राजन्यो जीवन्मृगययापदि चरेद्वा विप्ररूपे
ण न श्ववृत्त्या कथंचन ४४ शूद्रवृत्तिं भजेद्वैश्यः शूद्रः कारुकलक्रियां कृच्छ्रान्मुक्तो न गार्ह्येण वृत्तिं लिप्से
तकर्मणा ४५

दिति स्मरन् खड्गधारणं परमवि क्रियाच्छ्रेष्ठं मन्यते तथापि हिंसातो वलिगृह्णति रेव श्रेष्ठेति भगवतो
मतम् नतु श्ववृत्त्या नीचसेवया ४३ तत्राप्यापदि मृगयया विप्ररूपेण अध्यापनादिना ४४ कारवः प्रति
लोमजविशेषावरुडादयः तेषां वृत्तिकलादिक्रियां आपदुत्तीर्णस्तु नानु कल्पेन वत्तैतैत्याह कृच्छ्रादिति ४५ ॥

भा० २०
२१

दंतोदंतान् नधावेन्नशोधयेत् त्रिकालमप्सु मज्जेत सुषुप्तवस्त्रायात् स्थंडिलेशयः भूमिशायी ३ तप्येत
पंचाग्नीन् सूर्येण सह चतुर्दिशमग्नीनिधाय तानंतापयेदित्यर्थः आसारषाट् आसारंधारा संपातंसहते
इति तथा अभ्रावकोशनामव्रतंचरेदिति जले आकंठमग्नः उदवासं नामव्रतंचरेत् ४ उत्खलेन वा अ

केशरोमनखप्रमश्रुमलानि विभ्रयादतः नधावेदप्सु मज्जेत त्रिकालं स्थंडिलेशयः ३ ग्री
ष्मत्तप्येत पंचाग्नीन् त्वषी स्वासारषाट् जले आकंठमग्नः शिशिर एव व्रतस्तपश्चरेत् ४ अ
ग्निपक्वं समश्रीयात्कालपक्वं मथापि वा उत्खलेनः श्मकुहो वा दंतोत्खलेन एव वा ५ स
त्पंचिनुयात्सर्वमात्मनो वृत्तिकारणं देशकालवला मिजो नाददीतान्यदा हतं ६ व
नोश्चरुपुरोडाशो निर्वपेत्कालचोदितान् नतु श्रोतेन पशुना मांयजेत वनाश्रमी ७ अग्नि
होत्रं च दर्शश्च पूर्णमासश्च पूर्ववत् चातुर्मीस्या निचमुनेरगन्तातानि च नैगमेः ८

अमना वा कुहयति कुंडयतीति तथा दंतारवोत्खलेन यस्य स तथा ५ संचिनुयात् आहरेत् अन्यदा का
लान्तरं आह ते कालान्तरं नाददीत लब्धेन वेनाद्ये पुराणं तु परित्यजेदिति नारदाक्तैः ६ कालचोदितान्
आग्रणादीन् ७ किंच अग्निहोत्रमिति नैगमेवेदवादिभिर्मुनेश्चागन्तातानि ८

अस्याप्यश्रमविकल्पमाह कर्मभिरिति गृहाश्रम एव तिष्ठेद्यदि प्रजावान् तर्हि प्रव्रजेद्वा ५१ गृहाद्यासंगे दोषमाह
यस्त्विति त्रिभिः ५२ वंधं एवाभिनयेन दर्शयति अहो इति बालात्मात्मजायस्योऽसावालात्मजाः प्रजाश्च मां विना अना
याः संत कथं जीविष्यतीति ५३ गृहेय आशये वासना भोगस्तेन आसर्वतः क्षिप्रं हृदयं यस्य सः ३

कर्मभिर्गृहमेधीयैरिष्टमासेव भक्तिमान् तिष्ठेद्वनंचोपवित्प्रजावान्वापरिव्रजेत् ५१ यस्त्वासक्त
मतिर्गृहे पुत्रवित्तैषणातुरः स्वैराः कपराधीर्होममाह मिति वध्यते ५२ अहो मे पितरौ वृद्धौ भाय्यौ
बालात्मजात्मजाः अनायासा मते दीनाः कथं जीवंति दुःखिताः ५३ एवं गृहाशया क्षिप्रं हृदयो मूढधीर
यं अतस्ताननुध्याय नृतोऽंधं विप्रतेतमः ॥ ५४ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पुण्येकादशस्कंधे
श्रीभगवदुद्भवसंवादे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वनं विविक्षुः पुत्रेषु भाय्यैर्न्यस्य देववा
वन एव वसेच्छातस्तृतीयं भागमायुषः ॥ १ ॥ कंदमूलफलैर्वन्यैर्मध्ये रतिं प्रकल्पयेत् वसीत च तत्कालं
वासस्तरणपरं जिनिनिच २

धंतमः अतितामसीयोनिं ५४ ॥ इति श्रीएकादशस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ अधिकारविशेषे
एव विशेषं चापि कृतं क्रमप्राप्तं न स्थधर्मात्ताह वनमिति आयुषस्तृतीयं भागं पंचसप्ततिवर्षपर्यंतं ततः परं
तीर्णं द्विष्येष द्विगोपि संन्यासाधिकारः स्यादिति भावः १ वसीत परिदधीत २ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥

संन्यासे विघ्ना भवन्ति तान विगणय्य संन्यसे देवेत्याशयेनाह विप्रस्येति केनाभिप्रायेणा कुर्वन्ति तमाह अय
मिति परं परब्रह्म १४ एवं प्रवृत्तिस्तस्य धर्मानाह विभ्रयाच्चेदिति परं कोपीन्यादन्यद्वा सोयदिधारयितुमिच्छ
ति तर्हि कोपीन्यमाच्छाद्यते यावत्तावन्मात्रधारयेदित्यर्थः त्यक्तं प्रेषणं चारत्नैव अतोऽन्यत्किंचिदपि न वि

विप्रस्य वै संन्यसतो देवादागदिरूपिणः विघ्नाः कुर्वन्त्ययं ह्यस्मान्नाक्रम्य समियात्परं १४
विभ्रयाच्चेन्मुनिर्वासः कोपीनाच्छादनं परं त्यक्तं न दंडपात्राभ्यामन्यत्किंचिदनापदि १५
दृष्टिपूर्तं न्यसेत्यादं वसुधैतं पिवेज्जलं सत्यं पूतां वदेद्वाचं मनः पूतं समाचरेत् १६ मौनो
नीहानिलायामादंडावादेहचेतसां न ह्येते यस्य संत्यंगवेणुभिर्न भवेद्यतिः १७ भिक्षां
चतुर्ष्वर्णेषु विगह्य न वज्रयेत् श्ररेत् स प्रागागण संक्लृप्तास्तुष्येत्त्रय्येन तावता १८

अथात दंडपात्राभ्यामित्यावश्यं जलपात्रादेरुपलक्षणं १५ मनः पूतं मनसा सम्यग्विचार्य यत्तु दंडाच
रेत् १६ मौनं वाचोदंडः अनीहा काम्यकर्मत्यागो देहस्य प्राणायामश्च तसः एतेऽंतस्त्रयोदंडा यस्य न संति
अंगदे उद्वं अंगे धृतैर्वेणुभिरिति वा १७ चतुर्ष्विति ब्राह्मणेनैव वृत्तिभेदेन चतुर्विधेषु पूर्वपूर्वा संभ
वे वा विगह्य न अभिरुणशस्तपतितान् असंक्लृप्तान् अत्रायं लाभो भविष्यतीति पूर्वमनुदिष्टान् १८

अस्य निष्कामस्य फलमाह एवमिति धर्मनिभिः शिरभिः संततो व्याघ्रः यावज्जीवं कृतेन तपसा शुद्ध
मांसद्वयार्थः स्थिलोकात् महर्ल्लोकादिक्रमेण अयं भावः अंतःकरणशुद्धिभक्तिद्वाराऽवैवतावनुच्यते
प्रतिबंधकवाक्येन न कर्मणामुच्यते इति ९ तस्य कामनिदति यस्त्विति निःश्रेयसमोक्षफलं अल्पी
यसे आविर्त्तिद्यादत्वं मेव तस्मै १० एवं यावज्जीवं वर्तमानस्य मोक्षः तृतीयभागावसाने तु मंदविरागोऽ

एवं चोर्णेत तपसा मुनिर्धर्मनि संततः मांतपो मयमाराध्यः स्थिलोकादुपैति मां ९ यस्तु तत्कृत्य
तप्प्रीणं तपोनिःश्रेयसं महत् कामयात्पीयसे युञ्ज्याद्वालिशः कोऽपरस्ततः १० यदा सौ नियमेऽ
कल्यो जराया जातवेष्युः आत्मन्यग्नीन् समारोप्य मच्चित्रैर्गोर्निं समाविशेत् ११ यदा धर्मविपाके
षु लोकेषु निरयात्मसु विरागो जायते सम्यग्ज्ञेयस्तानिः प्रव्रजेत्ततः १२ इष्टाय यथोपदेशं मां दत्वा स
वस्वमृत्विजे अग्नीन् स्वप्राणान् आवेश्य निरपेक्षः परिव्रजेत् १३

संन्यासाधिकारः यदित्ततोऽर्वागो वृद्धर्मा
शक्नो भवेत् तदापि सम्यगविरक्तः विरक्तो वा तत्राविरक्तस्य कृत्यमाह यदेति जातो वेष्युः कपोदे हेयस्य
सः ११ विरक्तं प्रत्याह यदेति १२ तत्रादौ कृत्यमाह इष्टेति यथोपदेशं आद्याष्टकपूर्वकं प्राजापत्येष्ट्या मामि
॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥

भा० १०
६३

यतः शिलवृत्त्याप्राप्तेन मदीयेनाऽधसा अन्तेन सुदसत्त्वः सन्निवृत्तमोहः संसिद्धतिमुच्यते २५ ननु मिष्टा
न्तविषयकथं शिलान्ते प्रवृत्तिः स्यादत आह नेति एतद्दृश्यमानं मिष्टानादिवस्तुतया न पश्येत् यतो विन
श्यति अतश्चामुत्र चलोकेऽसक्तचित्तः सन् चिकीर्षितात् तदर्थं कृत्याद्विमेत २६ ननु तथापि यावद्विनाश
सुखहेतुत्वात्तच्चिन्तावतः कुतो विरगः स्यात्तत्राह यदेतदिति एतज्जागरममतास्पदमनोवाक्प्राणैः सह
सहितमहंकारास्पदं शरीरं च सर्वतज्जन्यं सुखं च आत्मनि माया मात्रमिति तर्क एव प्रादिदृष्टान्तेन त्यक्त्वा स्व
वानप्रस्थ्याश्रमपदेष्टुभीक्ष्णं भेदमाचरेत् संसिद्धत्याश्रममोहः सुदसत्त्वः शिलाधसा २५ नैतद्वस्तु
तया पश्येद्दृश्यमानं विनश्यति असक्तचित्तो विरमेदिहामुत्र चिकीर्षितात् २६ यदेतदात्मनि जगत्स
नोवाक्प्राणसंहतं सर्वमयेति तर्क एव स्थस्यत्कान्ततस्मरेत् २७ ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वामद्भक्तो वाम
पेक्षकः सलिंगानाश्रमास्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचरः २८ स्थः आत्मनिष्ठः सन् पुनस्तन्मस्मरन् न विचिंतयेत् २९
एवं ब्रह्मकादिधर्मानुक्तापरमहंसधर्मानाह ज्ञाननिष्ठ इति सद्धिर्दशभिः वहिर्विरक्तो मुमुक्षुः सन् यो ज्ञाननि
ष्टो वा मोक्षेऽप्यनपेक्षो मद्भक्तो वा सलिंगान्त्रिदेवादि सहितान् आश्रमान् न तद्धर्मान् त्यक्त्वा तदाशक्तित्यक्त्वा
यथाचित्तधर्मचरेदित्यर्थः न पुनरत्यंतत्याग एव विवक्षितः पुनर्धर्मविधर्मविधानात् अक्रियत्वस्योत्तरा
ध्यायेत्तद्व्यमाणत्वाच्च तर्हि पूर्वस्मात्कोविशेषस्तमाह अविधिगोचरः विधिकिकरो न स्यादिति एतदेव सुकृ

करिष्यति श्रीचमचमनस्तानं ननु चोदनया चरेदि
त्यादिना २८ ॥
६३

वहिर्योगात् प्रापितं प्रोक्षणादिभिः शोधितं विभज्य विस्मृत्वा स्मार्कभूतेभ्यः अशेषमित्यधिकाहरणं निर-
स्तयाचितमिति पाठे माधुकरेण याचितमन्तं च तद्विभज्य भुंजीत न त्वया चितादिभक्तचतुष्टयमित्यर्थः मा-
धुकरे तु नैवेद्यं भेदेनान्येषु विद्यते नैवेद्यकं हि पेषु त्रितयं भौतिकं वहिरिति स्मृतेः यद्वा तदानीं केनापि

वहिरर्जिताशयंगत्वा तत्रोपसृश्य वाग्यतः विभज्य याचितं शेषं भुंजीता शेषं माहृतं १९ एकश्वरे
नहीमेतानिःसंगः संयतेन्द्रियः आत्मक्रीड आत्मरत आत्मवान्समदर्शनः विविक्तहोमशरणो मद्र-
वविमलाशयः आत्मानं चिंतयेदेकमभेदेन मन्यामुनि २१ अनीहोतात्मनो बंधं मोक्षं च ज्ञानं निष्ठ-
या बंध इन्द्रियविहोपो मोक्ष एषो च संयमः २२ तस्मान्नियम्य पदं गमिष्यावेत चरेन्मुनिः विरक्तहृ-
त्सकामेभ्यो लब्ध्वाऽऽत्मनिसुखं महत् २३ पुरगाम व्रजान् सार्थान् भिक्षार्थं प्रविशंश्चरेत् पुरणदं
शसरिच्छेत्त वनाश्रमवतीं महीम् २४

चितं चेतनमधो तस्मै किंचिद्विभज्य दत्त्वेत्यर्थः १९ किंच एकश्वरेदिति आत्मन्येव क्रीडा कौतुकं यस्य सः आ-
त्मन्येव चरतः संतुष्टः आत्मवान् धीरः २० विविक्तं विजितं होमं निर्भयं शरणं स्थानं यस्य सः मयिभावेन वि-
मल आशयो यस्य सः २१ बंधं मोक्षं च केन बंधः केन वामोक्षरतिता वाह बंध इति २२ २३ पुराणि हृदादिमंति

प्राप्तमाह हिताः व्रजा गोष्ठा निजान् सार्थान् यानि
कज्जनसमस्तान् २४

भा० ए०
६४

अलंतर्हिभिन्नाप्रयत्नेनापितत्राह आहारमात्रार्थसमीहेतैवयतस्तस्यप्राणधारणंयुक्तंसम्यक् कथंतेनप्राणधारणे
नतत्तंविचार्यते किंतेनापितत्राह तद्विज्ञायेति ३४ तर्हि किंमिष्टान्नादिकमुग्राद्यमेवकेनैवमुक्तमित्याहयदच्छ
येति ३५ यथाहमीश्वरोलीलयाचरामि तथाज्ञानीज्ञाननिष्ठाः नाशक्तः कुर्यादविधिकंकरत्वेनतस्यज्ञाननिष्ठानि

आहारार्थसमीहेतयुक्तंतत्प्राणधारणं तत्तंविमृश्यतेतेनतद्विज्ञायविमुच्यते ३४ यदच्छयोपप
न्नान्नमद्याच्छेदमुत्तापरं तथावासस्तथाशय्याप्राप्तप्राप्तभजेन्मुनिः ३५ शौचमाचमनंस्नानंनतु
चोदनयाचरेत् अत्याश्रनियमानजानीयथाऽहंलीलयेश्वरः ३६ नद्वितस्यविकल्पारव्यायाचमद्वी
स्तयाहता आदेहांतात्क्वचित्ख्यातिस्ततः संपद्यतेमया ३७ दुःखोदकेषुकासेषुजातनिर्वेदश्चात्तवा
न अजिज्ञासितमद्वैतमिगुरुमुनिमुपव्रजेत् ३८ तावत्परिचरेद्भक्तः श्रद्धानेनसयकः यावद्वत्सविजा
नोयान्नामैवगुरुमादृतः ३९

वा ५

अथादित्यर्थः ३६ कुतोविधिकंकरत्वाभावस्तत्राह नद्वितस्यविकल्पारव्याभेदप्रतीतिः नन्वस्तिमासत्यं याचासीत्ता
यिमद्वैतयाज्ञानेनहता ननुनहतापुनर्हस्यमानत्वात्तत्राह आदेहांतात्क्वचित्क्वदाधिदैवैवख्यातिर्भवति ३७ तदेव
स्मिन्नकस्याऽपराज्ञानवतः संन्यासतद्वैतमिगुरुमुनिमुपव्रजेत् ३८ तावत्परिचरेद्भक्तः श्रद्धानेनसयकः यावद्वत्सविजा
नोयान्नामैवगुरुमादृतः ३९

६४

कथंचरेत्तदाह बुधोविवेकवानपिवालकदन्मानावमानविवेकशून्यः कुशलोनिपुणोपिजडवत्फलात्
संधानाभावेनविद्वान्पंडितोपिउन्मत्तवत्सोकरंजनाभावेननैगमोवेदार्थनिष्ठेपिगोचर्या अनियतावा
रमिव २९ वेदवादरतः कर्मकांड्याख्यानादिनिष्ठः हेतुकः केवलतर्कनिष्ठः शुक्लवादप्रयोजनेष्टांयोविवाद

बुधोवालकवक्त्रीडेत्कुशलोजडवच्चरेत् वदेदुन्मत्तवद्विद्वान्गोचर्या नैगमश्चरेत् २९ वेदवा
दरतो न स्यान्नपापंशीनहेतुकः शुक्लवादविवादेन कंचित्यत्तं समाश्रयेत् ३० नोद्विजेतजनादीरो
जनंचोद्वेजेन्नतु अतिवादास्तित्तिहेतुना वमन्येत कंचन ३१ देहमुद्दिश्य पशुवद्वैरं कुर्यान्न के
नचित् एक एव पराद्यात्मा भूतं ध्यात्मन्यवस्थितः ३२ यथेदुरुदयात्रेषु भूतान्येकात्मकानि च अल
ब्धानविषीदेत काले कालेऽशनं कंचित् जड्वानहृष्ये हृतिमानुभयं देवतं त्रितं ३३

स्तस्मिन् ३० अतिवादान्दुरुक्तानि ३१ आत्मदृष्ट्या तावद्वैरकारणं नास्तीत्युक्तं तमेवाह एक एवेति देह
दृष्ट्यापि नास्तीत्याह भूतानि च देहाः अतिकारणरूपेणैकात्मकानि ३२ देवतं त्रितम् देवाधीनं यतः ३३ ॥ ५॥

भा० २०
६५

व२

ततश्चासौमुक्त एवेत्याह इत्येवंभूतेन सधर्मेण निर्णिकं शुद्धं सत्वं यस्य सः अतएव विज्ञाताममगतिरैश्वर्ययेन सः
 ४५ उक्तमर्थं संहिष्याह यएष आचारलक्षणः पितृलोकसंप्राप्तिफलः मइत्तियुतः मदर्थयेन कृतः ४६ प्र
 करणार्थमुपसंहरति एतत्तेभिहितं यथाभक्तोभूत्वा मां परं संप्राप्नुयादि ४७ इति श्री एकादशोऽष्टादशः १५ उक्त
 इति सधर्मे निर्णिकं सत्वे निज्ञानमदतिः ज्ञानविज्ञानसंपन्नो विरक्तः समुपैति मां ४५ वर्णमवतं
 धर्मे एष आचारलक्षणः स एव मइत्तियुतो निःश्रेयसकरः परः ४६ एतत्तेभिहितं साधो भवान् नृप
 छतियच्च मां यथा सधर्मे संयुक्तो भक्तो मां समिधात्परं ४७ इति श्री महागवते महापुराणे एका
 दशस्कंधे धर्मवर्णनमाष्टादशाध्यायः ॥ १८ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ यो विद्याश्रुतसंपन्न आत्मवा
 न्मानुमानिकः मायामात्रमिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि संन्यसेत् ॥ १ ॥
 विशेषविमुक्तस्य कृत्यं नास्तीति गद्यते गुरुदोषव्यवस्थार्थं यमादीनां च निर्णयः ज्ञानादे निर्णयः पूर्वकृतो
 द्याश्रमधर्मेतः एकोनविंशतितमे ज्ञानादिस्त्याग उच्यते तदेवं तर्कतो वाधितोपि देहादिप्रपंचो यावदपरो
 ज्ञानुभवेन दिङ्मोहादिनलीयततावत्तज्ज्ञानभ्यासस्ततो मुक्तिरित्युक्तं आदेहात्तात्कालित्वात्तिसतः संपद्यते
 मयैत्यादियस्यत्वपरोक्षावुभवेन प्रपंचालीनप्रायस्तस्य न किंचित्कृत्यमस्तीत्याह यइति विद्यानुभवः तस्य
 यत्तेन श्रुतेन संपन्नः अतएवात्मवान् नानुमानिकः केवलपक्षज्ञानवान् भवति अनकारपाठे प्राक्श्रुत्यनुकूलतर्कतो

निमित्तादिरर्थः स इदं ज्ञानं निवृत्तिसाधनं नवमायिमायामा
 नं न च तत्साधनं संन्यसेत् अयमेव विद्वद्वत्स
 न्यासो नाम १
 ६५

अनधिकारिणः संन्यासं निंदति द्वाभ्यां यस्ति प्रचंडोऽन्यासकं इंद्रियसारथिर्वुद्धिर्यस्य सः सुरान् यएव्यान् स्वात्मानं च नि
 डते प्रतारयति निद्रवफलमाह अस्मादिति ४० चतुर्णां प्रधानधर्मानाह भिक्षोरिति द्विजस्य ब्रह्मचारिणः ४१
 अन्यधर्मान्काश्चिद्गृहस्थस्याप्येति दिशति ब्रह्म चर्यं मिति शेषं रागादिग्राहित्यं तस्य ब्रह्मचर्यमाह अतो
 यस्तु संयतपटुवर्गः प्रचंडे इंद्रियसारथिः ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदंडमुपजीवति सुरानात्मानमात्मस्थं निद्रु
 तेमाचधर्महा अविपक्वकषायोस्मादमुष्मन्निद्रोऽप्यते ४० भिक्षोर्धर्मः शमो हिंसा तप इत्यादि नौ
 कसः गृहीणो भूतारक्षेया द्विजस्याचार्यसेवनं ४१ ब्रह्मचर्यं तपः शौचं संतोषो भूतसौहृदं गृह
 स्थस्याप्येतौ गंतः सर्वेषां मनुष्यासनम् ४२ इति मांयः स्वधर्मेण भजेन्नित्यमनन्यभाक् सर्वभू
 तेषु मद्रावो मद्रक्तिं विंदते हृदं ४३ भक्त्योद्भवानपायिन्वा सर्वलोकमहेश्वरं सर्वोत्पत्त्यप्ययं ब्रह्म
 कारणं नोपयाति सः ४४
 अतो गंतुरिति ४२ एवं भूतवर्णाश्च सधर्मानाह इति मांयमिति हृदं मद्रक्तिं विंदते ४३ ततः किमत आह
 भक्त्येति महेश्वरत्वे हेतुः सर्वोत्पत्त्यप्ययं सर्वस्योत्पत्त्यप्ययो यस्मात् अतएव तत्कारणम् मामा ब्रह्मरूपं वैकुं
 ठवासिनं यद्वा ब्रह्मणो वेदस्य कारणं मां उपयाति सामीप्येन प्राप्नोति ४४ ॥ ५५ ५५ ॥ ५५ ॥

भा० ए०
२६

यदस्ति रज्ज्वादितदेवमध्ये पितृसर्पादि नद्वयं विकारो नास्तीत्यर्थः यद्वा आद्यंतयोर्पदस्ति तन्मध्ये पश्येव
न तस्य जन्मादयः सन्ति अतस्त्वनिर्विकारं ब्रह्मेति ७ ज्ञानादेर्विशेषं ज्ञिसः पृथगिति ज्ञानमिति विशुद्धमेतज्ज्ञा
नं विपुलं निश्चितं यथा भवति तथा कथयेति महद्भिर्वैष्णवादिभिर्विभृग्यं च महद्भिर्मृग्यत्वमभिनयेनाह तापत्र
येण भित्तो हतस्य अतः संपत्त्यमानस्य अकिंद्वमेवातपत्रं तस्मात् न केवलमातपत्रात् किंत्वमृतमप्यभित्तोव

उद्धव उवाच ॥ ज्ञानं विशुद्धं विपुलं यथैतद्वैष्णवविज्ञानमुतपुराणं आख्यादिविष्णुश्चरविष्णुमूर्ते त्वद्वक्ति
योगं च महद्भिर्मृग्यं च तापत्रयेण भित्तस्य घोरं संपत्त्यमानस्य भवार्धवनीश पश्यामि नान्यच्छरणं
तवाकिंद्वं तापत्रादमृताभिवर्षात् ८ इष्टं जनं संपतितं विलेप्तिस्मिन्कालादिना द्रुद्रसुखं रुतं
समुद्धरेनं कृपयापवर्ग्यैर्वचोभिर्गमि च महानुभाव १० श्रीभगवानुवाच ॥ इत्यमेतत्पुराणं
अधर्मभृतां वरं अजातशत्रुः प्रपद्य सर्वेषां नोऽनुश्रुण्वतां ११

यतियत् तस्मात् अतिकृपामुत्पादयन्नाह इष्टमिति अस्मिन् विलेपं संसारकृपेपतितं तत्र च कालादिना द्रुद्रमेव
मपि द्रुद्रसुखं भुव उरुतये स्तस्माद्यस्य तं दध्यमानः कथं समुद्धरेणीय इति चेन्न त्राह आपवर्ग्यैः अपवर्ग्यैर्वाधकै
र्वागमतेरासिंचेति १० तद्विश्वासाथं विहत्सभायां निर्णीतमहं ब्रह्मासीत्याह इत्यमिति ११ ॥ ५५ ॥ ५५

अत्र हेतुमाह ज्ञानिनस्त्विति यस्माद्दृढमेव तस्येष्टः अपेक्षितः सार्थफलहेतुतत्साधनं च संमतः स्वर्गोऽभ्युदयश्च अपर-
 गः संसारनिवृत्तिश्च अतस्तस्य नृणां कृत्यवाकित्वेदस्तीत्यर्थः २ अत्र विदुर्दनुर्भवप्रमाण्यति ज्ञानितयथाक्तं ज्ञा-
 निनमभिनंदति ज्ञानीति यतोऽसौ ज्ञानेन मां धारयति ३ तस्य ज्ञानं स्तोति तप इति अलमत्यर्थं ज्ञानस्य कल्याणलेशेन
 ४ ज्ञानेन सहितं तात्पर्यं तं यथा भवति तथा ज्ञात्वा तत्संपन्नः सन् मामिव भज अन्य सर्वं त्यजेत्यर्थः ५ तस्य प्रत्यया

ज्ञानिनस्त्वहमेवेष्टः स्वार्थहेतुश्च संमतः सर्गश्चैवापवगश्च नान्योर्थो मुहते प्रियः २ ज्ञानविज्ञानसं-
 सिद्धाः पदं श्रेष्ठं विदुर्मम ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ विभर्ति मां ३ तपस्तीर्थं जपो दानं पवि-
 त्राणीतगुणैश्च नालं कुर्वंति तां सिद्धिं या ज्ञानकलया कृता ४ तस्माज्ज्ञानेन सहितं तं ज्ञात्वा त्मानं
 मुह्ये ज्ञानविज्ञानसंपन्नो भज मामभक्तिभावितः ५ ज्ञानविज्ञानयज्ञेन मामिष्टुः त्मानमात्मनि
 सर्वयज्ञपतिमां वै संसिद्धिं मुनयो न्वगतं दत्त्वा युद्धं वा श्रयस्त्रिविधो विकारो मायांतरापतति नाद्य-
 पवर्गयोर्यत् जन्मादयोऽप्ययदमीतव तस्य किं सुराद्यंतयोर्यदसतोऽस्ति तदेव मध्ये ७

र्थपूर्वेषां वृत्तमाह ज्ञानेति मामेव संसिद्धिं प्राप्ताः ६ तदेव ज्ञानं संक्षेपत उपदिशति त्वयीति त्रिविधः आध्या-
 त्मिकदिविकारो देहादिः समायात उपरमार्थः यद्यस्मादंतरामध्ये एवापतति रज्जौ सर्पमालादिवत् नाद्य-
 पवर्गयोः तत्त्वादायं तेषां अतो यत्र यदाऽस्य विकारस्यामी जन्मादयः स्युः तदा तस्य तवाधिष्ठानभूतस्य किं

तस्यापि वस्तुतो न संतीति तस्यासंख्य-
 तस्यैव त्रिविधः तस्यापि वस्तुतो न संतीति तस्यासंख्य-
 तस्यैव त्रिविधः तस्यापि वस्तुतो न संतीति तस्यासंख्य-

यति ५

भा० ए०
६७

एकेन सर्वकार्याणामनुगतिं कार्याणां कारणत एथगसत्त्वं चोपपादयतिसादेन तत्रयदिन कदाचिदनीह
शंजगदित्यादिमतेनैतेषां भावानामुत्पत्त्यादयो न स्युः तर्हि कारणस्यैकस्य भावादेकात्मता मिथ्यात्वं च न स्यात्
अतस्तेषामुत्पत्त्यादीन् साधयति स्थितीति त्रिगुणात्मना सावयवानामित्यर्थः विमना भावानुत्पत्त्यादिमं
तः सावयवात् घटादिवदिति पश्येत् १६ तत्त आदौ उत्पत्तौ अतः परेण मान्न रापत्रौ च कारणत्वेन मध्ये चाश्रय
त्वेन सृज्यात् सृज्यकार्यांतरं प्रतिपादनियात् अनुगच्छेत् तत्प्रतिसंक्रामतेषां प्रलये च यदवशिष्येत त
स्थित्युत्पत्त्यप्ययान् पश्येद्भावानां त्रिगुणात्मनां १६ आदावन्ते च मध्ये च सृज्यात् सृज्यं यद
नित्यात् पुनस्तत्प्रतिसंक्रामेयच्छिष्यततदेव सत् १७ श्रुतिः प्रत्यक्षमेति ह्यमनुमानं च त
स्य प्रमाणेष्वनवस्थानादिकल्पोऽस विरज्यते १८
रिति हाभ्यां श्रुतिः नेह नानास्ति किंचनेत्यादिः प्रत्यक्षं पटादिकार्यं नित्वादिव्यतिरेकेण न दृश्यते चैतन्यव
तिरेकेण च न किंचिद्दृश्यते इति ऐतिह्यं महाजनप्रसिद्धिः निराकारवह्निर्भूतात्मा भूते भूते भूते व्यवस्थि
तः इति पठ्यः अनुमानं विमतं मिथ्या दृश्यत्वात् शुक्तिरजतवदित्यादि एवं प्रमाणचतुष्टयं एतेष्वनव
स्थान एतैर्वाधित्वात् स एव सर्वानुगतं सत्यमात्मतत्त्वं पश्यन् विकल्पस्य च मिथ्यात्वात् ततो विरज्यते विरक्तो

१८
अवस्थितिः १८
६७

१२ ज्ञानादिभिर्पंचदितान् तत्तदितानित्यर्थः १३ तत्र ज्ञानं कथयति नवेति प्रकृतिपुरुषमहदहंकारपंचतन्मात्राणि
एकादशेन्द्रियाणि पंचमहाभूतानि त्रयोपुणः एतान् भावान्ष्टाविंशतितत्त्वानि भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरांतेषु
कार्येष्वनुगतानि येन ज्ञानेनैवेति अत एव अपि भावेषु एकं परमात्मतत्त्वं अनुगतं येनैवेति कार्यकारणा
त्मकं जगत् पश्यन् परमकर्मैवेति तत्ततः पृथगिति येन पश्येत्तज्ज्ञानमित्यर्थः १४ विज्ञानमाह एतदे

निरुते तस्मिन् भारते युद्धे सुहृन्निधनविद्वलः श्रुत्वा धर्मान्वदन् पश्चान्नोत्तमधर्मान् पृच्छत १२
तानहं तेऽभिधास्यामि देव व्रतमुवाच्युतान् ज्ञानवैराग्यविज्ञानप्रदभक्त्युपचरितान् १३ नवे
कादशपंचवीनभावान्भूतेषु येनैवेति ज्ञेयतायैकस्यैव तज्ज्ञानं मम निश्चितं १४ एतदेव हि वि
ज्ञानं ततथैकेन येन यत् १५ स्थित्युत्पत्त्यव्ययान् पश्येद्भावानां त्रिगुणानां नृपे

चेति श्लोकाद्धेन यत्तद्वदयेनैकेनानुगतानेकात्मकान् भावान्पूर्वमैह ततान् तथा पूर्ववन्नैवेति किंतु तदेकं
परमकारणब्रह्मेव तदा एतदेव विज्ञानमुच्यते एतदुक्तं भवति परोक्षज्ञानेनापरोक्षभूमस्य दिव्योहादिष्वि
व निरुत्य भावात्तदा जगत् पश्यन् प्यात्मनः पृथक्सदिति न मन्यते अपरोक्षज्ञानेन तु बाधितमेव जीवन्मुक्तः
संस्कारशेषं पश्यति अतः परोक्षापरोक्षज्ञाने ज्ञानविज्ञानशब्दाभ्यामुच्यते इति १५ राम राम राम राम

भा० ए०
६८

किं वदुः नाचित्रमेवांतर्वदिर्निष्टमर्थोनर्थयोः कारणं तदेवाह यदात्मनीति द्वाभ्यां यदात्मनि मयी श्ररेचित
सर्पितं तदापुमान्धर्मादीन् प्राप्नोत्येव २३ एतदेव व्यतिरेकेण दृढयति यद्यदात्मचित्तं विकल्पे देहगोहा
दवर्धितं सत्परिधावति तदाधिकं रजस्वलं सन्निष्टं च भवति ततश्च विषयं अधर्मादिकं विधि
यदात्मव्यर्थितं चित्तं ज्ञातं सत्त्वोपचरितं धर्मज्ञानं सवेराग्यमैश्वर्यं चाभिपद्यते २३ यदापि
तंतद्विकल्पेन्द्रियैः परिधावति रजस्वलं चासन्निष्टं चित्तं विधि विषयं २४ धर्मा मद्रक्ति
कत्प्रोक्तो ज्ञानं चैकात्म्यदर्शनं गुणेषु संगो वैराग्यमैश्वर्यं चालिमादयः २५ उद्धव उवाच
यमः कतिविधः प्रोक्तो नियमो वारिक्रशान कः शमः को दमः कस्मैकातितित्ताधृतिः प्रभो २६
किं दानं किं तपः शौचं किं सत्यं च स्तनं च किं कस्त्यागः किं धनं चेष्टं को यज्ञः का च दक्षिणा २७
पुंसः किं सिद्धं लं श्रीमद्गोलाभश्च केशव का विद्या क्रीः परा का श्रीः किं सुखं दुःखं मेव च २८ कः
पंडितश्च मूर्खः कः कः पशुना तु यथश्च कः कः स्वर्गो नरकः कः स्वित्को वधुरुत किं गृहं २९

२४ स्वाभिप्रेतान् धर्मादीन् वाचयेधर्मा मद्रक्ति कृत् ततः स एव प्रोक्तः प्रकृष्ट उक्तः शास्त्रेषु २५ धर्मादीनां
महाजनप्रसिद्धानमन्यथा तेषां यमादिष्वपि संख्यातः स्वरूपतो वा किंचिद्वैलक्षण्यं स्यादिति संभावना यात
दिशेषं जिज्ञासुः पृच्छति यम इति पंचभिः २६ इष्टमभ्यर्हितं धनं च किं २७ परेति विद्यादीनां श्रीमदितं २८ २९

६८

ननु वेदोक्तसर्गादिसुखाशयानविरज्येतेत्याह कर्मणामिति आविरिंच्याद्भूलोकपर्यंतं अहृष्टमपि सुखं
अमंगलं दुःखरूपं न श्वरं च पश्येत् १९ भक्तियोगं सकारणमाह भक्तियोगः पूर्वमुक्त एव तथापि तस्मिन्प
तिंशप्रवृत्ते तुभ्यं पुनश्च कथयिष्यामि २० अहं श्रवणादरः शश्वदिति सर्वत्रानुपज्जते मदनकीर्तनश्रवणा
नंतरमक्तया व्याख्यानमित्यर्थः १ २ अंगचेष्टालौकिकीक्रिया वचसा लौकिकेनापि मद्गुणानामीरणं कथ

कर्मणामपरिणामित्वादाविरिंच्यादमंगलं विपश्चिन्तश्चरं पश्येद्दृष्टमपि दृष्टवत् १९ भक्तियोगः
परैवोक्तः प्रीयमाणाय ते नघे पुनश्च कथयिष्यामि मङ्गलैः कारणपरं २० अहं मृतकथायामेश
श्च न दत्तकीर्तनं परिनिष्ठा च पूजायां स्तुतिभिः स्तवनं मम १ आदरः परिचर्यायां सर्वांगैरभिवंद
नं मङ्गलपूजाभ्यां धिका सर्वभूतेषु मन्मतिः २ मदर्थे अंगचेष्टा च वचसा मद्गुणैरंगं मय्यर्पणं च मन
सः सर्वकामविवर्जने ३ मदर्थे यथापरित्यागो भोगस्य च सुखस्य च इष्टं दत्तं कृतं जप्तं मदर्थं यद्रतं त
पः ४ २१ एवं धर्मे मनुष्याणां मुहूर्त्वात्मनिर्वदेनां मयि संजायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यते २२

म ३ मदर्थे मङ्गलजनार्थं तद्विरोधि नोऽर्थस्य परित्यागः भोगस्य तत्साधनस्य च दनादेः सुखस्य पुत्रोपलालनादेः
इष्टादिवैदिको यत्कर्म तदपि मदर्थं कृतं भक्तैः कारणमित्यर्थः ४ २१ भक्तिप्रेमलक्षणं संजायते अस्मत्कृतस्य अन्यः
कोऽर्थः साधनरूपः साध्यरूपो वावशिष्यते सर्वोऽस्वत एव भवतीत्यर्थः २२

भा० २०
२२

दंडोभूतद्रोहः तस्य त्यागोदानं न धनार्थं कामत्यागोभोगोऽनपेक्षातयः नृकृच्छादिसंभावो वासना तस्य ज
यः प्रबंधः शौर्यं न विक्रान्तिः समं ब्रह्म तस्य दर्शनं मालोचनं सत्यं विषयता तस्य नयार्थं भाषणमात्रं ३३ अ
न्यच्च स्तं सत्ता सत्या प्रिया च वाक् एवं च स्त सत्ययोः स्फुट एव विवेकः क्रमप्राप्त्यागं व्याख्यातुमादौ त
तो भेदेन शौचं वाच्यं तस्यापि मत्तयागरूपत्वेन त्यागभेदप्रतीतिः कर्मसु असंगमोऽनाशक्तिः शौचं त्यागस्तु

दंडन्यासं परं दानं कामत्यागस्तपः स्मृतम् स्वभावविजयः शौर्यं सत्यं च समदर्शनं ३३ स्तं च
स्तं तावाणी कविभिः परिकीर्तिताः कर्मसु संगमः शौचं त्यागः संन्यास उच्यते ३४ धर्म इष्टं
धनं नृणां यज्ञो ह भगवत्तमः दक्षिणा ज्ञान संदेशः प्राणायामः परं वत्सं ३५ भगो मे ऐश्वरो भावो
लाभो मे इति रुतमः विद्यात्मनि भिदा बाधो जुगुप्सा क्रीरकर्मसु ३६ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५

संन्यास इति तयोर्भेद इत्यर्थः ३४ नृणां मिष्टं धनं धर्मः नपश्चादिसाधारणं भगवत्तमः परमेश्वरोऽहमेव यज्ञः महद्वा
यज्ञः अनुष्ठेय न क्रिया बुद्धेयार्थः यज्ञार्थे दानं दक्षिणा सा च ज्ञानोपदेशः न हि रणादिदानेन न हि यज्ञरूपो विष्णुः प्राप्यते
हृद्मदमनं वलं तच्च मनो ह मन हेतुत्वात् प्राणायाम इति दयालाक प्रसिद्धौ वाभिप्रेता ३५ लाभं वाचि वासुः प्रथमं भगवत्
तो भेदेन वाच्यं लोके तयोर्भेदप्रसिद्धेः भगो भाग्यं तच्च मे ऐश्वरो भावो मदीयं ऐश्वर्यं दिषाद्गुणमित्यर्थः उत मोलाभस्तु
मद्वक्तिः नपुत्रादिः विद्याचात्मनि प्रतीतस्य भेदस्य बाधः न ज्ञानमात्रं अकर्मसु जुगुप्सा हेतुत्वं दर्शनं क्रीः नल

अ
न
म
न
२२

प्रश्नान्पृष्टार्थान् विपरीतान् अशमादान् ३० यमनियमानाह अहिंसेतिविभिः अस्तेयं मनसापि पूर्यस्याप्र
हणं आस्तिक्यं धर्मं विश्वासः शौचं वाद्याभ्यंतरं चेति द्वयं अतोद्वा दशनियमाः अद्वा धर्मोदरः उभयोः श्लोक
यो र्ये स्मृतास्ते यमानियमाश्च यद्वा उभयोः प्रवृत्तयोः मुमुक्षोर्यमा मुख्याः सकामस्य नियमा मुख्याः स्मृता इत्य

क आद्याः कोदरिद्रो वाक्कपूराः कः कर्कशः एतान् प्रश्नान्मम ब्रूहि विपरीतांश्च सत्यते ३० श्रीभग
वानुवाच ॥ अहिंसा सत्यमस्तेयमसंगोद्वारसंचयः आस्तिक्यं ब्रह्मचर्यं च मोक्षं सौम्यं स माभयं
शौचं जपस्तपो होमः अद्वा तिथ्यं मदर्चनं तीर्थाटनं परार्थे हातुषि गचार्यं सेवनं एते यमाः सन्ति
यमा उभयोर्द्वादश स्मृताः ॥ पुंसामुपासितास्तान् यथा कामं दुहन्ति हि ३१ शमो मन्त्रिष्ठता बुद्धे
म इन्द्रियसंयमः ॥ तिति द्वादुःखसंमर्षो जिह्वोपस्थजयो धृतिः ३२

र्थः अत्र हेतुमाह हियस्मान् उपासिताः सेविताः संतः पुंसां प्रवृत्तानां च यथा कामं कामानुसारेण मोक्षमभ्युदयं च
दुहन्तीति ३१ मुमुक्षोरुपादेयान् शमादीन् हेतुंश्च दुःखादीन् महाजनप्रसिद्धेभ्यो विलक्षणानाह शम इत्या
दीनायावत्समाप्ति एतेनैव तद्विपरीता अशमादयो पुन्येयाः शमो मन्त्रिष्ठता बुद्धेः न तु शान्तिमात्रं दम इन्द्रियसंयमः

ननु यो गदि रमनं तिति द्वादुःखसंमर्षो जिह्वोपस्थजयो धृतिः न त्वनुद्वेगमात्रे ३२

भा० ६०
१००

उपसंहरति एतदिति साधु मोक्षोपयोगितया ४१ एतच्च सर्वगुणदोषयोर्विवेकायोद्धवेन दृष्टमिति तयोः संक्षेप
तो लक्षणमाह किं वदुना वर्णितेन गुणदोषयोर्लक्षणमेतावदेव तदाह गुणदोषयोर्विवेकदृष्टिर्दर्शनदोषः
गुणस्तु तदुभयदर्शनवर्जितः स्वभाव इति ४२ इति श्री एकादशोऽंशो नविंशोऽध्यायः विशेषयोगत्रयं प्रोक्तं भक्तिज्ञान
क्रियात्मकं गुणदोषव्यवस्थार्थं अधिकारविभागतः गुणदोषादृष्टिर्दोषो गुणस्तु भयवर्जित इत्युक्तं तदाह
एतच्च द्ववते प्रश्नाः सर्वसाधुनिरूपिताः ४१ किं वर्णितेन वदुना लक्षणं गुणदोषयोः गुणदोषदृष्टि
र्दोषो गुणस्तु भयवर्जितः ४२ इति श्री महापुरुषोत्तम एकादशोऽंशो नविंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ उद्धव उवाच ॥ विधिश्च प्रतिषेधश्च निगमो ह्यश्वरस्य ते श्रेयश्च ते रविंदाक्षग
णदोषंच कर्मणं वर्णश्च मविकल्पंच प्रतिलोमानुलोमजं द्रव्यदेशवयः कालानुसंगं नरकमेव च १
पतिविधिश्चेति पंचभिः विधिश्च प्रतिषेधश्च श्वरस्य तव निगमः आज्ञारूपो वेदः स च विधेयानां प्रतिषेधानां
च कर्मणाम् गुणदोषंच पुण्यपापरूपमवेक्षते उत्तमाधमभावेन तदधिकारिणां वर्णानामाश्रमाणां विक
ल्पभेदंच गुणदोषरूपमवेक्षते प्रतिलोमानुलोमजंच गुणदोषं तथैवावेक्षते प्रतिलोमजा उत्तमवर्णा
सुस्त्रीपुहीनवर्णेभ्यः पुरुषेभ्यो जाताः सूतवेदेहकादयः अनुलोमजास्तु उत्तमवर्णेभ्यः पुरुषेभ्यो हीनवर्णा
सुस्त्रीपुजाताः मूर्छीवसिक्तावष्टादयः आसन्संतस्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजा इति गुणदोषौ द्रव्यादीन् क

मोहान्तरं न हि ताभ्यां स्वर्गो नरकं च तत्फलतया गुण
दोषरूपमवावेक्षते एतच्चोत्तराध्यायप्रपंचयिष्यति १

गुणएवश्रीर्मंडनंनविगतदि दुःखसुखयोरत्ययोऽतिक्रमः अननुसंधानं सुखं न भोगः विषयभोगापेक्षैव दुः
खं नास्ति दाहादिवंधानोच्छेदयवायोवैतिसंपंडितं न विद्वान्मात्रम् ३७ अहंबुद्धिरित्युपलक्षणं देहगहादि
ष्वप्यहंममेत्यभिमानवान्मूर्ख इत्यर्थः मन्निगमः मानितरागमयति प्रापयति योतिरतिमार्गः ससुपेथाः
सन्मार्गः न कंदकादिभूयः चित्तविक्षेपः प्रवृत्तिमार्गः सउत्पथः कुमार्गः ननु चोराद्याकुलः सत्वगुणस्योद
यउद्रेकः स्वर्गः नैद्रादिलोकः ३८ तमसः उन्नाहउद्रेकः सनरकः नतामिआदि गुरुरेवबंधुनभ्रात्रादिः सचाहमेव
श्रीगुणैर्नपेक्ष्याद्याः सुखदुःखसुखात्ययः दुःखं काससुखापेक्षापंडितोबंधमोक्षवित् ३९ मुखेदि
हाद्यहंबुद्धिः पंथामन्निगतः स्मृतः उत्पथश्चित्तविक्षेपः स्वर्गः सत्वगुणोदयः ३८ नरकस्तमउन्नाहो
बंधुगुरुरहंसखे गृहशरीरमानुष्यगुणाढ्याढ्युच्यते ३९ दरिद्रोयस्तमंतुष्टः कृपणो ह्यजितेंद्रि
यः गुणेषु सक्तधीरीशो गुणसंगो विपर्ययः ४० यथाहंजगद्गुरुः एक एव परोबंधुर्विषमे समुपस्थिते
गुरुः सकलधर्मात्मा यत्र किंचन गोहरिरिति ससाधनभोगाय तन्महंतत्त्वमातुष्य मनुषशरीरमेव न ह
र्यादिगुणैः संपन्न आद्युच्यते न धनी ३९ असंतुष्टोयः सदरिद्रः न निस्वः योऽजितेंद्रियः सकृपणः शोच्यः
नदीनः विषयेष्वनासक्तधीर्यः सरेशः स्वतंत्रः नराजादिगुणसंगः गुणेषु संगो यस्य स विपर्ययः श्रीशः
एतच्च समादिविपर्ययोपलक्षणार्थम् ४० ॥ ५५ ॥ ५५ ॥

भा० २०
१०९

विषयभेदेऽधिकारिभेदेनाविरोधं वक्तुं प्रथमं योगत्रयमाह योगादिति योगाउपायावस्य कर्मदेवताकांडैः
प्रोक्ताः कर्मचक्राणि त्रयोविधिसंयमासाधनेष्टया अन्यउपायोनास्तीतिकाम्यकर्मोदिकं व्यावर्तयति
तथाचोत्तराध्याये सुकृती करिष्यति यएतानित्यादिना ५ तेष्वधिकारिभेदमाह निर्विण्णानामिति दोषा इह एषां
मध्यकर्मसु निर्विण्णानां दुःखबुद्ध्यान्तर्कलेषु विरक्तानां अतएव तत्साधनभूतं कर्म न्यासिनां ज्ञानयोगसिद्धिदइत्युत्तरं
श्रीम वा वा योगास्त्रयोमया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधिसया ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायो न्योः
स्ति कुत्रचित् ५ निर्विण्णानां ज्ञानयोगे न्यासिनामिह कर्मसु तेष्वनिर्विण्णचित्तानां कर्मयोग
स्तु कामिनां द्रिष्टव्यं यामेकया हो जातः श्रद्धस्तु यः पुमान् न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगो
स्य सिद्धिदः ७ तावत्कर्मणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावत्ता मत्कथा श्रवणं दौ वा श्रद्धाया वन्न जायते च
एतन्वयः अनिर्विण्णचित्तानां दुःखबुद्धिश्च न्यानां अतः कामिनां तत्कलेषु विरक्तानां मित्यर्थः द्रिष्टव्यं यामेकया
गोदये ७ तत्र काम्यकर्मप्रवर्तमानस्य सर्वोत्तमाविधिप्रतिषेधागवकारइत्युत्तराध्याये वक्ष्यति निष्कामकर्मयो
गाधिकारिणस्तु यथासक्ति सच ज्ञानभक्तियोगाधिकारात् प्रागेव तदाधिकृतयोस्तु स्वल्पः ताभ्यां सिद्धिनां तु न किंचि
दितिसावधि कर्मयोगमाह तावदिति नवभिः कर्मोऽपि नित्यनैमित्तिकानियामावतायावत् ८ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥

तथापि प्रस्तुते किमायातमत आह गुणदोषेति गुणदोषदृशिर्दोष इति निराकृतत्वात् गुणदोषभिदादृष्टिमंतरे
 एतानि निषेधविधिलक्षणतवेवचः कथं तच्च वचोऽंतरेण नृणां निःश्रेयसंकथं स्यात् तत्रापि श्रोतव्यो मतव्य इत्या
 दिसाधनविधेः नानुध्यायादृक् नृशब्दान्वाचो विगतापे न हितदित्यादि निषेधस्य चावश्यकत्वादिति भावः यद्वा
 गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेण निषेधलक्षणं तेववो विनेति सामानाधिकरण्यमेवास्तु यद्वा गुणदोषभिदादृष्टिमंत
 रेण निषेधविधिलक्षणमपि वचः कथं नु तत्त्वमस्यादिवाक्यवन्निःश्रेयस्य परं स्यात् सर्वस्य तत्परत्वांगीकारादि
 गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेण वचस्तव निःश्रेयसंकथं नृणां निषेधविधिलक्षणं २ पितृदेवम
 नुष्माणं वेदश्चद्वैतवश्चरः श्रेयस्तनुपलब्धेः र्थे साध्यसाधनयोरपि ३ गुणदोषभिदादृष्टिर्नि
 गमात्तेन हि स्वतः निगमेनापवादश्चभिदाया इति वा भ्रमः ४ त्वर्थः २ ननु पितरो देवाश्च सर्वज्ञाः प्र
 त्यक्षतो दृष्टान्नुष्येभ्यः कथयिष्यंति नेत्याह पित्रादीनां सर्वेषां तव त्वद्वैक्यरूपो वेद एव तनुश्रेयः श्रेष्ठचक्षुः प्रमा
 णकं अतुपलब्धे र्थे मोक्षे सर्गादौ च तथा साध्यसाधनयोः इदमस्य साध्यमिदमस्य साधनमत्रापि ३ तदेवं गु
 णदोषदृष्ट्यभावे निःश्रेयसं न घटेत् किंच शास्त्रेणैव विहितं भेददृष्टिं तस्मिन्नेव विषये शास्त्रं कथं निवर्तयेदि
 त्याह गुणैत ते निगमात् त्वदात्तारूपाद्देवादेवन हि स्वतः यस्मादर्थे प्राप्तेन निवर्तते इति श्रुतिः हस्तुं च भ्र

४ त्वर्थः २ ननु पितरो देवाश्च सर्वज्ञाः प्र
 त्यक्षतो दृष्टान्नुष्येभ्यः कथयिष्यंति नेत्याह पित्रादीनां सर्वेषां तव त्वद्वैक्यरूपो वेद एव तनुश्रेयः श्रेष्ठचक्षुः प्रमा
 णकं अतुपलब्धे र्थे मोक्षे सर्गादौ च तथा साध्यसाधनयोः इदमस्य साध्यमिदमस्य साधनमत्रापि ३ तदेवं गु
 णदोषदृष्ट्यभावे निःश्रेयसं न घटेत् किंच शास्त्रेणैव विहितं भेददृष्टिं तस्मिन्नेव विषये शास्त्रं कथं निवर्तयेदि
 त्याह गुणैत ते निगमात् त्वदात्तारूपाद्देवादेवन हि स्वतः यस्मादर्थे प्राप्तेन निवर्तते इति श्रुतिः हस्तुं च भ्र

भा० १००
१०२

अप्रमत्तो मुक्तसंगः सुखं प्राप्नोति इत्यत्र दृष्टान्तः शिद्यमानमिति यमैर्यवन्निर्देयैः पुरुषैः कृतं नीडं यस्मिन्नंतं स्वके
तनं स्वस्याश्रमं अलंपटः अनामक्तः १४ दास्यं तिकमाह अहं रात्रौ शिद्यमानमायुर्वृद्धाभयेन वेपथुः कपोय
स्यसः १५ एवमप्रयतमानं प्रमत्तो निंदति नृदेहं प्रवृत्तं नावप्राप्येत्यध्याहारः यो भवादिन तरे स आत्महा
नत्रहेतवः आद्यसर्वफलानां मूलं एतदुपाजितं कर्मभिः सर्वप्राप्तेः सुदुर्लभमुच्यमकोटिभिर्प्राप्तुम
शिद्यमानं यमैरैतैः कृतं नीडं वनस्य ति खगः स्वकेतमुत्सृज्य क्षेमं याति यलंपटः १४ अहो
रात्रौ शिद्यमानं वृद्धायुभयवेपथुः मुक्तसंगः परवृद्धानि गीह उपशम्यति १५ नृदेहमाद्यं
सुलभं सुदुर्लभं स्रवं सुकल्यगुरुकर्णधारं मयानुकूलेन नभस्वतेरितं युमान्मवादिन
तरे स आत्महा १६ यदा रंभेषु निर्विणो विरक्तः संयतेन्द्रियः अभ्यासेनात्मनो योगीधारय
शक्यं तथापि तु सुलभं यदृच्छया लब्धत्वात् तं च सुकल्यपटतरं किंच दचलं मनः १७
गुरुसंश्रितमात्र एव कर्णधारो नेता यस्य तं स यावत् स्मृतमत्रेणानुकूलमारुतेन प्रेरितं १६ एवतावदविरक्तस्य
वेराग्यद्वारा ज्ञानभक्तिसाधेनैककर्मयोगमुक्तेदानीं सम्यगविरक्तस्य ज्ञानयोगांतस्य च ज्ञानयोगांतस्य च ज्ञानप्राप्ते
पूर्वकिंचित्कल्यवर्जनीयं चाह सार्धैर्नवभिः यदा तु आरंभे कर्मसु निर्विणोः दुःखदर्शने नोद्विग्नः तत्कलेषु विरक्तश्च त

ज्ञानयोगांतस्य च ज्ञानप्राप्तेः
ज्ञानयोगांतस्य च ज्ञानप्राप्तेः

१०२

कर्मयोगिनो ज्ञानभक्तिभूमिकारोहप्रकारमाह स्वधर्मस्य इति अनाशीः कामः अफलकामः अन्यन्निषिद्धव
 ज्ञानं नरकयानं हि देधेव विहिताति क्रमाद्वा निषिद्धा चरणद्वौ अतः स्वधर्मस्य त्वान्निषिद्धवर्जनाच्च नरकनया
 ति अफलकामत्वान्न स्वर्गमपीत्यर्थः ९ किं त्वस्मिंस्त्रैकेऽस्मिन् देवदेहे अनघः निषिद्धत्यागी अतः शुचिः निवृत्त
 रागादिमलः यह क्येति केवलज्ञानादपि भक्तैर्दुर्लभतां द्योतयति १० अनेन प्रकारेण ज्ञानभक्तिसाधनत्वात् नरदे
 स्वधर्मस्यो यजत यज्ञेनाशीः काम उद्धव नयाति स्वर्गं नरकौ यद्यन्यत्र समाचरेत् ९ अस्मिंस्त्रैके वर्त
 मानः स्वधर्मस्यो अनघः शुचिः ज्ञानं विष्णुमाप्नोति मद्भक्तिं च यदृच्छया १० स्वर्गिणाप्यनमि
 छतिलोके निरयिरासया साधकं ज्ञानभक्तिभ्यामुभयं तदसाधकं ११ न नरः स्वर्गतिं कांक्षे
 नारकी वा विचेक्षणाः नेमैल्लोकं च कांक्षेत्तदेहवेशात्प्रमाद्यति १२ एतद्विद्वान्पुरा मृत्योर्भ
 वाय घटेतसः अप्रमत्त इदं ज्ञात्वा मर्त्यमप्यर्थसिद्धिदं १३ **पञ्चमोऽध्यायः** (१३)

हस्तौति स्वर्गिणोऽपीति निरयिरा इति दृष्टान्तत्वेनोक्तं ज्ञानभक्तिभ्यां ज्ञानभक्तयोः तदुभयं स्वर्गिनारकी
 रोर ११ अतो नरः स्वर्गतिं न कांक्षेत् नारकी मिति दृष्टान्तः यद्वा स्वर्गनरकसाधनकर्मणि न कुर्यादित्यर्थः अ
 स्यात्तिष्ठेत्वा पुनरपि मनुष्यो भवेयमित्यपि न कांक्षेत् यतो देहविशेषात्तदेहासक्त्या स्वार्थप्रमाद्यति अवधान
 मृत्यो भवति १२ अपि तु एतदेहं साधकमिति विद्वान्स्वार्थसिद्धिदमपि मर्त्यज्ञात्वा अप्रमत्तः अनलसः स न

१३
 मृत्योः पूर्वमवमोक्षा यद्यदेतयत्वं कुर्वीत

ततश्चागमाद्यिषुतेष्वधिभूतात्तददर्शनात्तदविवेकापन्नसंसारनिर्विण्णस्य अतो विरक्तस्य ततश्चोक्तवेदिनः
 गुरूपदिष्टालोचनस्य ततो गुरूपदिष्टस्यैव चिंतितस्य पुनः पुनरनुचिंतयान्दौरात्म्यं देहाद्यभिमानं त्यजति
 २२ किंच एसादिभिर्योगमार्गैः आत्मीक्षिकापदार्थद्वयशोधनेन ममाच्चैनाध्यानादिभिर्वा वाशब्देनास्य
 पक्षस्य स्वातंत्र्यं दर्शयति एतद्रूपययोगपरमात्मानमनः स्मरेत्तान्यः अतोऽत्यंतकुर्यादित्यर्थः २३ ननु
 निर्विण्णस्य विरक्तस्य पुरुषस्योक्तवेदिनः मनस्य जतिदौरात्म्यं चिंतितस्यानुचिंतया २२ यमादि
 भिर्योगपथैरात्मीक्षिकाचविद्यया ममाच्चैपासनाभिर्वा नान्यैर्योग्यं स्मरेन्नमनः २३ यदिकुर्या
 त्प्रसादेन योगी कर्मविगर्हितं योगेनैव दहेदहो नान्यत्र तत्र कदाचन २४ स्वस्वेऽधिकारे
 यानिष्ठासगुणः परिकीर्तितः २५

पापापत्तौ प्रायश्चित्तं कार्यमेव तत्राह यदीति योगेन ज्ञानाभ्यासेनैव एतच्च भक्तस्यापि नाम कीर्त
 नाद्युपलक्षणार्थं नान्यत्कच्छादि २४ ननु नित्येनैमित्रिकं कर्म सत्त्वशोधकत्वाद्गुणः हिंसादिकं त्व
 स्तुहि हेतुत्वाद्दोषः तत्र च तन्निवर्तकत्वात्कच्छादिप्रायश्चित्तं गुण इति विधिप्रतिषेधाभ्यामुक्तत्वात्
 प्रायश्चित्तं विना योगेनैव कथं पापं दहेत्तत्राह स्वस्वरतिसाद्वेन स एव गुणेनेतरः २५ रामरामरामराम

तत्र प्रथममेवात्यंतधारण संभवात् तत्स्वभावात् नुसारेण वशीकरणमाह यद्दिश्याशुभाम्यत्यरिभ्रम दनवस्थितं भव
ति तदानुरोधेन किंचिदपेक्षापूर्णाद्वारेण १८ ननु तर्हि यथा पूर्वमेव स्यात् तत्राह मनोगतिं तु न विसृजेत नोपेक्षेत कि
त्त्वप्रमत्तः सन् आत्मवशं नयेत् आत्मानं लक्षयेदित्यर्थः १९ अनुरोधमार्गं सदृष्टं तं स्तोति एषः अनुवृत्तिमार्गेण म
नः संग्रहः परमो योगः तत्साधनत्वादुपचारेण स्तुतिः यथा श्रद्धा तस्य दमनीयस्य अर्चतः अश्वस्य हृदयज्ञत्वत्वाभि
धार्यमाणो मनो यद्दिश्याम्यदाश्वनवस्थितं अतंद्रितो नुरोधेन मार्गेण आत्मवशं नयेत् १८ मनोगतिं
न विसृजेज्जितप्राणेजितेन्द्रियः सत्त्वं संपन्नया बुद्ध्या मन आत्मवशं नयेत् १९ एष वै परमो योगः
मनसः संग्रहः स्मृतः हृदये ज्ञत्वमन्विच्छन् हृदयस्यैवावर्ततो मुहुः २० सांख्येन सर्वभावानां प्रति
लोमानुलोमतः भवाप्यया वनुध्यायेन्मनोयावत्प्रसीदति २१
प्रायेण गतिमन्विच्छन् अपेक्षमाणः अश्वधारकः प्रथमं किंचिद्गतिमनुवर्तते तदा चरश्मिना तं धृत्यैव गच्छति
ननु पेक्षते तद्वदित्यर्थः २० एवमीषदृशी तस्य मनसोऽत्यंतनैश्च लोपायानाह सांख्येनेति त्रिभिः सांख्येन तत्त्वा
विवेकेन सर्वभावानां महदादिदेहांतानां अनुलोमतः प्रतिलोमतः प्रकृत्यादि क्रमेण भवं प्रति लोमतः
एथि व्यादि क्रमेण पयं च अनुध्याय तत्प्रसीदति ति श्रुत्वा भवति २१ ॥ २१

भा० ए०
१०४

कथं भजेत किं वा ततो भवति तदा ह प्रोक्तेनेति द्वाभ्यां श्रद्धाः भक्तकथायां मेशश्रुत्वा ननु कीर्तनसित्यादि
ना तत्र तोक्तेन मां असकृन् नित्यं हृदय्या हृदताः कामान् शन्यति २८ हृदयमेव ग्रंथिरहकारस्तत्पूर्वकाश्च
सर्वे संशयाः असंभावनादयः कर्माण्यनारब्धफलानि संसारहेतुभूतानि २९ तदेवं च वस्थयाऽधिकात्र
प्रोक्तेन भक्तियोगेन भजतो मां सकृन् नृनेः कामा हृदय्या न शन्यति सर्वे मयि हृदि स्थिते २८ भि
द्यते हृदयग्रंथिश्च द्यते सर्व संशयाः क्षीयन्ते वास्य कर्माणि मयि हृदयेऽवित्तात्मनि २९ त
स्मान्मद्वक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रयो भवेदिह ३० यत्कि
मभिर्यत्रैव सा ज्ञानवैराग्यतश्च यत्र योगेन दानधर्मैर्लभ्यो भिरितरेषु सर्वे मद्भक्तियोगे
न मद्भक्तौ लभन्ते जसा स्वर्गपवर्गं मद्भक्तमकथं चिद्यदि वाञ्छति ३१

ययुक्तं तत्र च भक्तेरन्यनिर्पेक्षत्वादन्यस्य च तत्सापेक्षत्वाद्भक्तियोग एव श्रेष्ठ इत्युपसंहरति तस्मादि
ति त्रिभिः मदात्मनः मयि आत्मा चित्तं यस्य तस्य श्रेयः श्रेयः साधनं ३० तत्र हेतुः यत्कर्मभिरित्यादि
इतरैरपि तीर्थयात्रावृत्तादिभिः श्रेयः साधनैर्यद्वाच्यं सत्त्वं शुद्ध्यादितत्सर्वं श्रजसा अनायासेनैव स्व
र्गमपवर्गं मद्भक्तमवैकुण्ठं लभन् एव वाञ्छा तु नास्तीत्युक्तं यदि वाञ्छतीति ३१ ॥ ५५ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५

१०४

तदुपपादयति यस्माद्विधितिषेधाभ्यामनेन गुणदोषविधानेन कर्मणानियमः संकोचकृतः कुत इत्यत
आह जात्या उत्पत्त्यैवाशुदानां सवप्राप्तानां संगानां त्याजने च यथा अयं भावः पुरुषस्याशुद्धिर्नाम न प्रवृ
त्तेरन्यास्ति स्वाभाविकप्रवृत्तौ वतस्यैव मलिनत्वात् न च सदसा सर्वतो निवृत्तिः कर्तुं शक्यते अत इदं न कर्तव्यं
मिदमेव कर्तव्यमिति स्वाभाविकप्रवृत्तिसंकोचद्वारेण निवृत्तिरवक्रियते यथा च न प्रवृत्तिपरो वेदस्तथा तत्र

कर्मणामजात्यशुदानां मानेन कर्मणानियमः कृतः गुणदोषविधानेन संगानां त्याजने च यथा २६
जातश्रद्धो मत्कथासु निर्विषमं सर्वकर्मसु वेददुःखात्मकान्कामान्परित्यागेऽप्यनीश्वरः ततो
भजेत मां प्रीत्या श्रद्धालुर्दृढनिश्चयः शुभमाराधयतां कामान्दुःखोदकोऽश्वगर्हयन् २७

ध्यायेव ह्यामः उत्पत्त्यैव हि कामे चित्यादिना अतो योगिनः स्वाभाविकवृत्त्यभावान्न प्रायश्चित्तादिविधिगो
चरेतेति २६ भक्त्याधिकारिणो भक्तियोगमाह जातश्रद्ध इति न वभिः मत्कथासु जातश्रद्धः अत एवान्येषु क
र्मसु उद्विग्नः न तु तत्फलैषु विरक्तः तदाह वेद इति यद्यपि वेदतयापि तत्परित्यागेऽप्यनीश्वरः असक्तः एवं भर्ता
यः श्रद्धालुः भक्तेव सर्वं भविष्यतीति दृढनिश्चयः सन् ततस्तदनंतरं मां प्रीत्या भजेत् विषयांश्च सेवमानोऽपि तेषु
प्रीतिकुर्यादित्याह गर्हयन्निति २७

भा० २०
१०५

इत्येकादशो विंशतितमः ॥ २० ॥ जयति श्री स्वपरां नंदपरां नंदनृकेशरी यत्कृपा लवलेशेन श्री धरः सत्कृतिः
कृती इक्ष्वां मिच्छया संतः क्षमतां मम साहसं मेयादिस्वीयबोधा यत्कृतमेतन्न सर्वतः एकविंशो क्रिया
ज्ञानमुक्तिधनधिकारिणां कामिनां द्रव्यदेशादिगुणदोषाः प्रपंचिताः तदेव गुणदोषव्यवस्थार्थं
योगत्रयमुक्तं तत्र च ज्ञानभक्तिसिद्धान्ततत्किंचिद्गुणदोषोऽसाधकानां तु प्रथमतो नित्यं तत्कर्मनिष्ठा
नायथाशक्तिनित्यनैमित्तिकं कर्मसत्त्वशोधकत्वाद्गुणः तदकरणं निषिद्धकरणं च तन्मलमसकरणत्वा

इति श्री महाभारत महापुरुषेण कादशसंख्ये श्री भगवद्भव संवादे भक्तियोगो विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥
श्री भगवानुवाच ॥ य एता मत्पथो हि त्वा भक्तिज्ञानक्रियात्मकान् लुप्तान् कामांश्चलैः प्राणैः
जुषतः संसरन्ति ते १

दोषः तन्निवर्तकत्वाच्च प्रायश्चित्तं गुणः विष्णुसत्त्वात्तां तु ज्ञाननिष्ठानां ज्ञानाभ्यास एव सिद्धिहेतुत्वाद्गुणः
भक्तिनिष्ठानां पुनः श्रवणकीर्तनदिभक्तिरेव गुणः तद्विरुद्धं सर्वमुभयेषां दोष इत्युक्तं इदानीं तु येन सिद्धान्त
मपि साधकाः किंतु केवलं काम्यप्रधानाः तेषां सकल गुणदोषान् प्रपंचयिष्यन् आदौ तान् वहिर्मुखान्
निंदति य एतानि मत्पथः मदुक्तमार्गान् लुप्तान् तुच्छान् चलैः अस्थिरैः प्राणैर्देहवायुभिरिन्द्रियैर्वीजै
षतः सेवमाना भवति ते संसरन्ति निखिलगुणदोषभाक्तेन नाना योनीः प्राप्नुवन्ति इत्यर्थः १ ॥ ५५ ॥

तत्र हेतुमाह न किंचिदिति धीराधीमंतः यतो मम एकान्तिनः मय्येव प्रीतियुक्ताः अतो मया दत्तमपि न
गृह्णति किंचित्कथं न वांछंतीत्यर्थः अपुनर्भवं आत्यंतिकमपि केवल्यं ३२ तदुपपादयति नैर
पेक्ष्यमेव परमुक्तं अनन्यं महत् निःश्रेयसफलं तत्साधनं च प्रादुः से भक्तिनिराशिषः प्रार्थना
अन्यस्य निरपेक्षस्य प्रार्थना कारणभूतापेक्षारहितस्य पुंसां भवेत् यद्वा मे निरपेक्षस्य भक्तिः सा

न किंचित्साधवो धीरा भक्ताद्येकांतिनो मम वांछंत्यपि मया दत्तं केवल्यमपुनर्भवं ३२ नैरपेक्षं
परंप्रादुर्निःश्रेयसमनल्यकं तस्मान्निराशिषो भक्तिर्निरपेक्षस्य मे भवेत् ३३ नमयेकांत
भक्तानां गुणदोषोद्वागुणाः साधनां समचिन्तानां बुद्धेः परमुपेयुषां ३४ एवमेतान्मयादि
एतान्नुतिष्ठति मे पथः ३५ ते मे विदंति मत्स्थानं यद्वा परमेविदुः ३५

निराशिषो भवेदित्यर्थः ३३ अनेन प्रकारेण सिद्धानां न गुणदोषादतिविरोधपरिहारमुपसंहरति नमसीति गु
णदोषैर्विहितप्रतिसिद्धेरुद्वायेषां न गुणाः पुण्यपापादयः साधनानिरस्तरागादीनां अतः समचिन्तानां अतः
एव बुद्धेः परमाश्चरं प्राप्तानां ३४ काम्यकर्मनिष्ठान्निंदयिष्यंते तान्नुक्तिमार्गो नुपसंहरति मे पथः मत्प्राप्त्यु
पायान् ये नुतिष्ठति ते मे कालमायादिरहितं मम लोकं विदंति यत्परमं ब्रह्म तच्च विदुः ३५

भा० २०
१०६

धातुषु देहेषु नामरूपाणि वर्णाश्रमादीनि कल्याणां प्रयोजनमाह एतेषां प्राणिनां स्वार्थसिद्धये प्रवृत्तिनिय
मद्वारा धर्मादिपुरुषार्थसिद्धये ई न केवलं देहेषु अपितु देशकालादिभावानामपि आदिशेदेनानुपादे
यानां फलनिमित्ताधिकारिणां ग्रहणं वस्तुनां मुपादेयानां व्रीह्यादीनामपि मममयानियमायसंकोचार्थसि
त्त्यर्थः ७ एवं गुणदोषविषयपरिशोधयतयोः शुद्धशुद्धिमूलत्वात् शुद्धशुद्धी प्रपचयति अहं ससारइत्य

वेदेन नामरूपाणि विषयाणिसमेष्वपि धातुषु द्वयकल्प्यं ते एतेषां स्वार्थसिद्धये ई दे
शकालादिभावानां वस्तुनां ममसत्तम गुणदोषो विधीयेते नियमार्थहिकर्मणः ७ अहं स
सारो देशा नाम ब्रह्मणोः शुचिर्भवेत् कस्मसाराण्यसौ वीरकी कटा संस्कृते रणं ८ कर्म
ण्या गुणवान्कालौ द्रव्यतः स्वतएव वा यतो निवर्तते कर्मसदोषोः कर्मकः स्मृतः ९

शुभिः देशानां मध्ये कस्महरिणोऽहितोऽशुचिः तत्राप्यब्रह्मणः ब्राह्मणभक्तिमन्योऽत्यन्तमशुचिः कस्मसाराण्यपि कस्मेन स
कालसारः श्रेष्ठायः सायसौ वीरः की कटः सुवीरः सत्यरूपाः तद्वन्सौ वीरः की कटोऽपिशुचिः तदुक्तं सेवे पुण्यतमो दे
शः सत्यत्रयत्रुलभ्यते इति तद्विवर्जितोऽयः की कटः अगवङ्क कलिगादि असंस्कृतः संमार्जनादिरहितः अ
न्यः भक्ष्यवद्गुलावा इरण ऊषर एकवद्भावः तदशुचिः तदन्यः शुचिरित्यर्थो दुक्तं भवति ८ कालस्य शुद्धशु
द्धी दर्शयति कर्मण्यदिति द्रव्यतः द्रव्यसंपत्त्या स्वतो वा एवीद्गादिर्य कर्मण्यः कर्मार्हः सकालस्तस्मिन्कर्मणि

गुणवान् रतः यस्मिन् द्रव्यालाभो वा राशु विप्रवादिना वा
कर्मनिवर्तते यस्मिन् सत्कोटो दशादित्ये रणः कर्मकः
कर्मनिवर्तः स्मृतः सकालोदायः अशुद्ध इत्यर्थः ९

१०७

ननु तैरेव कर्मभिः केचिद्गुणदोषभाजः केचिन्नेति कुतो वैषम्यं न ह्यग्निना केचित्प्यंते केचिन्नेति संभवति त
त्राह स्वस्वरति अधिकारभेदेन कल्पितौ गुणदोषौ न वस्तुनिष्ठाविति भावः २ तदाह शुद्धशुद्धी इति योग्यत्वायोग्य
त्वे गुणदोषौ तन्निमित्तौ पादेयत्वानुदेयत्वे शुभाशुभौ तन्निमित्तावर्थानर्थौ तत्र शुद्धशुद्धी धर्मार्थं शुद्धेन धर्मः अशुद्धे
ना धर्म इति गुणदोषौ व्यवहारार्थं अशुद्धावपिराजादीनां व्यवहारदर्शनाद्युपादेयं नान्यदिति शुभाशुभौ पात्रार्थं

स्वेवेधिकारेयानिष्ठासगुणः परिकीर्तितः विपर्ययस्तु दोषः स्यादुभयोरपेक्षानिश्चयः २ शुद्धशु
द्धी विधीयते समानेनैव पिवस्तुषु द्रव्यस्य विचिकित्सायं गुणदोषौ शुभाशुभौ धर्मार्थं व्यव
हारार्थं पात्रार्थमिति चानघ ३ दर्शितोऽयं मया चारुधर्ममुद्धतं धरं ४ भूम्यं वगन्यनि
लाकाशभूतानां पंचधातवः आब्रह्मस्थावरादीनां शरीरा आत्मसंयुताः ५

दोषत्वेऽप्यापस्तु शरीरं निर्वाहमात्रोपादानेन पापं अधिकोपादाने तु पापमिति ३ मयामन्वादि रूपेण ध
र्मरूपां धुरंभारं कर्मजगतामित्यर्थः ४ शुद्धशुद्धी प्रपंचयिष्यन्वेदोक्तत्वेन तदभिनिवेशो मा भूदिति समा
नेनैव पिवस्तु धितियदुक्तं तत्प्रपंचयति भूमीति विभिः भूतानां प्राणिनां धारयंतीति धातवः कारणानि शरी
राः शरीरं भकाः देहतः साम्यमुक्तम् जीवतोऽप्याह आत्मसंयुता इति ५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥

भा० ए०
१०७

रूप
द्रव्यादिभिः द्रव्यस्य शुद्धिरित्युक्तं तत्र वचनादिशुद्धिरेकमेव द्रव्यतस्तु शुद्धिवद्विरुद्धेति तां प्रपञ्चयति धा
न्येति शुद्धिः धान्यानां वायुना दारुणां ग्रहचमसादीनां तोयाग्निः कोऽस्मोदकैः अस्थुः कालेन तं तन्तां तोये
नरसत्तलानां अग्निः नारय्यादीनां यथायथा कालाभिः दारुलौकिकग्रहचमसादिव अस्थिग्रजदंतादि
रसास्तेलघृतादयः तेजसाः सुवर्णादयस्तेषां पार्थिवानां चरथा कदम्बघटेषां कोशादीनां यथायथा

धान्यदार्वस्थितं तन्नां रसतैलसचर्मणां कालवायुग्निमृतोयैः पार्थिवा
नां युतायुतैः ११ अमेध्यलिप्यद्येन गंधलेपं व्यपोहति भजते प्रकृतिं
तस्य तच्छोचता वदिष्यते १२

शु१
कालादिभिः द्विः तदापि कां त्यजाद्युपघाततोरतम्ये वदेशकालवस्थाद्यनुसारेण च एतैरन्यैश्च युतायु
तेर्मिलितैः केवलैश्च कालस्य पुनर्ग्रहणं युतायुततत्त्वदर्शनार्थं ११ अस्पृश्यस्य शेषु शुद्धिमुक्तालेपवि
षयेष्वाह अमेध्येति यत्पीठपात्रवस्त्रादियेन दारुणां गन्धं च लेपं च व्यपोहति त्यज
ति स्वगतं चमलं त्यक्त्वा प्रकृतिं च स्वमेव रूपं भजते तस्य तत्तत्तत्तच्छोचं शोधकं यावता च तद्दारुणादिना व्य
पोहति तावत्प्रमाणं स्वरूपतः आचरति तो वा तत्कर्तव्यमिष्यते १२ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥

ह१

१०७

वस्तुशब्दोपात्तानां द्रव्याणां शुद्धशुद्धीदर्शयति द्रव्यस्येति चतुर्भिः द्रव्येण तोयदि नाशुद्धिः मूत्रादिना त्वशुद्धिः क्व
नेन शुद्धमशुद्धं वेति संदेहे शुद्धमित्येवं रूपेण वा त्मणवचनेन शुद्धिः विपरीते नाशुद्धिः संस्कारेण प्रोक्षणादिना
पुष्पादेः शुद्धिः अवघ्राणादिना त्वशुद्धिः कालेन दशाहादिना नवोदकादेः शुद्धिः विपरीते नाशुद्धिः काले मेघोद
कं ग्राह्यं वर्ज्यं त्वहमेव हि अकाले दशरात्रं स्यात्ततः शुद्धिर्विधीयते पर्युषितान्नादेः शुद्धिः अंत्यजाद्युपहतानां
तदा गाद्युदकानां महत्वात्पत्वाभ्यां शुद्धशुद्धी शक्त्वाः शक्त्वाः सूर्योपरागादिस्तत्कालादेः शक्तान् प्रत्यशुद्धिः बुद्ध्या

द्रव्यस्य शुद्धशुद्धी च द्रव्येण वचनेन च संस्कारेण च कालेन महत्त्वात्पत्तया यथा शक्त्यः श
क्त्वा यथा बुद्ध्या समृद्धा च यदात्मने अंधं कुर्वन्ति हि यथा देशवस्थानुसारतः १०

पुत्रजन्मादौ दशाहाद्विज्ञानेन शुद्धिः अंतर्ज्ञानेनाशुद्धिः समृद्ध्या जीर्णमलवद्वस्त्रादेः समृद्धं प्रत्यशुद्धिः द
रिद्रं प्रतिशुद्धिः तत्रापि विशेषमाह यदिति एते च द्रव्यवचनादयो द्रव्याशुद्धिद्वारा आत्मने यदधं कुर्वन्ति तद्दे
शावस्थानुसारत एव यथा यथा वत् कुर्वन्ति न सर्वतः तथा हि निर्भय एव देशे कुर्वन्ति ननु चौराद्याकुले तथारा
णादिव्यतिरिक्तयुवाद्यवस्थायामेव अंधं कुर्वन्ति नवाल्परोगाद्यवस्थायामिति तथा च स्मृतिः देशं कालं त
थात्मानं द्रव्यं प्रयोजनं उपपत्तिं वस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेदिति १० ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५

भा० २०
१०८

दोषस्य क्वचिदोषत्वाभावे गुणत्वे चोदाहरणं दर्शयति समानस्य तस्यैव कर्मणः सृष्ट्या पातादेरुचरणं पति
तानां पतनहेतुरपि जात्या कर्मणा वा पतितानां पुनः पातकं अधिकारभ्रंशकं न भवति पूर्वमेव पतित्वा
अतोऽत्र दोषस्यापि दोषतानास्तीत्यर्थः तथा संगोपियो यते दोषः अपितु गुणः अतो भार्यामुपेयादिति वि
धानात् उभयत्र दृष्टान्तः पूर्वमेवाधः शयानो यथानपततीति १६ अतो गुणदोषनियमविधीनां प्रवृत्ति सं

समानकर्मोचरणं पतितानां न पातकं औत्पत्तिके भूगः संगो न शयानः पतत्यधः १६ यतो यतो नि
वर्त्तेत विमुच्येत ततस्ततः एषधर्मो नृणां क्षेमः शोकमोहो भयापहः १७ विषयेषु गुणाध्यासा
त्सु सः संगस्ततो भवेत् संगत्र भवेत् कामः कासा देवकलिर्नृणां १८ कले दुर्विषहः क्रोधस्तमस
मनुवर्त्तते तमसा ग्रसते पुंसश्चेतना व्यापिनी द्रुतं १९ तथा चरहितः साधो जंतुः शून्याय कल्पते

ततोऽस्य स्वार्थविभ्रंशो मूर्च्छितस्य मृतस्य च २०

कोचद्वयानिवृत्तावेव तात्पर्यमित्यभिप्रेत्याह यतो यत इति १७ यथा श्रुतप्रवृत्तिपरतां वेदस्य निराक
र्तुप्रवृत्तिमार्गस्यानर्थहेतुतां दर्शयति विषयेष्विति चतुर्भिः प्रथमे विषयेषु गुणाध्यासात् तस्तेषु संगः आस
क्तिः तत्र तेषु विषयेषु येन प्रतिहन्यते कामः तेन सह कामादेव कलिः कलहो विवादः १८ दुर्विषहस्तीव्रः तमस
मोहः तक्रोधचेतना कार्याकार्यस्मृतिः द्रुतशीघ्रं १९ शून्याय कल्पते असत्तुल्यो भवतीत्यर्थः स्वार्थविभ्रंशपु

मूर्च्छितस्य मृतस्य च २०

१०८

एवंतावद्व्यशुद्धिरुक्तादानीकर्तृशुद्धिमाह स्नानेति अवस्थाकोमारादिः वीर्यशक्तिः संस्कारउपनयनादिः
कर्मसंधोपासनदीक्षादिलक्षणं आत्मनःसाहकारस्यकर्तृः एतेः स्नानादिभिर्न्याययंतकार्यानुसारिणीशुद्धिः
अयंचशुद्धिर्नवावहारद्यथा किंतुविहितकर्मार्थेत्याह शुद्धरतिरजइत्युपलक्षणं श्रद्धादिरपि १३ मंत्रशुद्धिः
माह सद्गुरुमुखाद्यथावत्परिज्ञानंमंत्रस्यशुद्धिः कर्मशुद्धिमाह ईश्वरार्पणंकर्मणःशुद्धिः धर्माद्यर्थेशुद्धिप्रपं

स्नानदानतपोऽवस्थावीर्यसंस्कारकर्मभिः मत्स्मृत्याचात्मनःशौचंशुद्धः कर्माचरेदि
जः १३ मंत्रस्यचपरिज्ञानंकर्मशुद्धिर्मदप्यणम् धर्मः संपद्यते षड्विधधर्मस्तुवि
पर्ययः १४ क्वचिद्गुणोऽपिदोषः स्याद्दोषोपि विधिनागुणः गुणदोषार्थनियमस्त
द्विदमेववाधते १५

चतःप्रदर्शोपसंहरति धर्मइति देशकालद्रव्यकर्तृमंत्रकर्मभिः षड्विधैः धर्मसंपद्यते एतेषां योविपर्ययः
यः सोऽधर्मः तद्धेतुरित्यर्थः १४ अयंचगुणदोषविभागानवास्तवेइत्याह क्वचिदिति आपदिप्रतिग्रहोभु
रणोऽप्यनापदिनिषिद्धत्वादोषः परधर्मश्चपरस्यगुणोपिस्वस्यदोषः दोषोपिकुटुंबत्यागादिर्विरक्तादेर्नदो
षः अपितुविधिवत्तेनगुणः एवंयोऽयंगुणदोषयोरेकस्मिन्नेवार्थनियमः गुणदोषार्थवायोनियमः नि

यमः नियामकं शास्त्रं सततं योर्भेदमेव वाधते १५

भा० ए०
१०६

कथं तर्हि मीमांसकाः फलपरतां वदन्ति तत्राह एवमिति व्यवसितं वेदस्याभिप्रायं कुसुमितांश्च वांतरफलरोचनयारमणी
यां परमफलश्रुतिं वदन्ति कुतस्ते कुबुद्धयस्तदाह हियस्माद्वेदज्ञाः वासादयस्तथा वदन्तीति २५ कुबुद्धितां प्रपंचयति कामि
न इत्यष्टभिः कामित्वात्कृपणः ततोऽलुब्धाः तस्मात्कुलाः अतः युष्येध्ववांतरफलेषु परमफलबुद्धयः अतएवाग्निमुग्धाः
अग्निसाध्यकर्मभिनिवेशेन लुप्तविवेकाः ततश्च धर्मतांता धर्ममार्गोऽतो ये पाते संलोकमात्मत्वं तथा च श्रुतिः कश्चिद्
वा अस्मात्संलोकान्तेत्य आत्मानं वेद अयमहमस्मीति कश्चित्संलोकं न प्रतिजानाति अग्निमुग्धा हेव धर्मतां त २६ को
एवं व्यवसितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः फलश्रुतिकुसुमितां न वेदज्ञा वदन्ति हि २५ कामिनः कृपणालुब्धाः पु
ष्पेषु फलबुद्धयः अग्निमुग्धा धर्मतांताः संलोकं न विदन्ति ते २६ न ते मां गजानंति हृदि स्थं यद्वदन्तः
उक्थं शस्त्राद्यसुतपो यथानिहारचक्षुषः २७

सौख्यलोकः तमाहनेति हृदि स्थमात्मानं मां संलोकं न तु हृदि स्थमहंकारस्य दम् नानं त्येव सत्यं परमात्मानं तं न
जानंतीत्याह यद्वदं यद्वतिरिक्तं जगन्नास्तिकुतः यत इदं जगज्जातम् तं कुतो न जानंति हियस्मात् उक्थं कर्मैव श
स्त्रं शस्यं कथयं तेषु पशुहिंसासाधनं वा ये पाते अतः केवलमसुतपुः प्राणं तर्प्य एव पराः निहारन्तमः तेन वा
मानि चक्षुषि येषां ते यथासं निहितमपि न जानंति तद्वत् तथा च श्रुतिः न तं विदाथ यद्वमाजजानाऽन्य
द्युष्माकमंतरं बभूव नीहारेण प्रवृत्ता जलयाश्चासुतपुः उक्थं शस्यं श्रुतीति २७ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५

१०६

यथाभैषज्ये औषधरोचनेरुच्युत्पादनं ४

तत्तुल्यत्वं प्रपंचयति विप्रयेति अर्थं वृत्तजीविकयेव योजीवन्त्योर्वैसमर्थ्ये तत्तुल्यः अतएव यो भस्त्रे वसन् चर्तते स मृ
तत्तुल्यः अतः स्वार्थनाश इत्यर्थः २१ ननु प्रवृत्तस्य स्वर्गादिफलश्रवणात्कृतः स्वार्थविभ्रंशस्तत्राह इयं फलश्रुतिः न श्रे
यः परमपुरुषार्थपरानुभवतीत्यर्थः किंतु तावदहिर्मुखा नानृणां मोक्षविषयया अवांतरफलैः कर्मसुरुच्युत्पादनमा
त्रं तथाहि पिवन्निवंप्रदास्यामि खलु ते खड्गलडुकान् पिवन्निवमुक्तः पिवन्ति न फलं तावदेव तु २२ ननु कर्मकांडे मोक्षस्य

विषयाभिनिवेष्टेण तात्तानं वेदनापरं वृत्तजीविकया जीवन्त्यर्थं भस्त्रे वयः श्रमन् २१ फलश्रुति
रियं नृणां न श्रेयसरोचनं परं श्रेयो विवक्षया प्राक्ता यथा भैषज्यरोचनं २२ उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्राप्ते
षु स्वजनेषु च आसक्तमनसो मर्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु २३ न तान विदुषः स्वार्थं भ्राम्यन्तो व
जिना ध्वनि कथं युज्यात् पुनस्तपुतांस्तमो विशतोऽबुधः २४ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥

नामापि न श्रूयते कुत एवं व्याख्यायते यथा श्रुतस्या घटनादित्याह उत्पत्त्येति द्वाभ्यां उत्पत्त्या स्वभावत एव कामेषु पुण्या
दिषु प्राणेषु आयुरिन्द्रियवीर्यादिषु स्वजनेषु पुत्रादिषु अनर्थहेतुषु परिपाकतो दुःखहेतुषु २३ अतस्तान् स्वार्थे प
रमसुखमविदुषः अतो न तान् न म्रभतान् वेदो यद्वेदो यिष्यति तदेव श्रेय इति विश्वसितानित्यर्थः तानेवं भरतान् नृजि
ना ध्वनिकामवर्त्मनि देवादियो निषु भ्राम्यन्तः ततः पुनस्तमः वृत्तादियो निविशन्तः पशुकाम इति आयुरिन्द्रियादि
काम इति पुत्रकाम इति च कथं पुनस्तप्तेन कामेषु स्वयंबुधो वेदो युज्यात् प्रवर्तयेत् तथा सत्यताप्रः स्यादिति भावः

भा० ए०
११०

इदिसंकल्पे तु कृतमेव संकल्पं दर्शयति इष्टेति तस्य भोगस्यांते महाशालामहामहस्थाः ३१ ततः किमित्यत आह ए
वमिति श्रुता मत्प्रवणत्वाभावाच्चित्यं संसारिणो भवन्तीति भावः ३२ तदेवं वेदानां प्रवृत्तिपरत्वे निरात्य प्रकृतं निवृ
त्तिपरत्वं मेवोपसंहरति वेदा इति कर्मब्रह्मदेवताकांडविषया इमे वेदाः ब्रह्मात्मविषया ब्रह्मेवात्मानं संसारीत्येतत्

३३ इदं देवतायै र्गत्वा स्यामहे दिवि तस्यांतदहं भयास्ममहाशालामहा
कुलाः ३१ एवं पुष्पितया वाचा व्याहृतिप्रमनसानुणाम् मानिनां चातिस्वधा
नां महात्मापि न रोचते ३२ वेदा ब्रह्मात्मविषयास्त्रिकांडविषया इमे परोक्ष
वादाः ऋषयः परोक्षममचप्रियम् ३३

एतत्परत्वाप्रतीतो च फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परं श्रेयो विवक्षया प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनमि
त्युक्तमेव कारणमनुस्मारयति परोक्षेति परोक्षवादाः श्रुतीन्द्रियार्थप्रतिपादनपराः ऋषयो मन्त्राः तद्
ष्टारो वा तत्किमिति यतः परोक्षमेव ममचप्रियं अयं भावः शुद्धांतः करणैरेव तद्वाधव्यं नान्यैरधिकारिभिः
वथा कर्मत्यागो न भ्रंशप्रसंगादिति ३३

वेदतात्पर्यो ज्ञानाच्चान्यन्यजंतीत्याह तेपरोक्षमस्फुटं मे मतमविज्ञाय देवादीन्यजंत इत्युत्तरेणान्वयः समतमेवाह हिं
सायां मां सभक्षणां च तत्फलार्थं च यद्विभागः स्यात्तर्हि यजे एवेत्यभ्यनुज्ञासद्वारापरिसंख्येयं नत्वा कथं न चोदनेत्ये
वरूपं यद्यपि नित्यं नैमित्तिकयोः कामविशेषानुबंधो नास्ति तथापि कर्मणोऽपि तल्लोकमिति श्रुतेः सामान्यतः पितृलोककाम
नास्त्येव श्रुतः कारणश्रुद्धि कामनावेति भावः तदुक्तं नाकामस्य क्रिया काचिदृश्यते चेह कर्हिचित् यद्यद्विकुरुते जंतुस
त्तत्कामस्य चेष्टितमिति श्रुतत्वादेव हिंसायां विहारः क्रीडा येषां ते २८ किंच तेऽतिमंदं मुह्यय इत्याह प्रश्ना

ते मे मतमविज्ञाय परोक्षं विषयात्मकाः हिंसायां यद्विभागः स्याद्यत्त एव न चोदना हिंसा विहारा
द्यालब्धेः पशुभिः ससुखेष्टया यजंते देवतायज्ञैः पितृभूतपती नवलाः २८ सप्तोपमममुं लोकं
मसंतं प्रवृणु प्रियं आशिषो हृदिसंकल्प्यत्यजंत्यर्थान्नयथावणिक २९ रजः सत्त्वतमो निष्ठार
जः सत्त्वतमो जुषः उपासत इंद्रमुख्या न देवादीन्नयथैव मां ३०

पममिति अमुं परलोकं आशिषश्चास्मिंश्चोक्तैः संकल्प्य न तु निश्चित्य विघ्नवाङ्मुखात्त्यजंति कर्मसु विनियोजयंति
यथा कश्चिद्वणिक दुस्तरसमुद्रादिलंघनेन वक्रध्वानाज्जिनेच्छया सिद्धं धनं त्यजन् उभयभ्रष्टो भवति तद्वदित्य
र्थः २९ अतो रजः सत्त्वतमो निष्ठासे रजः सत्त्वतमो जुषः स्वानुरूपानिंद्रादीनेवोपासते न तु मां यद्यपींद्रादीनामपि
मदेशत्वात् ननु उपासनमेव तत् तथापि यथावन्नोपासते भेददर्शित्वादित्यर्थः ३० ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५

अविकृतस्यापि नियंतृत्वं घटयति अनंतःशक्तिनेति भूतेषु सर्वप्राणिषु धोषरूपेण नादरूपेण लक्ष्यते मनी
षिभिः अंतःसूक्ष्मत्वेन दर्शने दृष्टान्तः विसेषणं तंतुरिति ३४ ततो वै त्वर्याख्या दृष्ट्या वाचउत्पत्तिप्रकारं सदृष्टं
तमाह यथेति त्रिभिः हृदयात्सकाशात् सुखाद्वारात् उदमते वहिः प्रकटयति दृष्टान्तिके दर्शयति आकाशेति
प्राणस्तदुपाधिर्हिरण्यगर्भरूपः प्रभुर्भगवान्तेन रूपेण चंदो मयो वेदवृत्तिः स्वतस्त्वमृतमयः धोषवान्
नादापादीनवान् मनसानिमित्तभूतेन निमित्ततामेव दर्शयति स्पर्शदिवर्णनरूपयतिसंकल्पयतीति स्पर्श

यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णमुदमते सुखात् आकाशाद्घोषवान्प्राणो मनसा स्पर्शरूपिणा चंदो
मयोऽमृतमयः सहस्रपदवी प्रभुः उंकाराद्यजितस्पर्शस्वर्गेषांतःस्थभूषिता विचित्रभाषा
विततां चंदोभिश्चतुर्तरैः अनंतपारां वहती सृजत्याक्षिपते स्वयम् ३५

रूपितेन स्पर्शग्रहणमुपलक्षणां हृदयाकाशाद्वहती सृजतीति तृतीयश्लोकेनान्वयः वहती शब्दार्थो व्याख्याना
यविशेषणानि सहस्रपदवीं वदुर्भाषां तदेवाह उंकारात्तुरः कंठादिसंयोनं जितैः स्पर्शादिभिर्भूषिता उं
कारश्चात्र दृष्टतः सूक्ष्माभिप्रेतः न त्वकारादिवर्णरूपः तस्य व्यंग्यकाटित्वात् तत्र स्पर्शाः कादिपंचवर्गाः स्वर्गः
अकारादयः षोडशउष्माणः शषसहा अंतःस्थाः यस्त्ववाः विचित्राभिर्वैदिकलौकिकभाषाभिर्विततां यथोत्तर
चत्वारिचत्वार्यं चरणपुत्राणि अधिका नित्येषां तैश्चंदोभिरुपलक्षिता एवमनंतपारां सृजति स्वयमेवाक्षिपते

ननु वेदज्ञा अपि जैमित्यादयः किमिति तथानवर्णयन्ति मां विना तत्त्वतो वेदांस्तदर्थं च न कोपि वेदेत्याशयेना
ह शब्दब्रह्मेति यावत्समाप्तिस्वरूपतोऽर्थतश्चदुर्विज्ञेयं तच्च स्वरूपं स्पष्टं चेति द्विविधं तत्र स्वरूपं तावत्स्वरूप
तोपि दुर्विज्ञेयमित्याह प्राणेंद्रियमनोमयं प्रथमं प्राणमयं परं ततो मनोमयं पश्यत्याख्यं तत इन्द्रियमयं म
ध्यमाख्यं तस्य वाग्व्यंजकत्वेन वागिन्द्रियप्रधानत्वात् किंच अनंतपारं समष्टिप्राणादिमयस्य निर्विशेषस्य
च तस्य कालतो देशतश्चापरिच्छेदात् अर्थतोपि दुर्विज्ञेयत्वमाह गंभीरं गूढार्थं अतो दुर्विगाद्यमिति प्र
वेशानर्हः तथाच श्रुतिः चत्वारि वाक्परिमिता पदानि विदुर्ब्राह्मणाय मनीषिणः गुहा त्रीणि निहितानि गयं
शब्दब्रह्मसु दुर्वोध्यं प्राणेंद्रियमनोमयं अनंतपारं गंभीरं दुर्विगाद्यं समुद्रवत् मयोपवृंहि
तं भस्मावस्मरणानंतशक्तिना भूतेषु घोषरूपेण विसर्पणे वल्लहते ३४

ति तुरीयो वाचो मनुष्या वदन्तीति अयमर्थः वाचः शब्दब्रह्मणः परिमितानि गणितानि पद्यते ज्ञायते परंत
त्त्वमेभिरिति पदानिरूपणवत्त्वात् तानि चत्वार्यपि ये मनीषिणोऽंतर्दृष्टयस्ते विदुर्नान्ये यतो गुहायां देहमध्ये
त्रीणि निहितानि नेगयन्ति स्वरूपं न प्रकाशयन्ति यतः केवलं वाचः तुरीयं चतुर्थभागं वैखरीरूपं मनुष्याः प्राणि
ना वदन्ति तेमपि वदन्त्येव न तु तत्त्वतो जानन्ति तत्र मनीषिभिरेव ज्ञेयं सूक्ष्मरूपं दर्शयति मयेति मयाऽंतर्गमि

ताप्यं दुहितं अधिष्ठितं अतः स्थितेण परिच्छेदमाह
भस्मेति अधिष्टातृत्वेण विकारित्वमाह ब्रह्मेति

चि१

तेषु कति चंदं सिद्धयति गायत्रीति तत्र चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री ततश्चतुरवृद्धोऽस्मिन्नादि चंदं सिद्धयति अत्यष्टिः
अतिजगती अतिविष्टचेत्यत्यर्थः एतैश्चंदोभिरूपलक्षितामिति पूर्वैरेवान्वयः ३६ अतो वृद्धत्वेन सा कल्पेन स
पतो दुर्ज्ञेयं युक्तं अर्थतोऽपि दुर्ज्ञेयत्वमाह किमिति कर्मकांडे विधिवाक्यैः देवताकांडे मंत्रवाक्यैः किमाचष्टे प्रका
शयति ज्ञानकांडे च किमनर्थकं कल्पयेत् निषेधार्थमित्येव मस्याह दयंता तर्था मत्तमत्रोऽन्यः कश्चिदपि न वेद ३७ न
नुतर्हि त्वं मत्कृपया कथं ओमिति कथयति मां मेव यज्ञरूपं विधत्ते मां मेव तत्तद्देवतारूपमभिधत्ते न मत्तः पृथक् यच्चा

द्य २

गायत्र्यस्मिन्नुपचरुहती पंक्तिरेव च त्रिष्टुप् गत्यति चंदो ह्यत्यष्ट्यतिजगद्विष्ट ३६ किं विध
त्ते किमाचष्टे किमनर्थकं कल्पयेत् इत्यस्याह दयंता केनान्यो मठे दकश्चनः ३७ मां विधत्तेऽभि
धत्ते मां वि कल्याणो दयते ह्यह ३८ एतावान्सर्ववेदार्थः शब्द आस्थाय मां भिक्षा माया मात्र मनसांते

काणदिप्रपञ्चजातं तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः संभूत इत्यादि प्रतिषिध्य प्रसीदति ३९
ना वि कल्याणो दयते तदप्यहमेव न मत्त एव गति ३८ कुत इत्यपेक्षायां सर्ववेदार्थं संक्षेपतः कथयति एतावानेव स
र्ववेदानामर्थः तमेवाह शब्दो वेदः मां परमार्थरूपं आश्रित्य भिक्षा माया मात्र मित्यनर्थकं न हनास्ति किंच नैति प्रति
षिध्य प्रसीदति निवृत्त व्यापारो भवति अयं भावः यथा ह्यं कुर्यात्स स एव तद्विस्तारभूत नानाकांडशाखा सपितथै
व प्रसवस्य योऽर्थः परमेश्वरः स एव तद्विस्तारभूतानां सर्ववेदकांडशाखानामपि संगच्छते नाप्यशति नित्यमुक्तः स्वतः

सर्ववेदकृत सर्ववेदोक्ति सपरजानेनायस्य वेद
गुरुमीश्वरम् ३९

भा.सं०
११३

अविरोधमुपसंहरति अतोऽमीषांतत्त्वानां पौर्वापर्यं तत्र कारणाकार्यत्वं प्रसंख्यानं च न्यूनाधिकमभीप्सु
तावादिनां सध्येयथायथाविवक्षया यद्वक्त्रं यस्य मुखं प्रवर्तते तत्सर्वं विविक्तं निश्चयं वयं गृह्णीमः उक्तं न्याय
न सर्वत्र युक्तं संभवात् ५ ननु कार्यकारणतत्त्वानां पृथक् पृथक् काविवक्षया भवतु नासंख्यभेदः जी
वेश्वरयोस्तु कथं भेदाभेदविवक्षा यथा षड्विंशतिपक्षो प्रवर्तते अत आह अनादीति स्वतो न संभव

पौर्वापर्यमतोऽमीषां प्रसंख्यानमभीप्सतां यथाविविक्तं यद्वक्त्रं गृह्णीमो युक्ति संभवात् ६
अनाद्यविद्यायुक्तस्य पुरुषस्यात्मवेदनं स्वतो न संभवादन्यतस्त्वेतोज्ञानदो भवेत् १०
पुरुषेश्वरयोरत्र न वै लक्षणमणवपि तदन्यकल्पनापार्थाज्ञानं च प्रकृतेर्गुणः ११ ॥

ति अन्यतस्तु संभवात् स्वतः सर्वज्ञः परमेश्वरोऽन्यो भवेत् इति षड्विंशतिपक्षाभिप्राय इत्यर्थः १० कथं त
र्हि पंचविंशतिपक्षस्तत्राह पुरुषेति वै लक्षणं विसदृशत्वं नास्ति द्वयोरपि चिद्रूपत्वात् अतस्तथारत्यतमन्यत
कल्पनापार्थाव्यर्था एवं पंचविंशतिपक्षप्रवृत्तिरित्यर्थः नन्वेवमपीश्वरप्रसादलभ्यज्ञानस्य पृथक्तात्
पक्षद्वयमपि न घटेत अत आह ज्ञानं वेति सत्त्वे गुणवृत्तिस्वात्तदंतरभूतमित्यर्थः ११ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥

ननु यदि सर्वमपि युक्तं कुतो विवादः यदि च मायैवालंबनं कुतो हेतुं प्रतिविवादः तत्राह नैतदिति हेतुं प्रतिवि
 वदमानो मदीयादुरतिक्रमाः शक्तयः सत्वाद्योऽन्तःकरणवृत्तिविशेषरूपेण परिणता एव हेतुरित्यर्थः ५ तासां वि
 विवादहेतुत्वमुपपादयति यासामिति यासां व्यतिकारं दोषाद्दत्तापदविषयः विकल्पो भेद आसीत् अतः कारणवृ
 त्तिविकल्पावातन्मूलभूतः एतदेव व्यतिरेकेण द्रव्यति शमदमयोर्द्वैक्यं तस्मिन्प्राप्ते विकल्पोऽप्येति लीयते तं

नैतदेव यथा सत्यत्वं यदहं वक्षितं तथा एवं विवदतां हेतुं शक्तयो मेदुरत्ययाः ५ यासां व्यति
 कारदोषाद्विकल्पावदत्तापदं प्राप्ते शमदमेत्येति वावस्तमनुशाम्यति ६ परस्परानुप्रवे
 शात्तत्वात्पुरुषर्षभ पौर्वीपर्यप्रसंख्यानं यथावत्कुर्वित्वं ७ एकस्मिन्पि दृश्यंते
 प्रविष्टानीतगणिच पूर्वस्मिन्तापरस्मिन्तात्वेन तत्त्वानि सर्वशः ८

च विकल्पमनुवादः शाम्यतीति ६ संति सर्वत्रैतियदुक्तं तत्प्रपंचयति परस्परेति द्वाभ्यां अन्योन्यस्मिन्तनुप्रवेशा
 त्रवेत्तु यथा विवदितं तथा पूर्वकारणं अपरकार्यं कार्यकारणभावेन प्रसंख्यानं भवति यद्वा पूर्वाभ्युपसंख्यानं
 पराधिकसंख्यातयोर्भावः पौर्वीपर्यतेन प्रसंख्यानं गणनमिति ७ अनुप्रवेशं दर्शयति एकस्मिन्पि दृश्यंते
 स्मिन्कारणभूतेन तत्त्वे कार्यतत्त्वानि सत्त्वरूपेण प्रविष्टानि मृदिघटवत् अपरस्मिन्कार्यसत्त्वे कारणसत्त्वान्यनु

ननु यदि सर्वमपि युक्तं कुतो विवादः

भा० २०
११४

एकादशदर्शयति श्रोत्रमिति दर्शनं चक्षुः ज्ञानशक्तयो ज्ञानेन्द्रियाणि पंच वागादिषा यंतानि द्वंद्वे केने केन
निचक्षोरि श्रुतिश्चेति कर्माणि कर्मेन्द्रियाणि पंच उभयं उभयात्मकं मनः श्रुतं हेतुं देव एवमेकादशतत्त्वानि
१५ पंचतत्त्वानि दर्शयति शब्द इति शब्दादीनि विषयतया परिणतानि पंच महाभूतानि तन्नुगत्यादिभिः
तत्त्वोपपत्तयैः पि स्यात् नेत्याह गतीति गतिश्च उक्तिश्च उत्सर्गश्च शिल्पश्च तानि कर्मायतनानां कर्म

श्रोत्रं त्वदर्शनं घ्राणे जिह्वेति ज्ञानशक्तयः वाक्पाण्यपस्थपायंघ्रिकर्माण्यंगोभयो मनः १५
शब्दः स्पर्शो रसो गंधो रूपं चेत्यर्थजातयः गत्युत्सर्गशिल्पानि कर्मायतनसिद्धयः १६
सर्गादौ प्रकृतिर्ह्यस्य कार्यकारणरूपिणी सत्त्वादिभिर्गुणैर्धत्ते पुरुषोऽव्यक्त ईक्षते १७ ॥

ति१

द्वियाणामसिद्धयः फलानि तैस्तान्तराणीत्यर्थः १६ तदेवं मतत्रये तत्त्वसंख्याभेदं निरूप्य यदि वक्ष्यागायंतीति यत्
एतत्तन्मततात्पर्यं दर्शयति सर्गादिविति कार्यलिखोद्देशविकारः कारणानि महादादीनि सप्तद्रूपिणी सती
प्रकृतिरस्य विश्वस्य सर्गादौ गुणैः सृज्यतां व्यवस्थाधत्ते उपादानुकारणरूपत्वात् पुरुषस्त्वव्यक्तः अपरि
णामी निमित्तभूतः केवलमीक्षते अतः परिणामिन्याः प्रकृतेः पुरुषो भिन्न इति १७ एम एम एम एम एम

१२४

ननु ज्ञातं जीवधर्मः कथं प्रकृतेर्गुणः स्यादत आह प्रकृतिरिति गुणसाम्यं हि प्रकृतिः अतस्तद्विशेषरूपा गुणास्तस्या
एव न त्वात्मनो जीवस्य अकर्तृत्वात् स्थित्यादिहेतुभूतगुणश्रयत्वानुपपत्तेः १२ अतः सत्त्वं सत्त्वमयं ज्ञानं प्रकृतं
एतदिति सर्वेणैवान्वयः ननु तन्निवर्त्य कर्मचाज्ञानं च तत्त्वान्तरं स्यात् न रजः कर्म रजसो रतिः अज्ञानं च तमसः अ
ज्ञानं कर्म ज्ञानयो रजस्तमो ह्येव प्रकृतावेवात्मनो भवदिति भावः तथापि कालसंभावयोस्तत्त्वान्तरता स्यात् न गुणानां व्यति

प्रकृतिर्गुणसाम्यं वै प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः सत्त्वरजस्तम इति स्थित्युत्पत्त्यंत हेतवः १२ सत्त्वं ज्ञा
नं रजः कर्म तमो ज्ञानमिहोच्यते गुणव्यतिकारः कालः स्वभावः सत्त्वमेव च १३ पुरुषः प्रकृति
व्यक्तमहंकारो न भोऽनिलः ज्योतिरापः क्षिति रिति तत्त्वानुक्तानि मे नव १४ ॥

करो यस्मात्सूर्यश्चर एव कालो नाम स्वभावो नाम सत्त्वं महत्त्वमेव तस्य सर्वशक्तिमत्त्वात् तदेवं ज्ञानादीनां यथा
यथमतो भवति न पक्षद्वयोपितत्त्ववृद्धिः एतच्च पक्षान्तरेषु पि ज्ञेयं स्वमते तु गुणानां मागमापायित्वात् प्र
कृतेर्भेदो विवक्षितः अतो गुणास्त्रोणि तत्त्वानि अपराणि पंचविंशति तत्त्वानि १३ पूर्वोक्तपक्षद्वयानि साधारणा
नि दर्शयति पुरुष इति सार्द्धद्वया व्यक्तमहत्त्वं न भन्नादितन्मात्राणि मे मया १४ ॥ राम राम राम ॥ ३३

भा० ए०
११५

न२

आत्मेवसंकल्पयन्मनउच्यते त्रयोदशपदेभूतानितन्मात्रैरेकीकृतानिपंचैव इंद्रियाणिचतत्रत्प्रकाशकानि
पंचैव मनश्चैकमिंद्रियाधिष्ठातृ आत्माचद्विविधः एवंत्रयोदशः एकादशपदेजीवमनसोरात्मातर्भा
विनैतान्येवैकादशः नवपदे अष्टप्रकृतयः पुरुषश्चविकाराणामंतर्भावः २३ उपसंहरति इतीति इत्ये

तद्वत्त्रयोदशसंख्याने आत्मेवमनउच्यते भूतेंद्रियाणिपंचैव मनश्चात्मात्रयोदशः एकादशत्वं
मात्मासौमहाभूतेंद्रियाणिच अष्टप्रकृतयश्चैवपुरुषश्चैवेत्यष्ट २३ इतिनानाप्रसंख्यानं
तत्त्वानामृषिभिः कृतं सर्वन्यायं युक्तिस्तत्त्वादिदुष्पाकिमशेषाभनं ॥ २४ ॥ **उहवउवाच॥** प्रकृतिः
पुरुषश्चोभौयद्यथात्मविलक्षणं अन्योन्यापाश्रयात्कस्मदृश्यतेनभिधातयोः २५ प्रकृ
तौलक्ष्यतेह्यात्माप्रकृतिश्चतथात्मनि २६ एवंमपुण्डरीकाक्षमहांतं संशयंहृदि छेत्तुमर्ह
सिमर्वज्ञवचोभिर्नयनैपुणैः २७

भिः प्रकारैः प्रकृतिपुरुषभेदज्ञापनीयेत्यर्थः २४ तत्रपृच्छति प्रकृतिरितिआत्मनाजडाजडसभावेनविलक्ष
णं अन्योन्यापाश्रयात् परस्परपरिहारणप्रतीतेरित्यर्थः २५ तदेवचनक्ति प्रकृतौतत्कार्येदेहेप्रकृतिश्चा
त्मनि तेनविनातस्याप्रतीतेः अहमित्यभेदप्रतीतेर्नदेहात्मनोभेदोलक्ष्यतइत्यर्थः २६ हृदिवर्तमानसंश
यंनयेयुक्तौनैपुणं प्राविण्ययेषांतेः २७

११५

तत्रैरावकार्यस्य तदंतर्भावमभिप्रेत्याह व्यक्तादयं महदादयः प्रकृतेरुत्पन्ना ये धातवस्ते विकुर्वाणाः पुरुषेक्षणा
 लब्धवीर्याः संहताः संतः अंडकायं सृजंतीत्यन्वयः प्रकृतेर्वलात्तामाश्रित्येत्यर्थः १८ एवं समतमुपसंहृत्य मतांतरे
 अपि सामान्यतो निरूपितां घटानां विशेषतः सत्तात्पय्यां दिश्यति सप्तैवेति ज्ञानं जानातीति द्रष्टा जीवः उभयोर्दृष्टु
 दृश्ययोराधार आत्मा चेति सप्त तत्र प्रकृत्यादीनां कारणत्वेन खादिव्यंतर्भावः उत्तरेषामंतर्भावार्थमाह ततस्तेभ्यः

व्यक्तादयो विकुर्वाणा धातवः पुरुषेक्षया लब्धवीर्या सृजंत्यंडं संहता प्रकृतेर्वलात् १८
 सप्तैव धातव इति तत्रार्थाः पंच खादयः ज्ञानमात्मा भयाधारस्तौ हेन्द्रियासवः १९ षडित्य
 आपि भूतानि पंच षष्टः परः पुमान् तैर्युक्त आत्मसंभूतैः सृष्टेदं समुपाविशत् २० चत्वा
 र्यैवेति तत्रापि तेज आपोऽन्नमात्मनः जातानि तैरिदं जातं जन्मावयविनः खलु २१ संख्याते
 सप्तदश के भूतमात्रेन्द्रियाणि च पंच पंचैकमनसा आत्मा सप्तदश स्मृतः ॥ २२ ॥ ५५

सप्तभ्यः देहेन्द्रियासवः कार्यणि जायंते १९ षडिति मतेऽपि भौतिकस्य भूतान्तर्भावं जीवस्य च परमां
 तर्भावमाह तैर्युक्त इति २० अन्नपृथ्वी आत्मनो जातानि आत्मना सह चत्वारितत्त्वानि अंतर्भावार्थमाह
 तैरिति अवयविनः कार्यस्य २१ भूतानि च मात्राणि चेन्द्रियाणि पंच पंचैकमनसा सह आत्मा सप्तद

६२

न
 ६

भा० ए०
११६

तानिरूपानि दर्शयति दृक् अर्थात्मरूपमधिभूतं अत्र रंध्रे चक्षुर्गोलके प्रविष्टमार्कवपुः अंशोधिदेवमिति
सापेक्षप्रकाशतामाह परस्परमिति चक्षुषारूपं ज्ञायते तदन्यथाऽनुपपत्त्या चक्षुः तत्प्रवृत्त्याऽनुपपत्त्या त
दधिष्ठात्रीदेवता ततश्चक्षुषः प्रवृत्तितोरूपज्ञानमित्येवमेतन्नयं परस्परसिद्धति अत्र रंध्र इति विशेषणव्या
वृत्त्यामाह दृष्टांतोपयोगितया यस्तु खे आकाशः कीवर्तते मंडलात्मा सतु स्वतः सिद्धति क्षुब्धविषयत्वेऽपि प्रति
योग्यपेक्षाभावमात्रेण स्वत इत्युक्तं इदानीमात्मनो विकारित्वाद्यभावेन भेदमाह यत्र यस्मादात्मा एषामध्या
त्मादीनामाद्यः कारणं अत एक रूपो भिन्नश्च तस्मादेतेभ्यो पराभिन्नः स्वप्रकाशत्वोदपीत्याह स्वयानुभूत्या

दृग् रूपमार्कवपुः अत्र रंध्रे परस्परसिद्धतियः स्वतः खे आत्मा यदेषामपरोक्ष आद्यः स्वयानुभूत्या
खिलसिद्धसिद्धिः ३१ एवं तद्गादिश्रवणादिचक्षुर्जिह्वादिनासादिचक्षितयुक्तम् ३२

स्वतसिद्धप्रकाशेनाविलानां सिद्धानां परस्परं प्रकाशकानामपि प्रकाशकः सर्वेषामपि सामान्यतश्चित्प्रकाशविषयत्वा
त् अतएव तस्य स्वप्रकाशत्वसिद्धिः ३१ चक्षुषि दर्शितं तत्रैविध्यमिन्द्रियांतरेष्विति दिशति एवमिति यथा चक्षुः एवं त
द्गादीनामर्थः त्वक्स्पर्शवायुमिति श्रवणं शब्दोदिशति जिह्वारसो वरुण इति नासागंधोऽस्मिन्नाविति चित्तं नय
क्तमंतःकरणं तन्मिषि तत्र चित्तं चेतयितव्यं वासुदेव इति मनोमतव्यं देव इति बुद्धिर्बुद्धयं ब्रह्मेति अहंकारो
ऽहं कर्तृत्वं रुद्र इति एवं त्रिविधमित्यर्थः ३२ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

अहंसीत्युक्तं तत्र हेतुमाह हियस्मात् तत्प्रसादेव अत्र ज्ञाने प्रमोषः भ्रंशश्च ते शक्तिः मायातः ननु च स प्रका
शस्यात्मनः कथं ज्ञान प्रमोषः ज्ञानदानेन तत्प्रमोषे वा मम किं प्रयाजनं तत्राह तमेवेति २८ विकाराविकाराभ्यां नाना
त्वैकत्वाभ्यां सापेक्षतिरपेक्षाभ्यां प्रकाशाप्रकाशाभ्यां चात्यंतभेदं वक्तुं माह प्रकृतिः पुरुषश्चेति विकल्पोऽत्यंतभेद
एव कुत इत्यपेक्षायां प्रकृतिशब्देन देहादिसंघातस्य विकारित्वं तावदर्शयति एष इति ह्याभ्यां एष सर्गः सृज्य

त्वत्तो ज्ञानं हि जीवानां प्रमोषस्तेत्र शक्तिः तमेव ह्यात्ममायायागतिं वेत्स्य
नचापरः ॥ २८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रकृतिः पुरुषश्चेति विकल्पः पुरुषर्षभ ॥
एष वैकारिकः सर्गो गुणव्यतिकरात्मकः २९ ममांगमायागुणमय्यनेकधा वि
कल्पबुद्धीश्च गुणैर्विधत्ते वैकारिकस्त्रिविधोऽध्यात्ममेकस्तथाधिभूतमधिदेवमन्यतर ३०

तदिति सर्गो देहादिसंघातः वैकारिकः विकारवान् अत्र हेतुः गुणव्यतिकरात्मकः गुणक्षोभकतः २९ ना
नात्वमाह ममेति विकल्पम् भेदम् तद्बुद्धीश्च अनेकधा त्वंप्रपंचयति वैकारिकः अनेकविकारवानपि स्थ
लेन मार्गेण तावद्विविधः त्रैविध्यमेवाह अध्यात्ममिति एकं रूपम् ३० ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥

तत्र पृथग्विचित्रं तद्विचित्रं व्यापकस्यात्मनो देहात्तरगमनं अकर्तुः कर्माणि तस्य च जन्ममरणदीनिकथमिति
भावः स्मिन् तत्र इति व्यापकस्यात्मनो एतद्विद्वांसो न संति हियस्मान्नायया वंचिता मोहिताः ३५ लिङ्गश
रीराध्यासेन सर्वघटतद्वत्पुत्रमाह मन इति प्रधानत्वेन पंचभिरिति निर्देशोऽन्येषामुपलक्षणार्थः देहादे
हांतरं प्रतियाति ततोऽन्यथात्मा तन्मनो नुवर्तते ३६ ननु मनसोऽपि पूर्वदेहवियोगो देहांतरयोगश्च क

उद्धव उवाच ॥ तत्रः परावृत्तधियः स्वकृतैः कर्मभिः प्रभो उच्चावचान्यथा देहान्तरहं
ति विस्मृजंति च तन्मसाख्यादिगोविंददुर्विभाव्यमनात्मभिः न ह्यतत्प्रायशो लोके विद्वांसः सं
ति वंचिताः ३७ **श्रीभगवन् उवाच ॥** मनः कर्मसंयन् नृणामिन्द्रियैः पंचभिर्युतम् लोकास्त्रैकं प्र
यात्यन्यथात्मा तदनुवर्तते ३८ ध्यायन् मनो नु विषयान् दृष्ट्वा न्वानुश्रुतानथ उद्यत्सीदक
र्मतंत्रं स्मृतिस्तदनुशास्यति ३९

अभवतीति चेत् स्मृतिवियोगयोगाभ्यामिति वक्तुं तयोः कारणमाह ध्यायदिति कर्मतंत्रत्वात् कर्मोप
स्थापितात् दृष्टान्वानुश्रुतान् वेदोक्तान्वा अनुध्यायन् अथानंतरं ध्यायमानेषु उद्यत् आविर्भवत्
पूर्वविषयेषु च सीदत् लीयमानो भवति तदनंतरं तस्य स्मृतिः पूर्वापरानुसंधानं पश्यति ३९ ॥ ५५ ॥

ननुचयुनरपिवैलक्षण्यमासेवोक्तं त्रिविधप्रपञ्चव्यतिरेकात्मप्राप्तिस्तुकुतः स्यात् अहंकारनिवृत्त्यातत्क
तत्रिविधविकल्पनिवृत्त्यैवेत्याशयेनाह योसो अहमहंकारः तमेवाह गुणक्षोभकरोतीति तथा ततः परमे
श्वरात्कालाहानिमित्तात्प्रधानमूलमुपोदानयस्यतस्मान्नहतः प्रसूतो विकारः स त्रिवृत्त्रिविधः मोहमेव
विकल्पहेतुः त्रिवृत्तमेवाह वैकारिक इति ३३ सकुतो निवर्तते आत्मा ज्ञानविलसितत्वात् तज्ज्ञानेनेत्याश

योऽसौ गुणक्षोभकतो विकारः प्रधानमूलान्नहतः प्रसूतिः अहं त्रिवृन्मोहविकल्पहेतुः
वैकारिकस्तामस एन्द्रियश्च ३३ आत्मा परिज्ञानमयो विवादे ह्यसीति नासीति विवाद निष्ठः
वार्थोपि नैवोपरमेतपुंसां मत्तः परावृत्तधियां स्वलोकात् ३४

येनाह आत्मा परिज्ञानमय इति ननु कथं मोहमयत्वं विकल्पस्याहंकारस्य वा कैश्चित्सत्यत्वांगीकारात्तत्राह
विवाद इति अयं भिदार्थनिष्ठो विवादोऽप्यात्मा परिज्ञानमय इत्यन्वयः यद्वा विवादः सर्वो भिदार्थनिष्ठ एव ननु
चसुमत्र निष्ठः अतः परस्परयुक्तिभिरेव भेदस्य निराकृतत्वात् मोहमयत्वं सिद्धत्वमिति ननु यदिहंकारो वि
कल्पश्च नास्ति अलं तर्हित निवृत्तिप्रयासेन तत्राह वार्थोपि अर्थरहितोऽपि स्वरूपं भूतान्मत्तो वहिर्मुखानां
नैवोपरमेतप्रत्युतः तत्कृतैः कर्मभिरुच्च नीचदेहेषु ते संसंतीति भावः ३४ ॥ ३५ ॥ ० ॥

भा० ए०
९१८

तदेवंलोकप्रसिद्धौ जन्ममृत्युनिरूप्यसत्त्वावष्टष्टावपितौ वैराग्यायनिरूपयंति नित्यदाप्रतिक्षरं भूतानि शरीराणि उत्पद्यन्ते नश्यन्ति च कालस्यातिसूक्ष्मत्वात् कृतं भवं भवतु मभनं चाविवेकिभिर्नैतस्यते ४२ सतोर्जन्ममरणयोर्ज्ञाने कारणमेतद्भवेत् सत्यमेव तयोः कृतः इत्याशङ्क्यानुमाने साधयति अर्चिषोपरिणामादिभिः स्रोतसंभृत्यादिभिः फलानां रूपादिभिर्यथावस्थाविशेषाः कृताः कालेनेति पूर्वस्यानुषंगः आदि

नित्यदाद्यंगभूतानि भवंति न भवंति च कालेनालस्यवेगेन सत्त्वत्वात् न दृश्यते ४२ यथाचिषोः स्रोतसां च फलानां वा वनस्यते तथैव सर्वभूतानां वयोवस्थादयः कृताः ४३ सोऽयं दीपोर्चिषां यद्दत्तस्रोतसां तदिदं जलं सोऽयं पुमानिति नृणां मृषां गीर्धां मृषां युषां ४४

शब्देन तेजोवलकामकौशलादीनामुपादानं विमतं प्रतिक्षरणोत्पत्तिविनाशवदवस्थाभेदवत्त्वात् दीपजादिवादित्यनुमानम् ४३ कथं तर्हि प्रत्यभिज्ञा तद्देवसादृश्यावलं विनीत्याह सोऽयमिति सादृश्यादचिषां मेव यथा सोऽयं दीप इति प्रत्यभिज्ञा यथा च स्रोतसो प्रवाहजलानां मेव तदिदं जलमिति तथा सोऽयं पुमानिति धीर्गीर्धामृषां नृणां शरीरिणां मृषाव्यर्थमायुर्येषामविवेकिनां तेषां भवति ४४ ॥ ५५ ॥ ५५

भा० २०
११५

मनुजदानीमूर्च्छितत्वेन जन्ममरणवान् देहेन दृश्यते तत्राह आत्मन इति पितृहस्योर्द्धदैहिकं कुर्वताप्ययद
शनात् पुत्रदेहस्य च जातकर्मणि जन्मदर्शनात् आत्मनः स्वदेहस्यापि भवाप्यथा वनुमेयौ एवं च दृश्यत्वे सति भवा
प्ययवतां वस्तुनां देहानामभिज्ञौ दृष्टादृश्यलक्षणः भवाप्ययधर्मको न भवति ४८ एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति
तरोरिति तरुशब्देनोभिजमात्रं लक्ष्यते फलकांतस्य व्रीह्यादेरित्यर्थः यद्वा तरोरेवात्यः परिणामो विपाकः बीजा
आत्मनोऽपि पुत्राभ्यामनुमेयौ भवाप्ययौ न भवाप्ययवस्तुनामभिज्ञौ दृश्यलक्षणः ४८ तरोर्वी
जविपाकाभ्यामो विद्वान् जन्मसंयमौ तरोर्विलक्षणौ दृष्टा एव दृष्टान्तोऽप्युक्त ४९ प्रकृतेरेवमा
त्मानमविविच्य बुधः पुमान् तत्त्वेन स्पर्शसंभूतः संसारं प्रतिपद्यते ५० सत्त्वं संगादधीनं देवान् र
जसां सुरमानुषान् तमसां भूततितिर्यक्तं प्राणिनां यातकं ममिः ५१ नृत्यतो गायतो पश्यन् यथैवानु
करोति तान् एवं बुद्धिगुणान् पश्यन् नीहोऽप्यनुकाय्यते ५२
जन्मविपाकासंयमं नाशच विद्वान् ४८ अविवेकिनः संसारं प्रपंचयति प्रकृतेरिति पंचभिः तत्त्वेन तत्त्वं
तोऽविविच्य तत्त्वदृष्ट्याप्यशेषविषयेषु संभूत इति वा ५० गुणभेदेन त्रिविधं तत्रापि तत्रागतं नैकैकं त्र
द्विविधं संसारमाह सत्त्वेति ५१ ननु श्रकृतेरुत्तमनः कुतः कर्मभिर्भ्रमणं तत्राह नृत्यतो गायतो ज्ञानान् पश्य
न् अनुकरोति तद्गतस्वरतालादिगातिं मृगारकरुणादिरसंचमनस्यनुवर्तयतीत्यर्थः अनुकाय्यते गुणैर्वत्नादि

त्यर्थः ५२

११५

ननु कथं देहाध्यासचेतः पुंसकर्मजन्ममरणानि सन्ति नान्यस्येति व्यवस्था नहि धरते घटस्य पुरुषभेदेन सत्त्वमसत्त्वं वे
न अजस्यापि वस्तुतस्तदभादित्याह मासस्य नेवात्मनः कर्मणा बीजभूतेन सोऽपि अजोऽपि पुमान् जायते म्रिय
ते च किं त्वयं भ्रात्या अजन्मापि जायत इव असरोऽपि म्रियत इव यथा माहाभूततेजो रूपोऽग्निराकल्यातमवस्थि
तोऽपि दारुसंयोगाभ्यां जन्मनाशौ प्राप्नोति तद्वत् ४५ सिद्धवत्कृत्योक्तावयोवस्थाः प्रपञ्चयति निषेको जगरे प्रवे

मासस्य कर्मबीजेन जायते सोऽप्ययं पुमान् म्रियते च असरो भ्रात्या यथाग्निर्दारुसंयुतः ४५ ति
षेकगर्भजनानि बाल्यकौमार्यौवनं वयोमध्यं जरा मृत्युरित्यवस्थासंनान्व ४६ एताम
नोरथ मयी हान्यस्योच्चावचास्तनूः गुणसंगादुपादत्ते कचित्कश्चिज्जहाति च ४७ ॥

शः गर्भस्तनाधो वृद्धिः बाल्यं आपञ्चादात्त कौमारं आपोऽष्टावर्षात् ततो यौवनं आपञ्चचत्वारिंशतः ततो
वयमध्यमापष्टिवर्षात् ४६ देहसंबन्धाज्जन्ममरणदीनीत्युपादितमपादितमर्थमुपसंहरति एता इति
हस्फुटं अन्यदेहस्य तनूवस्थाः गुणसंगात् प्रकृत्यविवेकात् कश्चित्परमेष्ठरानुगृहीतः कथं जहा
ति अवस्थावतो देहस्य द्रष्टव्यतामवस्थावानिति विवेकज्ञानेन ४७

भा० २०
१२०

निष्ठितः निष्ठीवनविषयीकृतः सूत्रितः सूत्रेणाद्रीकृतः प्रकंपितः परमेश्वरनिष्ठतः प्रच्यावितोऽपि कच्छुग
तः कष्टप्राप्तोऽपि ५१ एवं त्वदुक्तं यथाऽववध्यो यतथानः सर्वान् प्रतिवद ॥ ५१ ॥ त्वद्वर्त्मनिरता नृते विदुषामपि
असद्भिः कृतमतिक्रमेऽपराधमुदुःसहं मन्य इत्यन्वयः प्रकृतिः स्वभावः ॥ निरस्य सर्वसंदेहमेकीकृतसुदर्शनं प्र
काशितरहस्यं तं भजामि गुरुमीश्वरं ५२ ॥ इति श्री एकादशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ त्रयोविंशतिरस्कारसहनोपायदे
निष्ठितोऽनवितो वाऽज्ञैर्वदुधैव प्रकंपितः श्रेयस्कामः कच्छुगत आत्मनात्मानमुद्धरत ॥ ५१ ॥ उदव
उवाच ॥ ये ये वमनुबुद्धेयं वदन् वदन्तां वर ॥ सुदुःसहमिदं मन्य आत्मन्यसदतिक्रमम् ॥ ५२ ॥ वि
दुषामपि विश्वात्मन् प्रकटि वलीयसी ॥ नृते त्वद्वर्त्मनिरताऽश्वातां स्ते चरणालयाव ॥ ५३ ॥ इति श्री
महागवतमहापुराणे एकादशस्कंधे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ स एव माशंसित उ
द्धवेन भागवं मुखेन दाशाहर्षभेण ॥ सभाजयन्त्यवचासुकुंदस्तमावभाषश्रवणीयवीर्यः ॥ १ ॥
य्येते भिक्षुगीताप्रकारेण मनसः संयमो धिया दुर्जनोपद्रवो नृनंदः सहोपिमहीयसां ॥ अतश्चतुर्भिरध्यायैः
सहनोपायवर्णनं तत्र तावदस्मिन् अध्याये भिक्षुगीतयामनो विजयः ॥ उत्तरस्मिन् प्रकृतिपुरुषविवेकः ॥ तदुत्तर
स्मिन् गुणवृत्तिविजयः ॥ ततः परस्मिन् रेलगीतया विषयसंगत्यागेन सत्संग इति क्रमेणोपायाभागावतां
वर्णयते आशंसितः प्रार्थितः भृत्यस्य वचः सत्कुर्वन्तं भृत्यं प्रत्यावभाषे १ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥

त१

१२०

अनेन दृष्टं तेन दृश्यं धर्मो द्रष्टृरिस्फुरतीति दर्शितं उपाधिधर्मोऽप्यहितेऽभवा संत इत्यत्र दृष्टं तमाह यथा
 भवेति तीरस्था स्तरवोधा वंत दृश्यं जले प्रतिविंविता वाच चला इवेति विषयाह केण मनसा परिकल्पिता एव तेषु
 लावण्यादयो गुणाः न वस्तुतः सन्ति अतो मनो निबन्धन एव संसार इत्यभिप्रेत्य ग्राहकगुणाः ग्राह्येऽभा संत इत्यत्र दृष्टं
 तमाह चेदुपेति ५३ भोगस्यापि मिथ्यात्वे दृष्टं तद्वयमाह यथेति एताः प्रसिद्धा मनोरथाधियः स्वप्न दृष्टाश्च
 यथा भसा प्रचलता तरवोपि चला इव चक्षुषा भ्राम्यमाणेन दृश्यते भ्राम्यतीव भूः ५३ यथा मनो
 रथाधियो विषयानुभयो मृषा स्वप्न दृष्टाश्च दृष्टा गृहेतया संसार आत्मनः ५४ अर्थेय विद्यमा
 नेपि संसृतिर्न निवर्तते ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थो गमो यथा ५५ तस्मादुडवसा भुक्त्वा
 विषयानसदिद्विषेः आत्माऽग्रहणानिर्भातं पश्य वैकल्पिकं भ्रमं ५६ क्षिप्रो वमानितोऽसद्भिः
 प्रलब्धोऽस्यतोपि वा ताडितः संनिरुद्धो वा चक्षुषा वा परिहापितः ९

धियो यथा मृषा एव मात्मनो विषयानुभवः संसारो मृषा ५४ ननु यदि मृषा तर्हि किं तन्निवृत्तिश्च मे एतत्रा
 ह अर्थेहीति अस्यात्मनः ५५ अतो भोगोद्यमो न कर्तव्य इत्याह तस्मादिति ५६ दुःखप्रतीकारोद्यममपि
 परित्यज्य परमेश्वरे निष्ठेनैव भाव्यमित्याह क्षिप्र इति ह्यभ्याक्षिप्तः आक्षिप्तः नुन इति वा प्रलब्धः उपहसितः ९

भा० ए०
१२१

च३

तस्य ये ज्ञातयो बांधवाः अतिथयोः ध्वनीनां श्रुतेना चिन्ता इत्यर्थः शून्यावसथे धर्मकामहीने गृहे देहे वा ६
७ यस्मात्तां विन्नमेव केवलं रक्षणीयं विन्नं यस्य पंच भागिनः पंच यज्ञदेवताः ८ तेषामवधानमनादरः तेन वि
स्रस्तो विशीर्णः पुण्यस्कंधः अर्थलाभमात्रहेतुरंशो यस्य तस्य वक्रायासैः कृष्यादिभिः केवलं श्रमो यस्मिन्
ज्ञातयोः तिथयस्तस्य बाध्यात्रेण पिना चिन्ताः शून्यावसथे आत्मापि कामैरनर्चितः ६ दुःशी
लस्य कदर्यस्य दुःशते पुत्रबांधवाः दारदहितरो भृत्या विषसानाचरन् प्रियं ७ तस्यैव यस्त
विन्नस्य च तस्योभयलोकतः धर्मकामविहीनस्य चुक्रुधुः पंच भागिनः ८ तदवधानविस्त्र
स्तपुण्यस्कंधस्य भगिद अर्थोः प्यगच्छन्ति धनं वक्रायासपरिश्रमः ९ ज्ञातयेन गक्रुः किं वि
किंचिदस्य वउहव देवतः कालतः किंचिद्वत्सवंधान् नृपार्थिवात् १० सरवंदविणेन छेध
र्मकामविवर्जितः उपैक्षितश्च स्वर्जनैश्चिन्तामापदुरत्यया ११ तस्यैव ध्यायतो दीर्घं नष्टराय
स्तपस्विनः विद्यतो वास्य केवस्य निर्वेदः सुमहान भूत १२

सः ६ देवतः गृहदाहादिना कालतः निखातधान्यादिना नृणां पार्थिवादिना च दंडैक्यं तस्मात् १० ११ न
ष्टरायः नष्टरायोः थो यस्य सः तस्य तपस्विनः सततस्य १२ रामरामरामरामरामरामरामरामरामराम

काले १

१२१

तत्र तावदंगीकारस्तद्वचः संपूजयति द्वाभ्यां हेवार्हस्यत्य **वृहस्पतेः शिष्यः** ॥ अत्र लोके स साधुर्नीस्तियो दुर्ध्व
 नोक्तैर्भिन्नैश्च भित्तमनः समाधातुमीश्वरः स्यात् ॥ **कुत इत्यत आह** नतयेति यथा समे स्यामर्मसेवतित्यस्य
 ताः परुषोक्तिरुपादयवस्तुदंतिव्यथयंति ॥ तथा इतरे वाणाननुदंति ॥ अतस्ते सन्धानतप्यत इत्यर्थः ॥ तथापि म
 यावद्व्यमालैरुपायैः सर्वं सोढुं शक्यमित्यभिप्रायेणेति हासं प्रसीति ॥ महद्यथाभवति तथापुण्यमिति हासं
 श्री **भगवानुवाच** ॥ वार्हस्यत्वन सोस्त्यत्र साधुर्वैदुर्जने रितैः ॥ **दुरुक्तैर्भिन्नमात्मानं यः समाधातु**
मीश्वरः ॥ न तथा तप्यते विदुः पुमान्वाणो हि मर्मगैः ॥ यथा तुदंति मर्मस्याद्य सतां परुषेषु व ॥ ३ ॥
 कथयंति महत्पुण्यमिति हासमिहोद्धव ॥ तमहं वर्णयिष्यामि निबोध सुसमाहितः ॥ केनचिद्विदु
 रणागीतं परिभूते न दुर्जनैः ॥ स्मरता धृतियुक्तेन विपाकं निजकर्मणा ॥ ४ ॥ अवंति पुष्टिजकर्मिणो सीद
 ताः ॥ द्युतमः श्रिया ॥ वार्तावृत्तिः कदर्यस्तु कामीलुब्धोति कोपनः ॥ ५ ॥
 णां कथयंति ॥ ६ ॥ स तु भिक्षुः पूर्वधनाढ्यः ॥ कथञ्चित्स्य धनस्य नाशेन संतप्यमानो निर्विणः सन् प्रवृत्त्यभिहा
 मटन दुर्जनैरुपद्रुतः ॥ अवमानितः प्रस्तुतो पयोगिनी गाथा मगायतेति वक्तुं तस्य चरितमाह ॥ अवंति विद्व
 दिना अवंति पुमालवेषु वार्ताकविवाणिज्यादिरूपावृत्तियस्य ॥ कदर्यस्तु स्मृता बुक्तः ॥ आत्मानं धर्मकृत्यपुत्रदा

रंश्च पीडयन् देवतातिथिभृत्यांश्च सकरं रथे रतिस्मृत
 इति ५ ॥

भा० प०
९२२

संख्याः सुमिताः स्पृधः स्पृहमानाः १९ इह तावदर्थनिष्ठानामेतेऽनर्थाः परलोकेऽप्यनर्थएव तेषामित्या
ह लब्धेति त्रिभिः सातुष्यं जन्म तत्रापि द्विजाग्रतां ब्रह्मण्यं स्वार्थं घ्नन्ति आत्महितं न कुर्वन्ते याति २० अ
मरप्राप्यतां दर्शयन्ताह स्वर्गेति लोके देहं अनुसज्जेते आसक्तिं कुर्यात् २१ ऋषयो मनुष्ययज्ञब्रह्मयज्ञ

अर्थनात्पीयसाद्येते संख्यादी प्रमन्यवः त्यजंत्यसत्सुधो प्रंतिसहसोत्सज्यसौहृदं १५ ल
 स्वाजन्मा मर प्राप्यमानुष्यंतद्विजाग्रतां तदनाहत्ययेसाथं प्रंतियोत्यशुभां गतिम् २० स्वर्ग
 पवर्गयोर्द्वारं प्राप्यलोकमिमं पुमान् द्रविणं कोऽनुसज्जेत मत्तयऽनर्थस्य धामनि २१ देव विपि
 तभूतानि ज्ञातिबंधंश्च भागिनः असंविभज्य चात्मानं यत्तद्वित्तः पतत्यधः २२ व्यर्थया र्थं हया
 वित्तं प्रनतं प्रमत्तस्य वयो वलं कुशलाय दसि द्युतिं जरठः किं नु साधये २३ कस्मात्संस्क्रियते
 विद्वान्व्यर्थया र्थं हया मकृत् कस्यचिन्माययान्न नं लोको यं संविमोहितः २४

योर्देवताः देवपितृभक्तानीति नरेषु ज्ञातयः सगीत्राः बंधवो विवाहादिना संवद्धास्तान् अन्यांश्च भागिने
भागाहीन् आत्मानं च असंविभज्य अन्नादिभिरसंतर्प्य २२ एवं विमृश्यानुत्तप्यमानः आह वयं यथार्थं हयाप्र
मत्तस्य मम वित्तादिगतः मिति शेषः येन वित्तादिना कुशलाः विवेकिनः सिद्ध्यन्ति मुच्यन्ते जरगो वृद्धः २३ अन्ये म

पि स्वसदृशं प्रोचति कस्मादेवमनर्थं विद्वानपि संलि
प्रयति कारणं संभावयति कस्य चिदिति २४

१३३

मेमया आत्मा देहः वथेवात्मा तु तापनं प्रपंचयति न धर्मा येत्यादिना यस्येदृशोऽर्थो यासस्तेन मया १३
नरकाय च सत्यर्थे धर्माननुष्ठानात् १४ चित्रं श्वेतकुण्डं १५ सिद्धे पथे तस्योत्कर्षे संवर्द्धते नाशोपभोगयोर्द्वन्द्वं
क्यनाशो उपभोगो वेत्यर्थः साधनोत्कर्षयोरायासः ततस्त्रासश्चिन्ता च नाशो भ्रम इति किंच अर्थप्राप्त्याः

सचाहेदमहोत्कर्षं वथात्मा मेनुतापितः न धर्मा य न कामा य यस्मा र्था यासर्दृष्टः १३ प्रायेणा
र्थकदर्याणां न सुखाय कदाचन इह चात्मा एतापाय मृतस्य नरकाय च १४ यशो यशस्विनां मुहुं
श्लाघ्या ये गुणिना गुणाः लोभः स्वलोपितान् हेति चित्ररूपमिवेक्षितं १५ अर्थस्य साधने सिद्धं
उत्कर्षे रक्षणो वाये नाशोपभोग आयासस्त्रासश्चिन्ता भ्रमो नृणां स्तयं हिंसानृतं दंभः कामक्रोधः
सयो मदः भेदो वैरमविश्वासः संस्पृहा व्यसनानि च १६ एते पंचदशानर्थी ह्यर्थमूलमनान्
रां तस्मादनर्थमर्थाख्यं श्रेयोर्थी दूरतस्त्यजेत् १७ भिद्यंते भ्रातरो दाराः पितरः सहदेस्तथा ए
कास्त्रिगधा काकिणिना सद्यः सर्वे रयः कृताः १८

स्तेयादयः षडनर्थाः प्राप्त्यर्थे स्मयादयो व्यसनैः सह न व व्यसनानि स्त्रीघृतमद्यविषयाणि त्रीणि १६ १७
भेदवैरस्पृहाभ्यां भिद्यंते स्नेहं त्यजंति कथं भूताः एकास्त्रिगधाः एकैकप्राणाः ते च ते त्रिगधाः अतिप्रिया

विवक्षितं
एतिका काकिणीतया १८
अर्थः कुतः काकिणिनां पुंस्वमांषं विंशतिव

भ० ए०
१२३

प्रवयसंबद्धं अवधूतं मलिनं पर्यभवन् अवमेतिरे हे भद्र परिभूतिभिस्तिरस्कारैः ३१ परिभवानेव दर्शय
ति केचिदितिसुप्रभिः भोमगवन् गृह्यतेति दर्शितानिसंति प्रदाय पुनश्चाददुः ३२ अन्ते मूत्रयति मूर्धनि ही
तं वै प्रवयसं भित्तुमवधूतमसज्जनः दृष्ट्वा पर्यभवन् भद्रवद्भीभिः परिभूतिभिः ३१ केचिन्निवे
रुं जगद्गुरोर्केपात्रकमंडलुं पीठं चैकेऽक्षसं च कंयांची राणिकेचन प्रदाय च पुनस्तानि दर्शि
तान्याददुर्मुने ३२ अन्ते च भूतसंपन्नं भुजानस्य सारित्तं मूत्रयति च पापिष्ठाः स्वीयं त्यस्य च
मूर्धनि ३३ यत वाचं वाचयंति ताडयंति न वक्ति चेत् तज्जयं त्यपरे वाभिः सेनो यस्य सति वा दिनः
वधूतिरज्जातं केचिद्वध्यता वध्यतामिति ३४ क्षिपंत्यैके वज्रानंत एष धर्मध्वजः शत्रुः क्षी
णवित्त इमां वृत्तिमग्रहीत् स्वजनोक्तिः ३५ अहो एष महासारी धृतिमान् गिरिराडिव मौनेन
साधयत्यर्थं वक्वद्दतिश्रयः ३६ इत्येके विहसंत्येन मेके दुर्वा तयंति च तं वंधुनि रुरुधुयं
वन्ति यकारेण स्तेषां प्रक्षिपंति ३३ ३४ क्षिपंति निंदंति निंदा मे वाह एष धर्मध्वजः त्रिदंडे लिंगोप
जीवी शरीरलोकावचकः तदेवाहुः क्षीणवित्त इति ३५ महासारः अतिवली ३६ दुर्वा तयंति तदुपप्यधो वायुमु
मुचंति वंधुः शृखलेः निरुधुः कारागृहादिषु द्विजं मुके सारिकादिकं यथा ३७ ॥

ननु नायं विमोहितः किं शयति किं धनादिभिर्भोगादिविधित्तया अत आह किं धनैरिति उत पुनरपि २५
इदानीं संपन्नविवेकः सन् हृष्यन्नाह नूनमिति त्रिभिः येन प्रीतेनात्मनः प्रवरूपो निर्वेदश्च भवति सहस्रैर्नूनं
प्रीत इति २६ अंगं शेषयिष्ये तपसा यद्वा विद्यालयां नैष्यामि यदि स्यात्कालावशेषस्तर्ह्येतन्नैव सिद्धस्तु २७

किं धनैर्धनदैर्वा किं कामैर्वा कामदैरुत मृत्युना ग्रस्यमानस्य कर्मभिर्वीर्यं तत्र नन्दैः २५ नूनं मे
भगवांस्तुष्टः सर्वदेवमयो हारिः येन नीतो दशमेतां निर्वेदश्चात्मनः प्रवः २६ सोऽहं कालावशेषे
राशोषयिष्ये गमात्मनः अप्रमत्तोऽखिलं स्वार्थं यदि स्यात्सिद्धश्चात्मनि २७ तत्र सोऽनुमोदेर
नदैवास्त्रिभुवनेश्वराः मुदूतैर्न वल्लोके खड्गाः समसाधयन् २८ श्री ग नु च इत्य
भिप्रेत्य मनसा द्यावंत्योऽङ्गिजसत्तमः उन्मुच्य हृदयग्रंथी च्छन्तो भित्तुरभून्मुनिः २९ स च
चारमहीमता संयतात्मैर्द्रियानिलः भिक्षार्थं न गरीग्रामानसंगोऽलक्षितोऽविशत् ३०

सर्व अखिले स्वार्थे धर्मादि साधनेऽप्रमत्तः सुत २७ अनुमोदेरन् अतर्ह्यहं तु ननु दैवैरनुमोदितोऽपि जरतः स
त्येन कालेन किं साधयिष्येति तत्राह मुदूतैर्नैति २८ अभिप्रेत्य निश्चित्य आवंत्योऽवतिदेश भवः हृदयग्रंथी
अहंकारममकारान् २९ असंग आसक्तिशून्यं अलक्षितः अष्टमद्योतयन् ३० ॥

भा० २०
१२४

१२:

तर्हि मनस एव संसास्यात्तात्मन इत्याशंक्याह अनीह इति अयमर्थः अविद्यया मनो ध्यासेनेयमात्मनः
संस्पृतिर्न तु स्वतः यतस्तद्रहितस्यैश्वरस्य सानास्ति किंतु तत्त्वतो जीवस्यैवेति तदेतदाह मनसा समीहसा
नेन सह नियंतृत्वेन वर्तमानोऽपि परमात्मानो हः तत्क्रियासंगरहितः यतो हिरण्यमयः विद्याशक्तिप्रधानः
कुतोऽयतो मत्सखः मम जीवस्य सखा नियंता अतः उत उच्चैर्विचरे अतिरोहितज्ञानेन केवलं पश्यतीत्य
र्थः असौ पुनरहं जीवः स्वलिङ्गस्वस्मिन्नात्मनिलिङ्गयति द्योतयति संसारमिति तथा तन्मनः परिरुद्ध

अनीह आत्मा मनसा समीहता हिरण्यमयो मत्सख उद्विचरे मनः स्वलिङ्गं परिगृह्य
कामान्जुषन्निवद्धा गुणसंगतोऽसौ ४२ दानं स्वधर्मो नियमो यमश्च श्रुतं च कर्म
शिच सद्रूपानि सर्वमनोनिग्रहलक्षणानि पराहियोगो मनसः समाधिः ४३

आत्मत्वेन स्वीकृत्य तस्य मनसो गुणैः कर्मभिः संगतः संवद्धः गुणसंगाद्वा कामान्जुषन्निवद्ध इति ४२ अ
तो मनोनिग्रहे कृते सर्वकृतं स्यात् तं विना तु सर्वं व्यर्थमित्याह दानमिति द्वाभ्यां स्वधर्मनित्यनेमित्तिकः स
द्रूपान्येकादशेषवासा दानि अन्यानि च यावन्तिकर्माणि एते सर्वे उपायामनोनिग्रहलक्षणाः अतो निष्ठाप
नयेषां तेषां ननु ज्ञानागत्वं तेषां प्रसिद्धं तत्राह मनसः समाधिर्निग्रह एव परो योगः ज्ञानम् ४३ ॥ ५५

१२४

भौतिकंदुर्जनादिकृतं दैहिकंशीतौष्मादिप्रभवं दिष्टं देवप्राप्तं ३८ धर्मात्यातयद्भिः परिभृतोऽपि सात्विकीध
तिश्च धृत्या ययाधारयते मनः प्राणं द्रियक्रियाः योगो न व्यभिचारिण्याधृतिः सा पार्थ सात्विकीति स्म तेः
३९ तामेवाष्टादशश्लोकीं गायामाह नायमिति तच्चात्मानापि ग्रहादयः मनः परं केवलं सुख

एवं स भौतिकंदुःखं दैहिकं दैविकं च यत् भोक्तव्यमात्मने दिष्टं प्राप्तं प्राप्तमवुध्यत ३९
परिभृतं रमां गायामगायतनराधमैः पातयद्भिः स्वधर्मस्थो धृतिमास्थाय सात्विकी ३९
द्विज उवाच नायं जनो मे सुखदः खहेतुर्न देवतात्मा ग्रहकर्मकालाः मनः परं कारण
सामनंति संसारचक्रं परिवर्तयेद्यत् ४० मनो गुणान्वे सृजते वलीयस्तत्तश्च कर्माणि
विलसणानि शुक्लानि कृष्णान्यथ लोहितानि तेभ्यः सवर्णाः सृतयो भवंति ४१

दुःखयोः कारणं वदंति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति इत्यादि श्रुतयः ४० परिवर्तनप्रकारमे
वाह मन इत्यादिना गुणान् गुणवृत्तीः सृजति ततश्च तेभ्यो गुणेभ्यः शुक्लानि सात्विकानि कृष्णानि
तामसानि सवर्णास्तत्तत्कर्मानुरूपाः सृतयो देवतिर्यङ्मरादिरूपा गतयः ४१ राम राम राम राम राम

भा. २०
१२५

ततश्चानेन प्रकारेण संसारे भ्रमंतीत्याह देहमिति मनोमात्रपरिकल्पितमिदं स देहमिति पुत्रादिदे-
हममेति स्वीकृत्य तमसि संसारे ४७ तदेवं तमस एव सुखदुःखकारिणत्वं मुपपाद्येदानीं जन्मादीनां
षण्णामकारणत्वं प्रपंचयति जनस्त्विति षड्भिः अत्र च अस्मिन्नपि पक्षे आत्मनः किं न किंचित्सुखदुःख-
कर्मत्वं तत्कर्तृत्वं चेत्यर्थः कुत इत्यत आह हे निश्चितं भौमयोर्भूमिविकारयोर्देहयोस्तत् नत्वात्मनः
मूर्तस्याऽक्रियस्य च हननादिषु कर्मत्वकर्तृत्वानुपपत्ते तथापि दुःखमात्मनो यवसाय्येति चेत् एवम-
देहो मनोमात्रमिमं गृहीत्वा ममाहमित्यंधधियो मनुष्याः एषो ह मन्योयमिति भ्रमेण
दांतपारे तमसि भ्रमंति ४७ जनस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्च त्वित्यात्मनश्चात्र ह भौमयोस्तत् ॥
जिह्वा क्वचित्संदर्शयति स्वदृष्टिस्तद्वदनायाक तमायकुप्येत् ४८ दुःखस्य हेतुर्यदि देवतास्तु कि-
मात्मनस्तत्र विकारयोस्तत् यदेगमगेन निहन्यते क्वचिच्छ्रुते कस्मै पुरुषः स्वदेहे ४९
पिषरमात्मन उभयत्राप्येकत्वान्नकोपविषयोऽस्तीति स्वदेहदृष्टान्तेन दर्शयति जिह्वा मिति ४८ यदि दे-
वता अस्तु नाम तत्रापि पक्षे आत्मनः किं भूतो विकारयोर्विक्रियमाणयोर्देवतयोस्तत् हस्तेन मुखं मिहते न च
हस्तहस्तदृष्टे तदभिमानि नावक्नीद्वयोरेव तत् न त्वविक्रियस्याऽनहंकारस्य चात्मनः देवतानां च सर्वदे-
हेष्वभेदान्नकोपविषयोऽस्तीति तद्देहे दृष्टान्ते माह यत यदा अंगदेवताधिष्ठानं हस्तमुखादि अत एव

देवतानां धिष्ठानरूपभ्रमविकारवत्तोदाहरण ४९
१२५

अतो यस्य मनः समाहितं भवति तस्य किं कृत्यमस्ति वदेति परं प्रत्युपदिशन्ति वस्वयमेवाह असंयतं विद्धि
प्रचेत् यद्वा विनश्यते आलस्यादिना लीयमानं च यद्भवति तर्हि हिमिदीनादिभिः किमपरं प्रयोजनं स्या
न्न किंचिदित्यर्थः ४४ नन्वितरे द्रियजयः प्रयोजनं स्यान्नेत्याह मनोवश इति देवा इन्द्रियाणि तदधिष्ठा
ता एवा भीष्मो योगिनामपि भयं करोमनो लक्षणो हेतुः कुतः सहसः चलादपि वलिनापि वा सहो यान् व

समाहितं यस्य मनः प्रशान्तं दानादिभिः किं वदत इत्युक्तं असंयतं यस्य मनो विनश्यद्वा ना
दिभिश्चेदपरं किमेभिः ४४ मनोवशेन्यद्यभवत्स देवामनश्च नान्यस्य वशं समेति भीष्मो
हि देवः सहसः सहो यान् यं ज्याह शतं सहि देवदेवः ४५ तदुज्जयं शत्रुमस्य वेगमरुं
तुदंत न्न वित्येकेचित् कुर्वत्यसि ग्रहमत्र मत्तैर्मित्राण्युदासीनरिपुनि मूढाः ४६ ॥

जि

लीयान् अतस्तयो वशवर्तिनं कुर्यात् स एव देवदेवः सर्वेन्द्रियनेता भवति नान्यः तथा च श्रुतिः मन
सो वशं सर्वमिदं भूवना न्यस्या मनोवशमन्वियाय भीष्मो हि देवः सहसः सहो यानिति ४५ अतः अ
स्यारा मादया वेगा यस्य तं अत एवास्तु तदम् अरुमर्मतनुदति व्यथयतीत्यरुं तुदस्तं तन्नेति छेदः
तने विजित्य अजित्वा ततः यकेचिन्मत्तैः कैश्चिदसिः ग्रहं कुर्वति तत्र चानुकूलप्रतिकूलादीन्

अन्यान् मित्रादीन् कुर्वति तन्मूढा इत्यर्थः ४६

भा० ए०
१२६

तत्र कालपक्षेऽपि आत्मनः किं यतो सौ कालात्मक एव ब्रह्मांशत्वात् स्वांशस्य स्वतः पीडनास्तीत्यत्र दृष्टान्तः ना
निर्देतोस्तदंशस्य ज्वालादेस्तापो दाहतो नाशोऽस्ति तत्रोपाधिभूतकोष्ठांशदाहनाशः स्यादिति दृष्टान्तात्तर
माह हिमस्य तत्तुल्यं तदंशस्य तुषारकणस्य नाशकं न स्यादित्यर्थः किंच आस्तामंशत्वं वस्तुतः परस्मा
यं न च परस्य दृढं सुखदुःखादिकमस्तीति ५३ तदेव षडेते हेतवः प्रसिद्धाः निरस्ताः यदिकश्चिद्वत्तत्तरमुक्तं

सु१

कालस्तु हेतुः खदुःखयोश्चेत्किमात्मनस्तत्रात्मकोसौ नाग्नेर्हितापो न हिमस्य तत्स्यात्तु कथं
तकस्तेन परस्य दृढं ५३ न केनचित्कापिकथंच नास्य दृढोऽपरोऽंगः परतः परस्य यथा हिमः
संसृतिरूपिणः स्यादेवं प्रवृद्धो न विभेति भूतैः ५४ एतां स आस्था य परात्मनिष्ठामध्यासितो ह
व तमैर्महर्षिभिः अहं तरिष्यामि दूरं तपारं तमो मुकुंदां किं निषेवयेव ५५

वयेतदपि वस्तुमहिमाः वेक्ष्यामि संभवतीत्याह न केनचिदिति नन्वपरोक्षः कथमपह्नयते तत्राह यथेति ५६
संसृतिविद्यमाना मेव रूपयति प्रकाशयतीति तथा तस्य अहमः अहंकारस्य यथा स्यात् न तथा परतः प्रकृतेः ५७
परस्मात्मानो दृढसंबंधः अहंकारनिमित्तोऽसौ न वास्तव इत्यर्थः एवं प्रवृद्धो यः स भूतैः कृत्वा न विभेति ५८
अतोऽहमप्येतथैव परमात्मनिष्ठया तस्यामीत्याह एतामिति सोहमित्यन्वयः नन्विदं निष्ठैव कथं भवेत्तदाह ५९

१२६

आत्मनः सुखदुःखाद्याकारः परिणामः अतः स एव हेतुर्न हि स्यात् तत्र तस्मिन् न हेतुः अन्यतः किं न किंचिद
 दन्यतो भवति यस्मै कृपेदित्यर्थः यतो निज एव स भावः सः न न्यात्मनस्तथा परिणामोऽन्यनिमित्तो भवति
 अतोऽस्ति कोपविषय इति चेन्न त्राह नहीति आत्मा व्यतिरिक्तं नास्त्येव यदि स्यादस्तीति प्रतीयेत तर्हि तन्म
 येव अतः कस्माद्धेतोः कुध्येत यतो नास्ति निमित्तं न च सुखं चेत्यर्थः ५० ग्रहपक्षेऽप्यजयात्मनः किं य
 तो जन्यत इति जनो देहस्तस्यैव जन्मलगापक्षया द्वदशाष्टमादिराशिस्यात्ते सुखदुःखयोर्निमित्तं भवति किं
 आत्मा यदि स्यात् सुखदुःखहेतुः किमन्यतस्तत्र निजस्य भावः न न्यात्मनोऽन्यद्यदितन्मुपास्या कुध्ये
 त कस्मान्न सुखं न दुःखं ५ ग्रहानि निमित्तं सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनोऽजस्य जनस्य तर्हे ग्रहग्रह
 स्येव वदंति पीडा कुध्येत कस्मै पुरुषस्ततोऽन्यः ५१ कर्मास्तु हेतुः सुखदुःखयोर्वै किमात्मनस्तद्वि
 जडा जडत्वे देहस्त्वचित्पुरुषोऽयं सुपर्णः कुध्येत कस्मै न हि कर्ममूलं ५२
 च अंतरित्तस्यैर्ग्रहे सत्रस्य स्येव पादाद्वदिदृष्ट्यादिभेदैः पीडा वदंति देवज्ञाः न तु ग्रहकोणादिषु स्थित
 स्यतद्दृष्टिं गीचरस्य पुरुषस्य ग्रहगतैव तु पीडा तत्त्वतोऽस्य तदेहेतुस्याभिमानाद्भवति अतः पुरुषः ततो ग्रहात्
 देहाच्चोक्तः कस्मै कुध्येत ५१ कर्म हेतुश्चेत् अस्त्वित्यस्योपगमः कर्मैव नास्ति कुतस्तस्य हेतुत्वमिति तदाह
 हियस्मात्तत्कर्मैकस्य जडा जडत्वे सति स्यात् जडत्वादि कारित्वोपपत्तेः अजडत्वाच्च हितानुसंधानतः अतिसं

अतस्तस्य प्रवृत्तिर्न भवति
 अतः कस्मै कुध्येत य
 अतस्तस्य प्रवृत्तिर्न भवति
 अतः कस्मै कुध्येत य

भा० ए०
१२७

चतुर्विंशोत्तुसांख्येन मनो मोहो निवार्यते आत्मनः सर्वभावानामागमापायचिंतया स्वपदद्वंद्वभक्तानां
मद्वंद्वत्वाय संगमं चित्रस्योक्ता पुनः कृष्णः सांख्यमत्राहतकृते अद्वितीयात्परमात्मनो सायया प्रकृति
पुरुषद्वारा सर्वद्वैतमुदेति पुनस्तत्रैव लीयत इत्यनुसंदयानस्य द्वंद्वभ्रमो निवर्तत इति वक्तुं सांख्यप्रसिद्धो
ति यथेति पूर्वैः कपिलादिभिः विनिश्चितं वैकल्यिकं भेदनिमित्तं भ्रमं सुखदुःखादिरूपं १ अथोशब्दः

श्री ग नु च अथ ते संप्रवक्ष्यामि सांख्यं पूर्वविनिश्चितं यद्विज्ञाय पुमान्सद्योजया द्वैक
ल्यिकं भ्रमं १ आसीद्भूतमथाद्युत्थं एकमेवाद्विकल्युतं यदा विवेकनिपुणा आदौ कृतयुगो
युगे २ तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्युतं वाङ्मनोगोचरं सत्यं द्विधा समभवदुहत् ३

कार्त्स्न्ये शानंद्रष्टा तेन दृश्यः कृत्स्नोऽप्यर्थश्च विकल्युत्थं न्यमेकमेव ब्रह्मण्येव लीनमासीदित्यर्थः कदेत्य
पेक्षायामाह अयुगे युगेभ्यः पूर्वप्रलय इत्यर्थः तथा आदौ यत्कृतयुगं तस्मिंश्च अन्यदा पियदा विवेक
निपुणा जनो भवति तदापि तेषां भेदा स्फूर्तिः २ तद्दृष्ट्वा वाङ्मनोगोचरं यथा भवति तथा मायादृश्यं फ
लतत्प्रकाशस्तद्रूपेण वा द्विधाऽभूत् ३ श्रीराम श्रीराम श्रीराम गोपाल ॥ रामराम ॥ ५५

प्रस्तावेन सहगाहार्थं संक्षेपतो दर्शयति द्वाभ्यां निर्विद्येति इत्थं नष्टद्विविणो निर्विद्यगतकृमः प्रवृज्यगां पर्यट
नसद्भिर्निराकृतोऽपि स्वधर्मादकंपितः सन्मुनिरमुं गाथां मगायतेत्यन्वयः ५६ मित्रोदासीनरिपवः सर्वे पिसंसा
रः तमसोऽज्ञानतः आत्मनो मनसो विभ्रममात्रः कुतः न ताविक इत्यर्थः ५७ उक्तं हं हंसदहनोपायमुपसंहर
ति तस्मादिति ५८

श्री ग नु च निर्विद्यनष्टद्विविणो गतकृमः प्रवृज्यगां पर्यटमान इत्थं निराकृतोऽसद्भि
रपि स्वधर्मादकंपितोऽसंमुनिराहगाथां ५६ सुखदुःखप्रदो नान्यः पुरुषस्यात्मविभ्रमः
मित्रोदासीनरिपवः ससारस्तमसः कुतः ५७ तस्मात्सर्वात्मना तात निगृह्यमाणमनो धिया ॥
मया वेशितया युक्त एतवान् योगसंग्रहः ५८ य एतां भिक्षुणा गीतां ब्रह्मनिष्ठा समाहितः
धारयन् वाचयन् शृण्वन् हं हं नैवाभिभूयते ५९ इ श्री द्रा व म पु र्ण का शे धे
श्री ग दु व वा त्र वि ध्या २३

मनो निगृह्य शक्तोऽपि तच्छ्रवणादिनिष्ठस्तत्फलं प्राप्नोतीत्याह य इति हं हंः सुखदुःखादिभिः ५९ मि
त्रुणां तं मिषं कृत्वा भक्तचित्तगतं हरिः मोहं निघ्नंति हाभाति परमानंदरूपतः ॥ इ श्री का शे यो शः २३

तस्मात्त्रिविधात्त्रिविधप्रपंचोत्पत्तिर्दर्शयति अर्थरति तन्मात्रिकात्तु शब्दादितन्मात्रकारणतामसात्तद्वार्योमहान्भूत
रूपेण जज्ञे भूव भूतानामावरणसमावृत्तात् इन्द्रियाणि दृशते जसा द्राजसात् तेषां प्रवृत्तिस्वभावत्वात् वैकृता
त्मा लिकादेवताः दिग्भातार्कप्रचेतश्चिद्वक्त्रोपेन्द्रमित्रकाः चन्द्रश्चेत्येकाकां दशश्च शब्दात्मनश्च तेषां प्रकाशस्व
भावत्वात् ८ मम वेराजोत्पत्तिमिणः ९ सलिलसंस्थितिर्यस्य तत्सलिलसंस्थितिनस्मिन्सलिलसंस्थिता वंदे

अर्थस्तन्मात्रिकाज्ज्ञेतामसादिन्द्रियाणि च तैजसादेवता आसन्नेकादश च वैकृतात् ८ मया सं
वेदिता भावाः सर्वे सहत्यकारिणः अंडमुत्पादयामासुर्ममायतनमुत्तमं ९ तस्मिन्नेह समभवमं
उत्सलिलसंस्थितो ममनाभ्यामभूत्ययं विश्वारब्धतत्र चात्मभूः १० सोऽसृजत्तपसा युक्तो रजसा
मदनुग्रहात् लोकान्मपालान् विश्वात्मा भू भुवः स्वरिति त्रिधा ११ देवानामेक आसीत् स्वर्भूतानां च
भुवः पदं मर्त्यादीनां च भूलोकः सिद्धानां त्रितयात्परं १२ अधोऽसुराणां नागानां भूमेरोकोऽसृजत्प्रभुः १३

श्रीनारायणरूपो लीलाविग्रहेण समभवं स्थित इत्यर्थः विश्वारब्धलोककारणभूतं तत्र चात्मभूश्चतुराननरु
पभोगविग्रहेण पुनर्वैराजसवतस्मिन्नाविर्भूत इत्यर्थः १० रजसा युक्तो मदनुग्रहात् तपसाऽसृजत् भूः अत
लादिसहिता भुवः अंतरिक्षलोकः स्वः स्वर्गः महर्ल्लोकादेरण्यपलक्षणे ११ लोकसृष्टिप्रयोजनमाह देवानामि
तिसार्धेन ओको निवासः पदस्थानं त्रितयात्परं महर्ल्लोकादि १२ भूमेरधः अतलादि १३ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥

तयोर्द्विधा भूतयोः शयोर्मध्ये उभयोर्मिका कार्यकारणरूपिणी ४ अभवन् अभिव्यक्तावभूवुः मया परमेश्वरेण जी-
वा दृष्टप्रयुक्तत्वात्सृष्टेः पुरुषानुमतत्वं यद्वा स्वस्यैव प्रकृतिरित्यल्लक्षायां पुरुषावस्था तदनुमतेन तद्वारेणेत्यर्थः ५
सूत्रं क्रियाशक्तिमान्प्रथमो विकारः ततो महान् ज्ञानशक्तिः नन्वयं महानेव प्रथमो विकारः प्रसिद्धस्तत्राह सच ज्ञानक्रि-
यागर्भत्वात्सूत्रेण संयुतो न पृथक् एकमेव तत्क्रियाज्ञाशक्तिभ्यां द्विधोच्यते इत्यर्थः विमोहनो जीवस्य भ्रमहेतुः स ज्ञातः द्वि-
यस्तस्मात्त्रादीनां कारणं मनः शब्देन देवानामप्युपलक्षणं चिदचिन्मयः चिदाभासव्यात्वोदुभयग्रंथिरूपेति जीवोपाधि-
तयोरेकतरोऽर्थः प्रकृतिः सोभयामिका ज्ञानं च न्यतमोभावः पुरुषं सोभिधीयते ४ तमोरजः सत्त्वमिति
प्रकृतेरभवन् गुणाः मया प्रसोभमाणाः पुरुषानुमतेन च ५ तेभ्यः समभवत्सूत्रं महान् सूत्रेण संयुतः ततो वि-
वर्तते ज्ञातो यो हंकारविमोहनः द्वैकारिकस्तेजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिवृत् तन्मात्रेन्द्रियमनसां कारणं चि-
दचिन्मयः ७
तद्विशिष्टं यद्यपि तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः संभूत इत्यादि श्रुतेरन्मयं हि सोम्य मन इत्यादि श्रुतेष्वप्रथमं
भूतानि जायंते तेभ्यश्चाप्यंतीकृतेभ्यः प्राणादि क्रमेण समष्ट्यात्मकलिङ्गशरीरं पञ्चीकृतेभ्यश्च प्रसादं तस्मिन् चैराजः तदंत-
र्यामीलीलाविग्रहः क्षीरोदशायी श्रीनारायणः तन्नाभिपद्मे च वैराजस्य भोगविग्रहश्चतुराननः ततो यथावसर मन्ये-
षां जीवानामाविर्भाव इति प्रक्रिया तथापि चित्ताभिव्यक्तिपूर्वकोऽहंकारततो भूतैर्द्रियादिव्यवहार इत्येतावता महदादि
क्रमेण सृष्टिरुच्यते तथा चोक्तं मूलो हविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्यो बोदिताः न्यथा उपायसेवताराय नास्ति भेदः कथंचनेति

भा० ए०
१२५

नन्वेवंतर्हि स्वकार्यप्रतिमहदादीनामव्याद्यंतरूपत्वात्सत्त्वं स्यात्तत्राह यदिति यद्रूपमुपादानं यउपादान
कारणतयासीकृत्यपूर्वः कारणरूपो महदादिर्भावः परं अहंकारादिभावं विकुरुते सृजति यथापिंडो मृदमुपा
दायस्वयं निमित्तभूते घटं सृजति तद्वत् स एव सन्निति पूर्वस्यानुषंगः कथं तर्हि मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादि
श्रुतः तत्राह आदिरिति यद्यदायस्यादिरंतश्च विवक्ष्यते तदा तत्सत्यमित्यभिधीयते श्रुत्या परस्य कारणस्या
त्मनः सत्यत्वं विवक्ष्येत्यर्थः १८ ननु तथापि प्रकृतिपुरुषकालानामकार्यभूतानां भिन्नत्वात् कथमद्वितीयतात

यदुपादाय पूर्वस्तु भावो विकुरुते परं आदिरंतो यदायस्य तत्सत्यमभिधीयते १८ प्रकृति
र्ह्युपादानमाधारः पुरुषः परः सतो भिव्यंजकः कालो ब्रह्म तत्रितयं त्वदम् १९ सर्गः प्र
वर्तते तावत्पौर्वापर्येण नित्यशः महानगुणविसर्गार्थः स्थित्यंतो यावदीक्ष्णं २०

त्राह प्रकृतिरिति अस्य सतः कार्यस्य उपादानं या प्रकृतिः प्रसिद्धा यश्च तस्या आधारेऽधिष्ठातारः पुरुषः य
श्च गुणदोभेण भिव्यंजकः कालः तत्रितयं ब्रह्मरूपाः हेमव ननु पृथक् प्रकृतेः शक्तित्वात् पुरुषकाल
यो रवस्थारूपत्वात् १९ एवमेव कालत्रयस्य च भिन्नत्वाद् द्वैतसत्यमिति वक्तुं तस्य सृष्टिकारणत्वेना
दो सत्वमुक्ता मध्ये पितृस्यैव सत्त्वमुपादायते पवधित्वेन सत्त्वं दर्शयिष्ये न संगं प्रवाहरूपायाः स्थितेरव
धित्वमाह सर्ग इति महान् ब्रह्मलः पौर्वापर्येण पितृपुत्रादिरूपेण नित्यशः अविच्छेदेन किमर्थं प्रवर्तते त
दाह गुरुषु देहेषु विविधतया सृज्यते इति गुणविसर्गो जीवः तदर्थं तत्र ज्ञेयप्रयोजनः किंपर्यंतं प्रवर्तते या

वत् स्थितेरंतः सायिकिमवधिः तदाह यावदीक्ष्णं परस्य तावत् २०

१२५

एवं व्यवस्थायां कारणमाह सांख्येन त्रिलोक्यापातात्तादिसहितायां योगादितारुण्येन यथोत्तरं महर्लोकाद
यः मद्गतिर्वैकुण्ठलोकः १४ तत्र त्रुमद्गतिव्यतिरेकेण तत्तत्तयश्च चला इत्याह वैराग्यार्थं मया कालशक्तिना
धात्रा परमेश्वरेण कर्मफलप्रदेन हेतुभूतेन गुणप्रवाहे संसारे उन्मज्जति आसत्यलोकमुत्तमागतीः प्राप्नो
ति पुनर्मज्जति आस्थावरं नीचागतीः प्राप्नोति १५ सृष्टिनिरूपणस्याद्वितीयात्मप्रतिपत्त्यर्थत्वात् तत्प्रतिपाद
त्रिलोक्यागतयः सर्वाः कर्मणां त्रिगुणात्मनां योगस्य तत्पसश्चैव न्यासस्य गतयो मलाः महर्जे
नस्तपः सत्यं भक्तियोगस्य मद्गतिः १४ मया कालात्मना धात्रा कर्मयुक्तमिदं जगत् गुण
प्रवाहेन तस्मिन्नुन्मज्जति निमज्जति १५ अणुर्वह्नुश्च शः स्थूलो यो यो भावः प्रसिध्यति सर्वो
सुभयसंयुक्तः प्रकृत्या पुरुषेण च १६ यस्तु यस्यादिरंतश्च स वै मध्यं च तस्य तत् विकारो च त

हागर्थो यथा तैजस्य पार्थिवः १७

नायकारेण कार्यस्य व्याप्तिमाह अणुरिति उभयेन संयुक्तो व्याप्तः तदेवाह प्रकृत्येति १६ इदानीं कार्यस्य कारण
त्वात्तद्वर्णयति यस्य कार्यस्यादिः कारणं अतः तस्य स्थानं च तस्य मध्यं मध्यमावस्थापि स एव वै प्रसिद्धं मत्सुव
र्णादिषु अतएवाव्यभिचारित्वात् स एव सन्नेतरः अलतर्हि मिथ्या भूतः कार्यसृष्ट्या तत्राह विकार इति
तैजसाः कटककुंडलादयः पार्थिवघटशरावाद्यश्च यथेति १७ ॥ रामराम ॥ ५५ ॥ राम ॥ ५५

भा० ए०
१३०

वायुश्च कालप्रेरितेनां वरेण ग्रस्तः स्पर्शमात्रः सन्तस्मिन् अवरंच भूतादिना अहंकारेण प्रस्यमानं शब्दतन्मात्रे तदे
वंतामसाहंकारकार्यस्य शब्दपर्यंतं लयमुक्ता राजसाहंकारकार्यस्याप्याह इन्द्रियाणि स्वयं तिष्ठन्ति स्वप्रवर्तक
देवतासु तेषां प्रवृत्तिस्वभावत्वात् प्रवृत्तेश्च देवताधीनत्वात् तासु लय इति वाच्यो युक्तिः वस्तुतस्तु स्वकारणराजसा
हंकार एव लयोऽभिप्रेतः १४ योनिरित्युद्देश्यगतत्वादेकत्वमविवक्षितं योनयो देवतासु मनसि कुतः ईश्वरे नियं
तरिमनोवशोऽन्येद्यं भवन्तस्मदेवा इत्युक्तत्वादिन्द्रियनयोक्तृणां वाप्यभिप्रायः मनश्च देवताभिः सह वैकारिकेऽहं

रूपं वा यौ स च स्पर्शो लीयते सोऽपि चां वरे अवरं शब्दतन्मात्र इन्द्रियाणि स्वयोनिषु २४ योनि
वैकारिके सोम्य लीयते मनसीश्वरे शब्दो भूतादिमप्येति भूतादिमहति प्रभूः २५ सत्त्वी
यते महान्तेषु गुणेषु गुणवत्तमः ते व्यक्तैः संप्रलीयन्ते तत्काले लीयन्तेऽव्यये २६ ॥ ५

कारे इत्यर्थः तामसाहंकारकार्यावशेषितस्य शब्दस्य लयमाह शब्दो भूतादिना मसाहंकारमप्येति तस्मिं लीयत
इत्यर्थः भूतादिरित्युपलक्षणं त्रिविधाऽहंकारो महति जडांशविहाय ज्ञानक्रियाशक्तिमात्ररूपो भवति क
थं भूतः प्रभूः समर्थः सर्वजगन्मोहकत्वात् २५ स च महान्त्वकारणेषु गुणेषु ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वाद्गुणव
त्तमः तादृगभावविहाय गुणमात्ररूपो भवति ते गुणा अव्यक्तैः प्रकृतौ सोम्यावस्था गच्छतीत्यर्थः तदव्यक्तकाले
कालाधीनत्वात् तैर्नैकी भूयावतिष्ठते अव्ययेऽपरतत्त्वतो २६

१३०

प्रलयनिरूपयति विराट्ब्रह्मांडमया कालात्मना व्याप्यमानः लोकानामहरहः कल्पाः सृष्टिप्रलयाः विविधाः
कल्पन्ते यस्मिन्तान्वास्वस्मिन् विकल्पयतीति तथा स तथा भूतोऽपि पंचत्वरूपाय विशेषाय विभागाय कल्पन्ते यो
ग्यो भवति पंचानां भूतानां मेकरूपस्तेषां पृथग्भावापत्यानश्यतीत्यर्थः २१ तत्र तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आ
काशः संभूतः आकाशाद्वायुर्वीर्येण रग्निरग्नेरपोऽन्नः पृथिवी पृथिव्या औषधयः औषधिभ्योऽन्नमन्नात्पुरुष

विराट्मया व्याप्यमानो लोककल्पविकल्पकः पंचत्वाय विशेषाय कल्पन्ते भवन्तेः सह २१
अन्ने प्रलीयते मर्त्यमन्नं धाना सुलीयते धाना भूमौ प्रलीयन्ते भूमिर्गंधे प्रलीयते २२ असु
प्रलीयते गंध आपश्च स्वर्गुरासे लीयते ज्योतिषिरसो ज्योतीरूपे प्रलीयते २३ ॥ ५५ ॥

इति श्रुत्युक्तसृष्टिक्रमप्राप्तिलोभेन प्रलयमाह अन्न इति मर्त्यं शरीरं येनोपचितं तस्मिन् नृशतवर्षीयामनावृ
ष्टौ क्षीणशतितत्रैव लीयत इत्यर्थः अन्नं धाना सुलीयते धाना भूमौ उपानप्ररोहतीत्य
र्थः भूमिर्गंधे संवत्स्रिकादित्यं शेषिता संकर्षणमुखाग्निना दग्धा च सती भूतसूक्ष्मरूपगंधमात्रावशेषा भवति २२
असु गंधः शतवर्षयारुष्ट्रास्त्यमानोऽप्युलीयते एवमेवापश्च ज्योतिषा शोष्यमाणरसमात्रावशेषा भवन्ति ततो
रसोऽपि तस्मिंस्लीयते ज्योतिश्च वायुना भिन्नयमानं रूपमात्रं तस्मिंस्लीयते २३ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥

पंचविंशेस्वनेर्गुणप्रतिपत्त्यैतिरूपते चित्रप्रभवसत्त्वादिगुणवृत्तिरनेकधा प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानवतोपि
यावत्प्रयत्नविशेषेण गुणत्रयवृत्तिजयो न स्यान्न तावद्द्वेषपरमः अतस्तज्जयोपायकथनाय गुणवृत्तिनिरूपणा
र्थमाह गुणानामिति सहस्रमिश्राभूयवत्तैमानाः समिश्राः न समिश्राः असमिश्राः तेषां विभक्तानां गुणानां मध्ये
येन गुणेन यथायादृशं भवेत्तदिदं कथयतो मत्तो निबोध इत्यर्थः १ तत्र सत्त्ववृत्तीराह साम इति ईक्षाविवे

श्री ग तु च गुणानामसमिश्राणां पुमान्येन यथा भवेत् तन्मे पुरुषवर्येदमुपधारय शं
सतः १ शमोदमस्तिति चेत्तातपः सत्यं दया स्मृतिः तुष्टिस्त्यगाः स्पृहा श्रद्धा क्रीदेयादिः स्वनि
र्वृतिः २ काम ईहा मदस्तृप्तिस्तंभ आशीर्भिदा सुखं मदोत्साहो यशः प्रीतिर्होस्यं वीर्यं व
लोद्यमः ३

कः तपः स्वधर्मवर्तिनं स्मृतिः पूर्वोपरानुसंधानं तुष्टिर्यथा लाभसंतोषः त्यागो व्ययशो
लत्वं अस्पृहा वैराग्यं श्रद्धा आस्तिक्यं क्रीः अनुचिते कर्मणि लज्जा दयादानं दयदानगतिरक्षणे चित्तिस्म
रणान् आश्रितेनार्जवविनयादि स्वनिर्वृतिः आत्मरतिः २ रजसे वृत्तीराह कामो गमिन्नायः ईहा व्यापारः
मदोदर्यः तृष्णा लाभे सत्यपि असंतोषः स्तंभो गर्वः आशीः धनाद्यभिलाषेण देवतादिप्रार्थनं भिदा श्रद्धा
मन्य इति भेदवृद्धिः सुखविषयभोगः मदोत्साहो मदोत्साहो मदेन युद्धाद्यभिनिवेशः यशः प्रीतिस्तुतिः
प्रियता हास्यमुपहासः वीर्यं प्रभावाविकारः वलेनोद्यमः न्यायेनोद्यमः सात्विक एव ३ ॥ ५५ ॥

स्तो २

मायामये मायाप्रवर्तके ज्ञानमये वा अतएव जीवयतीति जीवस्तस्मिन् महापुरुषे अयं भावः विश्वस्रष्टुर्महा
पुरुषस्योपकरणरूपः कालो वृत्त्यंशो न सृज्यश्च अतस्तदात्मनावतिष्ठत इति तदुक्तं सप्तमे कालंचरंते सृजतीति
आश्रयं प्रधानं पुंभ्यां नरदेवसत्य इति दशमे च योयं कालस्तस्य ते व्यक्तबंधोच्चेष्टामादु श्रेष्ठते येन विश्वं नि
मेषादिर्वत्सरंते महीयांसस्तैश्च नक्षत्रैर्मधामप्रपद्येति जीव आत्मनि प्रकृते लीनत्वेन प्रतियोग्यभावात् परिपृ

व१

कालो मायामये जीवे जी आत्मनि मय्यजे आत्मा केवल आत्मस्थो विकल्पापाय लक्षणः २७
एवमन्वीक्षमाणस्य कथं वै कल्पिको भ्रमः मनसो हृदिति हेतव्यो मीवाको दयेत मः २८ ए
ष सांख्यविधिः प्रोक्तः संशयग्रंथि भेदनः प्रतिलोमानुलोमाभ्यां परावरदृशामया २९ इ
श्रीम ग ते हा ए ए व स्कं श्री ग दु व वा सां यो अ विं ति मो यः २४
एवमद्रूपेण वतिष्ठते आत्मा त्वात्मस्य एव नान्यत्र लीयते यतः केवलो निरुपाधिः अत्र हेतुः विकल्पापायाभ्यां
विष्णोत्पत्तिलयाभ्यां लक्ष्यते अधिष्ठाता वधित्वेन चेति तथा सः २७ अस्य कथनस्य प्रस्तुतोपयोगमाह एवमि
ति मनसः कथं भेदनिमित्तो भ्रमः स्यात् जातो वा कथं हृदिति हेदिति २८ उपसंहरति एष इति २९ प्रत्यक्ष
मिव येनेदं दर्शितं तत्त्वमात्मनः सांख्यप्रख्यातस्तस्मै हरये गुरवे नमः ३ श्री का शे तु शः २४

भा० २०

१३२

धर्मनिष्ठाया मेव सन्निपातं दर्शयति प्रवृत्तिरक्षणे का मे धर्मं यदा पुंसे निष्ठा भवति तथा पुमानयदा गृहाश्रमे
एवासक्तस्तिष्ठेत् अनुपश्चात्स्वधर्मे च नित्यं नैमित्तिकेति चेत्सापि समितिः सन्निपातः हि यस्मात्काम्यधर्मगृहाश्र
क्तिस्वधर्मा रजस्तमः सत्वमया इत्यर्थः ५ तदेव मिश्राभिश्च गुणवृत्तीः प्रदर्शयन्ती पुमानयेन यथा भवेदित्युक्तं
तद्दर्शयति पुरुषमिति त्रिभिः ६ ७ हिंसाशत्रुमरणादिकामाशास्यभोजनं तमसं विद्यात् एते गुणैरेवं भूतो भवति

प्रवृत्तिरक्षणे निष्ठा पुमानयदि गृहाश्रमे स्वधर्मे चावृत्तिष्ठेत् गुणानां समितिर्हिंसा ५ पुरुषं
सत्त्वसंयुक्तमनुमेयाश्च मादिभिः कामादिभीरजोयुक्तं क्रोधाद्यैस्तमसायुतं ६ यदा भजति सां
भक्त्या निरपेक्षः स्वकर्मभिः तसत्त्वप्रकृतिं विद्यात् पुरुषं स्त्रियमेव च ७ यदा आशिषश्चाशा
स्यमां भजेत् स्वकर्मभिः तं रजः प्रकृतिं विद्यात् हिंसा माशास्यतामसं ८ सत्त्वं रजस्तम इति गु
णा जीवस्य नैव मे चित्तजास्तु भूतानां सज्जमानानि वध्यन्ते ९

ये १

इति तात्पर्यार्थः ८ ननु तवापि गुणैर्वशेनाकर्तृत्वा विशेषात् केन विशेषेण त्वं सेव्यो जीवश्च सेवक इति नियमः
यतो मां भजेतेति वारंवारमुच्यते तत्राह सत्त्वमिति जीवस्यैव न मे कुतः यतश्चित्तजाः जीवोपाधौ चित्ते भिन्नं
ते अतो मेऽस्यैव वध्यन्ते कीदृशः भूतानां देहरूपाणामन्येषां च मध्ये सज्जमानः अहं त्वना सज्जमानः गुणानि
यत्तत्त्वेन सत्त्वादि कर्तृणि नित्यमुक्तः अतो महानविशेष इति भावः यदा भूतानामपेक्षीकृतानां यत्कार्यं भ
तचित्तं अन्तमयं हि सोम्य मन इति श्रुतेः तत्र भावाः अतो भूतो प्रहितस्य जीवस्यैवेति अन्यत्समानम् ९ ॥

१३२

तमसो वृत्तीराद कोध इति लोभो व्ययः पराधुवता अनृतं शास्त्रीयप्रमाणं हिंसादिद्रोहं याच्नाप्रार्थ
 दंभो धर्मध्वजित्वं क्रमः श्रमः कलिः कलहः शोकमोहो अनुशोचतं भ्रमश्च विषादो नीदुःखदैन्यं च निंदा
 आशादंभे भविष्यतीत्यपेक्षाः भीभयं शत्रुघ्नमोहादौ ३ शत्रुपूर्वेशः क्रमेणैताः श्लोकत्रयोक्ताः वर्णित
 प्राणा अन्या अप्या इति भावः २ विभक्तानां गुणानां वृत्तयो वर्णिताः निष्प्राणमाह सन्निपात इति त्रिभिः श्र

क्रोधो लोभोऽनृतं हिंसायाच्नादंभः क्रमः कलिः शोकमोहो विषादो नीदुःखदैन्यं निद्राणाभिरनृतमः ३ सत्
 स्पर्जसश्चेतास्तमसश्चानुपूर्वेशः वृत्तयो वर्णिता प्रायाः सन्निपातमथो शृणु २ सन्निपातस्त्वह
 मिति समेत्युद्धवयामतिः व्यवहारः सन्निपातो मनोमात्रं द्रियासुभिः ३ धर्मे वा र्थे च कामे च
 यदा सोपरि लिङ्गितः गुणानां सन्निकर्षो यं श्रद्धा इति धनावहः ४ ॥

हंमनेति च मतानुक्तं सर्ववृत्तिसामानाधिकरण्यदर्शनात् सन्निपातजत्वं अहंशतः कामी क्रोधीत्यादितथा ममशो
 तिरस्ति कामः क्रोध इत्यादिदृष्टं तत्पूर्वकः सर्वव्यवहारश्च सन्निपातकार्यमित्याह व्यवहार इति अत्र हेतुः मन
 श्चमात्राणि च असवश्चतैः मन आदीनां सात्विकतामसरजसत्वातैर्व्यवहारः सन्निपातज इति भावः ३ असोपुरु
 षो यदा धर्मादिषु परिणिष्ठितो भवति तदाऽयं त्रिषु निष्ठा रूपः सन्निकर्षः सन्निपातकार्यं धर्मादीनां सत्त्वं
 तमोरजः कार्यत्वात् विषयतः सन्निपातरजस्त्वमुक्तं फलतश्च तथात्वमाह अथ इति धनानि सत्त्वरजस्त

इति त्रिषु निष्ठा रूपः सन्निकर्षः सन्निपातकार्यं धर्मादीनां सत्त्वं तमोरजः कार्यत्वात् विषयतः सन्निपातरजस्त्वमुक्तं फलतश्च तथात्वमाह अथ इति धनानि सत्त्वरजस्त

यदा पुनः क्रियया विकुर्वन् विकारं प्राप्नुवन् आधीर्भवति आसमंताद्विद्विषाधीर्यस्य सः चेतसां बुद्धीन्द्रियाणां
मनिवृत्तिः गात्राणिकर्मद्रियाणितेषामस्वास्थ्यं विकाराधिक्यं मनोभ्रांतं चंचलं रजउत्कटं निशमयजानी हि १४
यदा सीततिरो भवत चेत्तसो ग्रहणे चिदाकारपरिणामे अक्षमं सच्चिदं विलीयेत मनोपि संकल्पात्मकं नष्टं ली
नं ततोऽज्ञानं ग्लानिर्विषादश्च भवति तत्र दातमउत्कटमुपधारय विधि १५ किंच एधमान इति इन्द्रियाण्येव नि

विकुर्वन् क्रियया चाधीरनिवृत्तिश्च चेतसां गात्रास्वास्थ्यं मनोभ्रांतं रज एतैर्निशमय १४ सी
दक्षितं विलीयेत चेत्तसो ग्रहणे क्षमं मनो नष्टं तसो ग्लानिस्तमस्तदुपधारय १५ एधमाने
गुणेष्वेदेवानां बलमेधते असुराणां च रजसितमस्युद्धवरक्षसां १६ सत्त्वाज्जागरणं विद्या
द्रुजसासप्रमादिशत प्रस्वापंतमसाजंतोस्तुरीयं त्रिषु संततं १७ उपर्युपरि गच्छंति सत्त्वेन
ब्राह्मणाजनाः तमसाऽधोध आसुरा ब्राह्मणाद्रजसांतरचारिणः ॥ १८ ॥

इति प्रवृत्तिमोहस्वभावानि देवा सुर
स्त्वांसि यद्वा प्रसंगादादिदैविकानां गुणानामुत्कर्षाकार्या एतानि तिजेयं १६ गुणोत्कर्षतोऽवस्थाभेदं दर्श
यति सत्त्वादिति प्रसंगान्निर्गुणवस्थामाह तुरीयं चतुर्थं मवस्थोत्तरं नाम त्रिषु जागरणं विषु संततं एकरूपमात्म
तत्त्वं मेवेत्यर्थः १७ गुणोत्कर्षद्वारेण तत्र कर्मफलनिष्ठां दर्शयति उपर्युपरि ति ब्राह्मणा वेदाद्यानिष्ठानां भियुक्ताः आ
ब्रह्मण इति पाठे ब्रह्मलोकमभिव्याप्यत्यर्थः आसुरा ब्राह्मणाद्रजसांतरचारिणः मनुष्या एवेति १८

तदेवमिष्टमिष्टगुणकार्याणि प्रदर्शयामीमेकैकगुणोद्रेककार्याणि दर्शयति सप्रदशभिः यदेतरो गुणौ जयेदभि
भवेत् भस्वरं प्रकाशकं विशदं स्वच्छं शिवं शांतं शिवत्वं विशदत्वं भास्वरत्वं नां यथाक्रमं पुस्तकधर्मज्ञानहेतुत्वात्
तेयुज्येत आदिशब्दाश्च सद्मादिभिश्च १० तमः सत्त्वं कर्मभूतं रजःकर्तृसंगं संगहेतुः भिदाभेदे हेतुः चलं
प्रवृत्तिस्वभावं अतः संगहेतुत्वाद्यशसाश्रियाचयुज्येत तत्तत्कामः पुमान् भवतीत्यर्थः भिदाहेतुत्वाद्दुःखेन युज्ये

यदेतरो जयेत् सत्त्वं भास्वरं विशदं शिवं तदा सुखेन युज्येत धर्मज्ञानादिभिः पुमान् १० यदा
जयेत् तमः सत्त्वं रजःसंगं भिदा चलं तदा दुःखेन युज्येत कर्मणा यशसाश्रिया ११ यदा ज
येद् रजः सत्त्वं तमो मूढं लयं जडं युज्येत शोकमोहाभ्यां निद्रया हिंसयाऽऽशया १२ यदा चि
त्तं प्रसीदेत् इंद्रियाणां च निर्वृतिः देहाभयं मनोसंगं तत्सत्त्वं विद्धि मत्पदं १३

त द्वितीयादौ भयं भवतीति श्रुतेः प्रचलत्वात् कर्मणा च युज्येत तत्तत्कामः पुमान् भवे ११ यदा रजः सत्त्वं च कर्म
भूतं तमः कर्तृजयेत् मूढं विवेकभ्रंशकं लयं आवरणकं जडमनुद्यमात्मकं अतो मूढत्वाच्छोकमोहादि
साभिलषत्वा निद्रया जडत्वाद्दुष्टमाभावेन केवलमाशया युज्येत तिद्रष्टव्यं मनश्च तिपो विवक्षयात्मकत्वं सेव
निद्राशयो हेतुः १२ किंच यदा चित्तं प्रसीदेत् स्वच्छं भवेत् निर्वृतिरूपपतिः तदा मत्पदमदुपधिस्थानं स

सुखं विद्धि १३

भा. ए.
१३४

अधर्मधर्मरतिशयप्रदा २४ पथ्यहितं पुनमुद्धं अनायसं अनायासंतः प्राप्ता आहार्यं भक्ष्यभोज्यादि
रन्ध्रियाणां प्रेष्टं कदम्बलवणादि आतिथ्यासुचिदेत्यकरमशुद्धं च शरीरमन्निवेदितं निगुणमित्य
भिप्रेतं २५ आत्मोत्थं सुखमदणश्रयमित्यपित्तं तत्पदार्थविषयेन ज्ञानवदेव द्रष्टव्यं २६ उक्तं
संसारहेतुभूतत्रैगुण्यमुपसंहारं तिष्ठोभ्यां द्रव्यपथ्यपूतादिदेशोवनग्रामादिः फलसात्विकं सुख
सात्विक्याध्यात्मिकीश्रद्धाकर्मश्रद्धातुरजः सा तामस्यधर्मयाश्रद्धासत्सेवायां तु निर्गु
णा २४ पथ्यपूतमनायसमाहाय्यं सात्विकं स्मृतं रजसंवेदियप्रेष्टं तामसं चातिदाः शु
चि २५ सात्विकं सुखमात्मोत्थं विषयोत्थं तुरजसं तामसं मोहदेहोत्थं निर्गुणं मदणश्र
यं २६ द्रव्यदेशफलकालो ज्ञानं कर्मचकारकः श्रद्धाऽवस्थाकृतिनिष्ठात्रैगुण्यसर्वएव हि
मित्यादि कालः यदा भजेत मां भक्ताय देतरो जयेत् सत्त्वमित्यादि नोक्ता देवतादिहोक्ता योऽथादेव
ज्ञानं केवलं सात्विकं ज्ञानमित्यादि कर्ममदण्यमित्यादि कारकः सात्विकः कारकोऽसंगीत्यादिः श्र
द्धासात्विक्याध्यात्मिकीत्यादिः अवस्थासत्त्वान्नागरणविद्यादित्यादिः आकृतिः उपर्यापरिगच्छति इ
त्यादि नोक्ता देवतादिरूपा निष्ठासत्त्वे प्रलीनाः स्वर्गोत्तीत्यादि नोक्ताः स्वर्गादिः एवं सर्वोर्वैषय्यभावः त्रै

गुरुरास्त्रिगुणात्मकः २२

१३४

देहादुक्तांतिकातिनगुणोत्कर्षफलमाह सत्वेष्टेति प्रलीनामृताः रजोतयाः रजसिप्रवृष्टे सतिलयोयेषां
ते एव तमोलयादित्यपि निर्गुण इत्यत्र तुल्यशयानुपादानाज्जीवतोपि निर्गुणाश्चेन्नामेव यातीत्यर्थः १८ इदं
नीगुणोत्कर्षकृतमेव तत्र फलसाधनकर्मत्रैविध्यमाह मदर्पणं मत्प्रीत्युद्देशेन कृतं निष्फलं दासभावेनैव
कृतं यन्निजं कर्मसित्यादितत्सात्त्विकं फलं संकल्प्यते यस्मिन् तत्र हिंसाप्रायं हिंसाद्देशेन कृतं हिंसावद्गुणं

सत्वे प्रलीनाः स्वयंति नरलोकां रजोतयाः तमोलयास्तु निरभंयांति मामेव निर्गुणाः १८ मदर्पणं
निष्फलं वा सात्त्विकं निजकर्म तत्र राजसंफलं संकल्प्य हिंसाप्रायादितामसं २० कैवल्यं सात्त्विकं
कंज्ञानं रजोवैकल्पिकं तु यत् प्राकृतं तामसं ज्ञानं मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतं २१ वनंतु सात्त्विको वा सोऽप्रा
मो राजस उच्यते तामसं ह्यतः सदनं मन्तिकेतं तु निर्गुणं २२ सात्त्विकः कारकः संगीरागाधो
राजसः स्मृतः तामसः स्मृते विभ्रष्टो निर्गुणो मदपाश्रयः २३

यादिशब्दादंभमास्योदिकृतं २० इदं नीगुणोत्कर्षभेदेन ज्ञानादीनां चातुर्विध्यमाह कैवल्यं देहादिव्यति
रिक्तात्मविषयं वैकल्पिकं देहादिविषयं यत्तद्रजः राजसं प्राकृतं चालम्बकादिज्ञानतुल्यं मन्निष्ठं परमेश्वरविष
यं २१ वनं विविक्तात्सात्त्विको वासः भगवन्तिकेतं नंतु सादात्तदा विभावानिर्गुणं स्थानं २२ कारकः कर्ता असंगी
अनासक्तः रगाधः अत्यभिनिवेशवान् स्मृते विभ्रष्टोऽनुसंधानशून्यः मदपाश्रयो मदकशरणाः सद्धिनि

रजोतया निर्गुणः २३

भा० ए०
१३५

एवं च सति मां प्राप्नोतीत्याह संपद्यत इति जीवं जीवत्त्वं कारणं लिङ्गशरीरं ३३ मां प्राप्तस्य न पुनः संसार इत्याह
जीवइ न विहिः विषयभोगेन नांतरः तस्मिन्नेन गुणकृतो ननु संसारेण च यामजितपुण्यकथनादिभिः पु
नृतमक्तिरसेन विवेकिनो न हि पुनः सुलभं जतुरीदृशं ३४ इ श्री का शे च शः २५ षड्विंशे योगनि
ष्टाया विद्यातोदृष्टसंगत साधुसंगेन तन्निष्ठा परकाष्ठेति वर्यते योगिनो योगविभ्रंशः संगतः संभवेदि
संपद्यते गुणैर्युक्तो जीवे जीवं विहाय मां ३३ जीवो जीवेन निर्मुक्तो गुणैश्चाशयसंभवेः स
येव ब्रह्मणा पूर्णो न वहिर्कोतरश्चरेत् ३४ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्री
भगवद्ब्रह्मवैवर्ते गुणवर्णनं पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मत्तद्व्यामि
संकाशं लब्ध्वा मद्धर्मं आस्थितः आनंदं परमात्मानमात्मस्थं समुपैति मां ॥ १ ॥
ति सर्वथा तन्निरुत्तर्य मेलगीतं वितन्यते निःसंगो भजे द्विद्वानप्रमत्तो जितेंद्रिय इत्युक्तं तत्र विपक्षेः
नर्थक्यं यिष्यन् जीवं मुक्तस्यापि तर्हि संगो दुर्वार इत्यनर्थः स्यादित्याशंकोक्तो नुवाद एव के परिह
रति साहूभ्यां मत्तद्व्यामि मत्तद्व्यामि रूपं लब्ध्वा येन तमिमं नरदेहं लब्ध्वा मद्धर्मं भक्तिलक्षणे आस्थितः स न
आत्मस्थं आत्मन्येव नियतत्वेन स्थित परमानंदरूपमात्मानं मां समुपैति सम्यक् प्राप्नोति १ ॥ ५५

मां १

१३५

न केवलमेव किंतु यावंतः पुरुषाव्यक्तयोर्धिष्ठिता अधिष्ठिताः ते सर्वे भावा गुणमया एव तत्प्रपञ्चः दृष्ट
मिति २८ इदानीमुक्तत्रैगुण्यस्य संसारहेतुत्वमनुवदस्तन्निर्जयान्मोह इत्याह एतादृति सार्द्धं न येन निर्जि
तः स पश्चाद्विदोपेण भक्तियोगेन मन्निष्ठः सन्नद्रावाय मोहाय प्रपद्यते योग्यो भवति २८ तस्माद्विवेकि

सर्वे गुणमया भावाः पुरुषाव्यक्तयोर्धिष्ठिताः दृष्टं श्रुतमनुध्यातं बुद्ध्या वा पुरुषर्षभ २८ एताः
संस्तयः पुंसो गुणकर्मनिबंधनाः येनेमे निर्जिताः सौम्यगुणा जीवेन चित्तजाः भक्तियोगे
न मन्निष्ठा मद्रावाय प्रपद्यते २९ तस्माद्देहमिमं लब्ध्वा ज्ञानविज्ञानसंभवं गुणसंगं वि
निर्ह्यमां भजंतु विचक्षणाः ३० निःसंगो मां भजे द्विद्वान प्रमत्ता जितेंद्रियः ३१ रजस्तम
श्चाभिजयेत्सत्त्वं संसेवया मुनिः सत्त्वं चाभिजयेद्युक्तो नैरपेक्षेण शांतधीः ३२

नामिदमेव युक्तमित्याह तस्मादिति ज्ञानविज्ञानयोः संभवो यस्मिन् तमिमं नरे देहं ३० भजनप्रकार
माह चिःसंग इति सार्द्धं ३१ सत्त्वं संसेवया सात्त्विकान्येव सेवेत पुमान् सत्त्वं विवृद्धये इति प्रागु
क्त्या नैरपेक्षेण उपशमात्मकेन सत्त्वेनैव ३२ रामराम ॥ राम

भा० ए०
१३६

तस्य प्राक्तनी मोहावस्थामाह त्यक्तेति आत्मानं जन्त्यक्ता अथवा सयाया आत्मानं त्यक्ता व्रजंती मन्वगात्
घोरेति धृति अये जाये मनसातिष्ठ घोरं वचोसि मिश्राकणवामहे नूनं नो मंत्रा अनुदिता स एतं मपस्कं परत
रेचनादन्तित्येवं मंत्रैर्विलपन् ५ वैल्लेख्यकारणमाह कामादिति वर्षाणामिनीः रात्रीः याती अपयातीः
हे आगामिनीः आकृष्टचेतनायस्यसः ६ तस्य गंधर्वलोकं प्राप्तस्य बहुकालमुर्वशीसंभोगानंतरं निर्विहास्य

त्यक्त्वा आत्मानं व्रजंती तान गन्तुं न तव नृपः विलपन् न च गाज्जाये घोरेति धृति विल्लेखः ५
कामान्तरप्रोऽनुजुषवद्बलकान् वर्षयामिनीः न वेदयांती नीयांती रुर्वश्याकृष्टचेतनः ६
ऐरुवाच॥ अहो मे मोहविस्तारः कामकरमलचेतसः देव्या गृहीतकं वस्य नायुः खंडादमेस्म
ताः ७ नाहं वेदाभिनिर्मुक्तः सूर्यावाभ्युदितो मया मुषितो वर्षपूगाणां वताहो निगता न्युत ८
अहो मे आत्मसंमोहो येनात्मा योषितां कृतैः क्रीडा मृगश्च कवतौ नरदेवशिखाणिः ९ ॥ १

गाथामाह अष्टादशभिः तत्राष्टभिरनुतापः प्रपंच्यते अहो इति यतो मया इमे अहो गत्ररूपी आयुः खंडात् न स्मृताः
७ तदेवाह नाहमिति अभिनिर्मुक्तः मयिरममाणः संगतः अभ्युदितो वा सूर्या इति अमुया उर्वेश्या वंचितः कत
खिदे उत अपि वर्षपूगाणामपि गतान्यहानि ववेदेति ८ येन संमोहेन आत्मा देहः क्रीडा मृगोऽधीनः ९ ॥ १३६

१३६

नचैवंभूतस्यविषयसंगोनामास्तीत्याह गुणमयेति गुणमयीयाजीवयोनिर्जीवोपाधिस्यविमुक्तः गुणेषु
वर्तमानोपितैर्नयुज्यतेसंगंनप्राप्नोति अत्रहेतुः नन्ववस्तुभिरप्यन्येयुज्यमानादृश्यंतेतत्राह अवस्तुत्वेन
नदृश्यमानेषु २ तथापिसंगंवर्जयेदित्याह संगमिति असंतालक्षणमाह शिश्नोदरंतर्प्यंतीतिशिश्नो
दरतपस्तेषां क्वचिन्नुकदाचिदपि आस्तातावद्धूनांसंगः किंतुतस्यैकस्याप्यनुगः अनुवर्ती अधमनुग

गुणमय्याजीवयोन्याविमुक्तोत्ताननिष्ठया गुणेषुमायामात्रेषुदृश्यमानेष्ववस्तुतः वर्त
मानोपिनपुमानमुच्यतेऽवस्तुभिरगुणैः २ संगंनकृष्यादसंतांशिश्नोदरतप्यंकचित् तस्यानु
गतसमस्यंधेपतंत्यंधाधुगांधवत् ३ ऐलःसम्राडिमांगाथामगायतवृहच्छ्रवाः उर्वशी
विरहान्मुह्यन्निर्विस्मःशोकसंयमे ४

अतियोऽन्यस्तदन्तर ३ अत्रेतिहासमाह ऐलःपुरुषाः
सम्राट् चक्रवर्ती वृहच्छ्रवोयशोयस्यसः उर्वशीविरहात्प्रथमंमुह्यन् पश्चात्कुरुक्षेत्रेतांसमा
यम्यगंधर्वदत्तेनाग्निनादेवानिष्ट्वापुनरुर्वशीलोकंप्राप्य शोकसंयमे शोकापगमंसतिततोनिर्वि
स्मःसन्निमांगाथामगायतेतिनवमस्कंधानुसारेणद्रष्टव्यम् ४ ॥ रामरामरामरामराम ॥

भा० २०
१३७

एवमष्टभिर्निर्वेदीनिरूपितः इदानीं तस्य विवेकमाह दशभिः पुंश्चत्येति श्रयंभावः कर्मभिर्देवानिष्ठादुः
खमेव प्राप्तास्मि अतः परमेश्वरमेव भजेयमिति १५ परमेश्वरप्रसादे विना देवे रूपदिष्टादपि वेदवाक्यानां
होननिवर्तत इत्याह बोधितस्यापीति देव्या उर्वर्यासक्तवाक्येन यथार्थं च नेन पुरुरवो मा मृथा मा प्रतप्ता
मात्वा वृका मोऽसि वा स उद्धन न वेस्त्रेणानि सखा निसंति शाला वृकाणां हृदयान्येता इत्यनेन १६ एवं पुं
पुंश्चत्यापहतं चित्रं कोचन्यो मे चित्रं प्रभुः आत्मा रामेश्वरमृते भगवंतमधोक्षजं १५ वो
धितस्यापि देव्यामसक्तवाक्येन दुर्मतेः मनोगतो महामोहो नापयात्यजितात्मनः १६ कि
मेतयानोपकृतं रज्ज्वा वा स पंचेत सः रज्जुस्वरूपा विदुषो यो हं यदजितेन्द्रियः १७ कायं
मलिनमसः कायो दौर्गंधाद्यात्मकोऽशुचिः क्षणगुणः सोमनस्यो द्या ह्यध्यसा विद्यया कृतः
अल्पापहतं चित्रमित्यादिना तस्यापकारो नुस्मृतः इदानीं ममेवायं स पणध इत्याह किमेतयेति १८
नोऽस्माकं कामिनां एतया किमपकृतं न किंचिदपि यथा रज्जुस्वरूपा विदुषो रज्जुद्रष्टुः पुंसस्तस्यास्य कल्पन
या विद्यमानस्यापि रज्ज्वा किमपि नापकृतं तद्वत् यद्यस्माद्याहमेव भूतः स एवाजितेन्द्रियत्वादपराधीत्यर्थः
१९ ननु तथापि सेवसौगंध्यप्रेमादिगुणैः संमोहमूलमित्याशंकेतेपि स्वपरिकल्पिता एवेत्याह चतुर्भिः का
यमिति मलीमसः अतिमलिनः सुमनसां कुसुमानामिव सौकुमार्यादि सोमनस्यं सोमन मनोभावो वा १८ ॥

१३७

ननु प्रणयकृपिताया अनुनयार्थमधीनतायुक्तैव सत्यं नत्वत्र तदस्तीत्याह सपरिच्छदं शय्यादिसहित
मीश्वरं चक्रवर्तिनं तृणमिव त्यक्तायांती अन्वगमं अनुगतोऽस्मि १० किंच मम प्रभावोद्योभिमानो वृथैवेत्या
ह कुतस्तस्य मे ते ज्ञो वलं खरो यथा पादताडितो पितृखरी मनुगच्छति तद्वत् ११ एवं भूतस्य सर्वसाधनं व्यर्थं

सपरिच्छदमात्मानं हि त्वा तृणमिवेश्वरं यांती स्त्रियं चान्वगमं न गतुं न तत्र वज्जितं १० कु
तस्तस्यानुभावः स्यात्तेज इति त्वमेव वा योऽन्वगच्छं स्त्रियं यांती खरवत्या दत्ताडितः ११
किं विद्यया किं तपसा किं त्यागेन श्रुतेन वा किं विविक्तेन मोनेन स्त्रीभिर्यस्य मनो हृतं १२
स्वार्थस्याकोविदं धिङ्मासुर्वपंडितमानिनं योऽहमीश्वरतां प्राप्य स्त्रीभिर्गौरववज्जितः
१३ सेवतो वर्षपूगान्मे उर्वशा अधरा मृतं न तृप्यत्यात्मभूः कामो वद्विराकृतिभिर्यथा १४
मित्याह किमिति त्यागेन सत्यासेन विविक्तेन एकांतसेवया मोनेन वा डिग्रयमेन १२ अनुतप्तः स
न्मात्मानं निंदति ह्यभ्यास स्वार्थस्येति अकोविदमज्ञातारं यो खरवत् गौरिव खर इवेति १३ ॥
अधरा मृतसेवमानस्य आत्मभूः पुनरुद्भवत् १४ ॥

भा० ए०
१३८

ननु क्वचिन्निमीलितनयनादेरपि मनःक्षोभो दृश्यते सत्यं सोऽपि पूर्वदर्शनादिकं विना न भवतीत्याह अदृष्टादिति भावात्पदार्थभावो मनःक्षोभः अतः प्राणान्द्रियाणि असंयुतः नियच्छतः स्तिमितं निश्चलं सत् २३ इन्द्रियैः कृत्वा अविस्त्रब्धोऽविश्वसनीयः मादृशमविवेकिना २४ फलितमाह द्वाभ्यां एवमिति अदृष्टादश्रुताद्वा नान्भाव उपजायते असंप्रयुजतः प्राणाश्चाम्यति स्तिमितं मनः २३ तस्मात्संगो न कर्तव्यः स्त्रीषु त्रेणेषु चेंद्रियैः विदुषा चाप्यविस्त्रब्धः षड्वर्ग किमु मादृशं २४ श्रीभगवानुवाच एवं प्रगायन् नृपदेव देवः स उर्वशीलोकमथाविहाय आत्मानमात्मन्यवगम्य मां वै उपास्मज्ज्ञानविधूतमोहः २५ ततो दुःसंगमुत्सृज्य सत्सु सज्जेत बुद्धिमान् संत एतस्य छिंदन्ति मनो व्यासंगमुक्तिभिः २६ संतो न पेक्षा मस्त्रिणाः प्रशान्ताः समदर्शिनः निर्ममानि रहंकारानि द्वंद्वानि पारिग्रहाः २७ तेषु नित्यमहाभाग महाभागेषु मत्कथाः संभवन्ति तासु नृणां जुषतां प्रपुन्येषु देवेषु च दीव्यतीति तथा २५ उक्तिभिर्हितोऽपदेष्टोरिति तीर्थदेवतादि संगोऽपि सत्यं नैत्यर्थं २८ गः श्रेयानिति दर्शयति २६ सतालक्षणा माह संत इति विशेषणैकस्य यथेष्टं हेतुहेतुमद्भावः २७ न च तेषु पदेषु पेक्षापि केवलं तस्य निधिरेव तारयेतीत्याह तेषु इति सप्तभिः २८ राम राम राम राम राम राम

ममत्वमपितस्मिन्परिकल्पितमेवेत्याह पित्रोः किंस्वकायः जनकत्वात् नुवितर्केभार्यावाभोगप्रदत्वात् अत्रानुप
युक्तमप्येतन्नायतुल्यत्वादुक्तं स्वामिनोवा अधीनत्वात् अग्नेर्वा अनेष्ट्या तदाकृतित्वात् स्वर्गध्रयोर्वा भक्ष्यत्वा
त् किंवात्मनः तत्कृतशुभाशुभभागित्वात् सुहृदंवा उपकारित्वात् एवंयोननिश्रीयते १६ तुच्छाकृमिविदुभस्म
लक्षणा निष्ठा अतो यस्य तस्मिन् कलेवरे काये प्रियत्वेन गृहीत्वे विषंगमेवाह अहो इति सुनसं शोभनतासिकं

पित्रोः किंस्वनुभार्यायाः स्वामिनो मेः स्वर्गध्रयोः किमात्मनः किं सुहृदामितियो नाऽवसीय
ते १६ तस्मिन् कलेवरे मेधो तुच्छनिष्ठे विसर्जते असुभद्रं सुनसं सुस्मितं च मुखं स्त्रियाः २० त्वं
द्वासरुधिरस्त्रायु मेदो मज्जास्तिसंहतौ विष्णुत्रपूये रमतां कृमीणां कियदंतरं २१ अथापि
नोपसज्जेत स्त्रीपुत्रैरेषु चार्थवित् विषयेन्द्रियसंयोगात्मनः क्षुभ्यति नान्यदा २२

अतो गुणारेपेण रममाणं मादृशाः कृमिसमा इत्याह त्वगादिसंहतौ तत्संधाते देहे विष्णुत्रादिसंहतौ रम
तां कृमीणां च कियदंतरमिति २१ यद्यप्येवं वीभक्षिता एव स्त्रियः अथापि नोपसज्जेत अत्रैलोक
नादिनापि संगं न कुर्यात् अर्थवित् विवेकी अत्र हेतुः विषयेति २२ रमणम ॥ रम ॥ ६५ ॥

भा० ए०
१३९

अध्यायार्थमुपसंहरति वैतसेन इति सुद्युम्नभावेनोमावनप्रविष्टस्य वीतासेनास्त्रीभावं प्राप्तासेनायस्य तस्य स्त्रीभा
वं प्राप्स्य पुत्रो वैतसेनः पुरुषावा एवमुक्तप्रकारेणोर्वश्यालोकात् स्थानात् अवलोकनादिति स्पष्टः ततोपि सत्संगादपि
हेतोर्मुक्तसंगः सन्नात्मा रामो भूत्वा यथेष्टं च चारेति ३५ इति कादशेषोऽङ्कः २६ सप्तविंशे क्रियायोगः सद्यश्चित्त
प्रसादकः सर्वकामाप्तिहेतुश्च सांगः प्रोक्तः समासतः रगाद्याकुलचित्तानां कुतोऽसंगादिसंभवः इति कस्माच्च

वैतसेनस्ततोप्येव सर्वश्यालोकनिसृष्टः मुक्तसंगो मदीसेनामात्मारामश्च चारुह ॥ ३५ ॥ इ
ति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकदशस्कंधे श्रीभगवद्गुह्यसंवादे ऐलोपगीतषड्विंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥
उद्धव उवाच ॥ क्रियायोगं समाचक्ष्व भवदाराधनं प्रभा यस्मात्त्वांये यथा चैतिसात्वताः सा
त्वतर्षभ ॥ १ ॥ एतद्वदन्ति मुनयो मुकुनिः श्रेयसं नृणां नारदो भगवान् व्यासश्चाचार्योऽङ्गि
रसः सुतः २

नं भद्रमनुस्मृत्यानुष्ठिति क्रियायोग इति भवदाराधनरूपं यस्मादिति करण
धिष्ठानादिप्रश्नः सर्वकारणानां निमित्तत्वं स्यादिति विप्रश्नोक्तं यथेति कस्मिन्नाधिष्ठानादौ केन प्रकारेणेति प्रश्नः
येऽधिकारिणः सात्वता भक्ताः १ यस्य पुनर्विशेषतः प्रश्ने कारणमाह चतुर्भिः एतत्तद्वर्चनं निःश्रेय

५१ ॥ सकरं वदं वदंति श्रंगिरसः सुतो वृहस्पतिः २ ॥ ५५ ॥ ५५

१३९

प्रवर्णादिभिरेवमन्यराः अदधानाश्च संतो भक्तिं विंदन्ति २९ ३० विभावसु मन्त्रिंसेवमानस्य अप्येति न श्यति तथा
कर्मदिना जाड्यं आगामि संसार भयतन्मूलमज्ञानं च न श्यतीत्यर्थः ३१ निमज्ज्योन्मज्जतां उच्चावचयो नीर्गच्छतां प
रमायनं परमाश्रयः ३२ किंच यथा तमेव प्राणजीवनं अहमेव यथा शरणं धर्मे एव यथा प्रेत्य परलोके वित्तं तथा सं

ताये मृगंति गायंति घृणुमोदंति चादताः मन्त्रराः अदधानाश्च भक्तिं विंदन्ति ते मयि २९ भ
क्तिं लब्धवतः साधोः किमन्यदवशिष्यते मय्यनंतगुणे ब्रह्मण्यनंदानुभवात्मनि ३० यथा
पश्यमाणस्य भगवंतं विभावसु शीतं भयंतमोप्येति साधुसंसेवतस्तथा ३१ निमज्ज्योन्मज्ज
तां घोरं भवाव्यो परमायनं संतो ब्रह्मविदः शान्तानो दृढे वायुमज्जतां ३२ अन्तर्हि प्राणिनां
प्राणा अन्तानां शरणं त्वहं धर्मो वित्तं नृणां प्रेत्य संतो वा विभ्यतोऽरणं संतो दिशंति च च
विवहिरकैः समुत्थितः देवता बाधवाः संतः संत आत्मा हमेव च ३४

त एवावीक संसारपाताद्विभ्यतः पुंसोऽरणं शरणम् ३३ किंच संतश्च दूषिसगुणनिर्गुणज्ञानानि अर्कः पु
नः सम्यगुत्थितोऽपि वहिस्तदप्येकमेव च दूरित्यर्थः ३४ ॥ रामरामरामराम ॥ ५५ रामरामराम ॥

भा० ६०
१४०

स्नाने विशेषमाह उभयैर्वैदिकैस्तान्त्रिकैश्च मंत्रैः १० किंच संध्यापासनादीनिकर्माणि आचोदितानि
साकल्येन विहितानि यस्य यानि तैः सह मे पूजां कुर्यात् न तु तानि परित्यजेदित्यर्थः सम्यक् परमेश्वर विष्
णु एव संकल्पेन यत्तथा भूतः सन् कर्मपावनी कर्मनिर्हारी ११ अर्घ्यभेदानाह सार्द्धेन शैलीशिला मयी ले
प्यं स्नानं प्रकुर्वीत धौतदंतोऽग्न्युद्धये उभयोरपि च स्नानं मंत्रैर्मृद्गुहणादिना १० संध्यापा
स्यादिकर्माणि वेदेनाचोदितानि मे पूजां तैः कल्पयेत्सम्यक् संकल्प्यः कर्मपावनी ११ शै
लीदारु मयी लोहीलेप्यालेख्या च सैकती मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृताः १२
चलाचलेति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमंदिरं १३ उद्वासा वहनेन सः स्थिरायामुद्धवाचने
अस्थिरायामविकल्पः स्यात्स्थंडिले तु भवेद्द्वयं १४ स्नपनं च विलेप्यायामन्यत्र परिमार्जनं १५
होसवर्णादिमयी लेप्यामृच्चंदनादिमयी हृदि पूजायामनोमयी १२ प्रकर्षेण तिष्ठत्यस्यामिति प्रतिष्ठा प्रति
मेव जीवस्य भगवतो मंदिरं यद्वा प्रतिष्ठया कलान्यासेन भगवन्मंदिरं भवतीति १३ प्रतिमाभेदेन विषमाह
सार्द्धेन उद्वासे विसर्जनं अस्थिरायामर्चने विकल्पः सालग्रामेन कुर्यात् सैकत्यां कुर्यात् अन्यत्र कुर्या
द्द्वानवेति १४ अविलेप्यायामृन्मय्यालेख्यव्यतिरिक्त्यां अन्यत्र विलेप्यायामलेख्यायां च परिमार्जनमेव १५

निसृतं त्वयोपदिष्टमित्यर्थः देवोपार्वत्यै ३ सर्ववर्णानां त्रैवर्णिकानां ४ विश्वेश्वरायेतेषां मीश्वर ५ कर्मका
डस्य पूजाविधानस्य नास्त्येतोग्रन्थतः पारं चानुष्ठानतो यस्य तस्य ६ वैदिक एव मंत्रो वैदिकान्येवांगानि च यस्मि
न पुरुषसूक्तादौ सर्ववैदिकः एवं तान्त्रिकोऽपि मिश्रोऽष्टाक्षरादिः सखपूजा ७ यदा त्रैवर्णिको यजेत तदा वि

निःसृतं ते सुखां भोजायदा ह भगवान्मजः पुत्रेभ्यो भृगुमुखेभ्यो देवैश्च भगवान्भवः ३
एतद्वै सर्ववर्णानामाश्रमाणां च समं तं श्रेयसा मुत्तमं मन्ये स्त्रीशूद्राणां च मानद ४
एतत्कमलपत्राक्षकर्मबंधविमोचन भक्ताय चानुरक्ताय बृहद्विश्वेश्वरेश्वर ५ श्री
भगवान्वा च ॥ नद्यंतोऽनंतपारस्य कर्मकांडस्य चोष्ठव संहिप्तं वर्णयिष्यामि यथाव
दनुपूर्वशः ६ वैदिकस्तान्त्रिकामिश्ररतिमेतन्निविधौ सखः त्रयाणामपि स्मृते नैव विधिना
मां समर्चयेत् ७ यदा स्वनिगमेनोक्तं द्विजत्वं प्राप्य पुरुषः यथा यजेत मा भक्त्या श्रद्धया तन्नि
बोधमेव ८ अर्चायां स्थंडिलेऽग्नौ वा सूर्ये वा सुहृदि द्विजे द्रव्येण भक्तियुक्तोर्ध्वं स्वगुरुं माममा

शेषमाह यदा गर्भाष्टमे कादशद्वादशादिकाले स्वनिगमे सखाधिकारप्रवृत्तेन वेदेनोक्तं द्वित्वमुपनय
न ८ अर्चायां प्रतिमादौ ९ रामराम रामराम ॥

भा० ए०
१४९

अनंतरं गुर्वो दिनमस्कारपूर्वकं यथापदेशे स्वस्मिन् कृतन्यासः कृतो मूलमंत्रेण न्यासो यस्यांताममाचीमामृजेत् निर्मील्याद्य
पक्षेण दिनाशोधयेत् कलसंपूर्णकुंभं प्रोक्षणीयं प्रोक्षणाद्योदकपात्रं उपसाधयेत् चंदनपुष्पादिभिः संस्क्रुयात् २१
तद्विः प्रोक्षणीयादिः देवयजनं देवपूजास्थानं पाद्याद्यर्थं त्रीणि पात्राणि कलशोदकैः पूरितानि ते सैर्द्रव्यैः साधये
त् तत्र पाद्यादिद्रव्याणि पाद्यश्यामाकदूर्वावुविष्मुक्तादि रित्यते गंधपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्षपाः दूर्वा चैति कमा

कृतन्यासं कृतन्यासां मदूर्वा प्राणिनामृजेत् कलशं प्रोक्षणीयं च यथावदुपसाधयेत् २२ तद
र्द्धिर्देवयजनं द्रव्याणां मानमेव च प्रोक्षणापात्राणि त्रीणि त्रिस्तैर्द्रव्यैश्च साधयेत् २२ पाद्याद्या
वमनीयार्थं त्रीणि पात्राणि देशिकः दृष्टा श्रीस्मार्थशिवयागायत्राचामिसं त्रयेत् २३ पिंडे वा
यग्निसं शुद्धे देवस्थानं परां मम अगंवी जीवकलां ध्यायेन्नादां ते सिद्धभावितां २४

दधेद्रव्याष्टकमुद्दीरितं जातिलवंगककोलेर्मतमाचमनीयकमिति जातिच त्रीणि पात्राणि यथाक्रमं हृदयादिमंत्रे
र्गं यत्राचमनीयं यमिसं त्रयेत् २३ तदनंतरं पिंडे देहे वा यग्निसं शुद्ध इति कोष्ठगतेन वायुना शोषिते आधारगतेना
निक्षेपे दग्धेषु नर्तलाटस्थ चंद्रमंडलाः मृतप्लावनेनामृतमये जाते तस्मिन् हृत्य यस्यां परं श्रेष्ठं जीवकलां श्रीनारायण
मूर्तिं ध्यायेत् कथं भूतां नादां ते सिद्धभावितां प्रणवस्याकारोकारविंदुनादाः पंचाशाः तत्र नादां ते सिद्धे ध्यातां तथा च शु
क्तिः यो वेदाहोस्वरः प्राक्तो वेदांते च प्रतिष्ठितः तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः समहेम्बर इति २४

१४९

इदानीं सकामनिष्कामभेदेन विशेषमाह द्रव्यैरिति प्रकर्षेण सिद्धैः सुशोभनैः अमायिनो निष्कामस्य भक्तस्य तु यथा लब्धेः यत्र चंदनादिसर्वशानलभ्यते तत्र हृदि भावेन भावनया यद्वा हृदि चेन्नद्यागः तदा भावेन मनोमयैर्द्रव्यैरित्यर्थः १६ अधिष्ठानभेदे प्रधानोपचारमाह सार्धेन स्नानेति तत्त्वविन्यासः यथा स्थानमत्र प्रधानदेवतानां तत्र तन्मंत्रैः स्थापनं १७ अभ्यहमुपस्थानादि सलिलादिभिस्तर्पणदिनायजनं १८ सर्वत्र साधारणं

द्रव्यैः प्रसिद्धैर्मद्यागः प्रतिमादिष्वमायिनः भक्तस्य च यथा लब्धेर्हृदि भावेन चैव हि १६ स्नानालंकरणं प्रेष्टुमर्चीयामेव तद्भवः स्थंडिले तत्त्वविन्यासो वक्त्रावाज्यप्लुतहविः १७ सूर्योवाभ्यर्हणं प्रेष्टुं सलिले सलिलादिभिः १८ अद्रव्योपहतं प्रेष्टुं भक्तेन समवाय्यं पि गंधोद्वयः सुमनसो दीपोऽनाद्यं च किंपुनः भूर्य्यं भक्तेऽपहतं न मे तोषाय कल्पते १९ शुचिः संभृतसंभारः प्राग्दर्भैः कल्पितासनः आसीनः प्राग्दग्वा चैर्दक्षीयात्वं यः संमुखः २०

माह अद्रव्येति १८ एवमधिकारादिव्यवस्थामुक्ते दानीं पूजाकारणमाह शुचिरिति संभृताः संभाराः पूजासाधनानियेन सः प्राग्ग्रेर्दर्भैः यद्वा प्रागेव संभृतसंभारः सन्नासीनः नत्वासीनः सन् पश्चात्तत्र तत्संभारार्थं वारंवारमुत्तिष्ठेदित्यर्थः प्राङ्मुखः उदङ्मुखो वा आसीनः अर्चीयांतु स्थिरायां संमुखः उपविष्टः सन् २० ॥ ५५ ॥ ११ ५५

भा० ए०
१४२

नो ३

नन्दादीनृपाधदानष्टदिह गरुडपुरतः दुर्गादीनिकोणेषु गुरुनवामतः सुरनिन्दादिदेवानलोकपालानृप
वादिदिह एवमेतान् देवस्याभिमुखान् प्रोक्षणादिभिर्घादिभिः पूजयेदित्यर्थः २८ पाद्यादीनुपचारा
नृप्रकल्पयेदित्युक्तं तानेव गुणविधिभिः प्रपंचयति चंदनेति षड्विः २९ मंत्रोनाह स्वर्णधर्मानुवाकः सर्व
र्णधर्मापरिवेदनं इत्यादि महापुरुषविद्यया जितं ते पुंडरीकाक्षे नमस्ते विष्णुभावन सुव्रतस्य नमस्ते

नेदं सुनंदं गरुडं प्रचंडं चंडमेव च महावलं वलं चैव कुमुदं कुमुदेक्षणं दुर्गावि
नायक्या संविष्वक्सेनं गुरुत्सुरान् स्वस्वस्थाने स्वभिमुखान् पूजयेत् प्रोक्षणा
दिभिः २८ चंदं शीरकं पुरकुं कुमागुरुवासिनैः सलिलैः स्नापयेत् मंत्रैर्नित्यं
विभवे सति २९ स्वर्णधर्मानुवाकेन महापुरुषविद्यया पौरुषेण पिस्रक्तेन साम
भीराजनादिभिः ३० वस्त्रोपविताभरणपत्रस्रगांधलेपनैः अलंकुर्वीत स प्रेममद्वक्तो मां यथा

महापुरुषपर्वजेति पौरुषं स्रक्तं सहस्रशीर्षेत्यादि राजनादीनि सामानि इंद्रं नरो मे म
धिता हवंत इत्यस्यामृषिगीतानि आदिशब्देन रोहिण्यादीनि ३० वस्त्राद्युपचारैश्च लंकारलक्षणं गुरुं वि
धत्ते वस्त्रेति पत्राणिकपोलवहः स्थलादिषु लिखिता पत्रभंग्यः मद्रक्तश्चेत्स्वप्नेन यथा भवति तथा यथा च

तमलंकुर्वीतेति ३१

१४२

तयात्मभूतयास्वेनेकभावेनचिंतितया अमृतमयेपिंडेदीयेनप्रभयागृहद्वयात्रेससतितस्मिन्नेवादीमानसेरुपचा
रेःसंप्रज्यतन्मयः सन्नेत्रीदिष्टावाद्यस्यापनमुद्रयास्थापयित्वा २५ कथंप्रपूजयेत्तदाह पाद्येतिहभ्यां धर्मादिभिर्म
मासत्वं तत्रपञ्चकल्पयित्वाभ्यां देवतंत्राभ्यामुभयसिद्धयेवेदतंत्रोक्तभुक्तिमुक्तिप्राप्तये अयमर्थः धर्मज्ञानवे
शगैश्चर्यायासनपर्यंकस्याग्नेयादिचतुष्टोत्रेषुपादाः अधर्मादीनिपूर्वोदिदिक्षुगात्राणि त्रयोमुखः पट्टिकाः

तयात्मभूतयापिंडेवात्रेसंप्रज्यतन्मयः आवाद्यार्चादिषुस्थाप्यन्यस्तांगमांप्रपूजये
त् २५ पाद्यापस्पर्शाहंणादीनुपचारात्रकल्पयेत्त धर्मादिभिश्चनवभिः कल्पयित्वासत्तम
म पद्ममष्टदलंतत्रकर्णिको केशरोज्ज्वल उभाभ्यावेदतंत्राभ्यामद्यतूभयसिद्धये २६
सुदर्शनंपांचजन्यगदासीषुधनुर्हलान् मूसलंकोस्तुभंमालांश्रीवत्संचानुपूजयेत् २७

दिक्षु १

तत्रपूर्वोद्वेकमेणमध्येचविमलोत्कर्षणीज्ञानाक्रियायोगाप्रद्वीसत्येशानानुग्रहेतिनवशक्तय एवंय
योपदेशं धर्मादिभिर्नवभिश्चशक्तिभिरासंतकल्पयित्वेति कर्णिकायाः केशरैस्तत्रस्थसूर्यादिमंडलै
श्चोज्ज्वलमित्यर्थः २६ आयुधादिपूजामाह सुदर्शनमिति त्रिभिः तत्रन्यस्तांगमित्यंगावरणपूजास
चिता आसनेनैवशक्त्यावरणमप्युक्तं ततः सुदर्शनादिमूसलान्तान्यायुधान्यष्टदिक्षुकोस्तुभंमालाश्रीव
त्सानुरसि २७

भा० २०
१४३

दर्भैः परिसीर्योपरितः प्रोक्षयेत् अन्वाधाय अन्वाधानसंज्ञकं व्याहृतिभिः समित्प्रक्षेपादिरूपं कर्म कृत्वा
नेरुत्तरतो द्रव्याणि होमयोग्यान्वासाद्य निधाय प्रोक्षणा प्रोक्षणा पात्रोदकेन प्रोक्ष्याग्नौ माध्यायेत् ३ ईश
खादिभिरुल्लसं शोभमानाश्चत्वारो भुजा यस्य तं ४ स्फुरंति किरीटादीनियस्य तं ५ ह विषाद्यतेन अभिष्ट
तानि संसिक्तानि दारुणि सुकसमिधः प्रास्य प्रक्षिप्य आधारेण तत्संज्ञको यागो एवमाज्यभागो च दत्वा

परिसीर्योथपर्युक्षेदन्वाधाय यथाविधि प्रोक्षणासाद्य द्रव्याणि प्रोक्ष्याग्नौ भावये
तमां ३ ईत प्रजापतये स्वाहा इन्द्राय स्वाहेति चोत्तरदक्षिण परिधिमारभ्याग्नि
वाससं १ स्फुरंति किरीटकटकटिसूत्रवरांगदं श्रीवत्सवदसं भ्राजत्कौस्तुभं वनमा
लिनं ३ ध्यायंतभ्यर्चदारुणि हविषाः भिष्टतानि च प्रास्याज्यभागावाधारेण द
त्वाचाज्यप्लुतं हविः ३ जुहुयान्मूलमंत्रेण षोडशं चैव दानतः ३९

तदर्थो आहुतीर्दत्वेत्यर्थः तत्राधारेण प्रजापतये स्वाहा इन्द्राय स्वाहेति चोत्तरदक्षिण परिधिमारभ्याग्नि
मध्यादापरिवर्धयंत घृतक्षरणरूपो आज्यभागो आग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति वंहोमरूपो ३ मूलमंत्रे
णाष्टक्षरण तथा षोडशं सूचोयस्मिन्तेन पुरुषसूक्तेन च अवदानतः प्रतिकृचमाहुतिग्रहणेनेत्यर्थः
पुरुषसूक्तेनाराधनपक्षे स एव मूलमंत्रः तेनैव प्रतिश्चिमेव दानतो होम इति ३९ ॥

१४३

उक्तार्थसर्वसाधारणं अक्षालक्षणांगुणं विधत्ते पाद्यमिति ३२ नैवेद्यवैभवलक्षणांगुणं विधत्ते गुडपायसेति
शकुल्यः तैलपक्वविशेषाः आपूपाः अपूपानां मंडकादीनां समूहाः संपाच्यंजनानि सति विभवइति शेषः
३३ कालभेदेन गुणं विधत्ते अभ्यंगेति अभिषेचनं पंचामृतादि स्नापनं अन्नाद्येति अन्नभोज्यं आद्यं भ

पाद्यमाचमनीयं च गंधसुमनसौक्ष्ण्यं धूपदीपौ महार्घ्याणि दद्यान्नेष्टव्यार्घ्वकः
३२ गुडपायससर्षपीषिशकुल्यापूपमोदकान् संयावदधिसूपांश्च नैवेद्यं सति कल्प
येत् ३३ अभ्यंगो नर्मदनादर्शदंतधातुंभिषेचनं अन्नाद्यगीतनृत्यानि पर्वणि स्युरुत्तान्
हं ३४ विधिना विहिते कुंडे मेखलागर्तवेदिभिः अग्निमाधाय परितः समूहेत्यादि नोदितं

ह्यं पर्वण्येकादश्यादौ अन्वहं प्रत्यहम् वा विभवे सतीति ३४ फलभूयस्त्वार्थिनोऽग्नावपि पूजा प्रका
रमाह विधिना स्वगृहे कृत्वा प्रकारेण मेखलादिभिर्लक्षिते विहिते निर्मिते तदुक्तं विस्तारोऽप्येतस्ति
सोमेखलाश्चतुरोऽंगुलाः हस्तमात्रौ भवेद्वर्तः सयोनिर्वेदिका नयेत्यादि उदितं प्रज्वलितमग्निं परि
तः समूहेत एकत्र मेलयेत् ३५

भा० २०
१४४

ततः शेषाग्रहणपूर्वकं वैकल्पिकाद्वासनप्रकारमाह इतीति अनयेव प्रार्थनया शेषां निर्मातुं मया दत्तां ध्या
त्वा शिरस्याधाय धृत्वा यद्युद्वासयेत् तर्हि प्रतिमायां यन्न सज्योतिस्तत्पुनरपि हृत्य न सज्योतिष्ये वोद्वासनी
यं ४३ एतेष्वधिष्ठानेषु किं मुख्यमित्यपेक्षायामाह अर्चो दिष्टिति यदा यत्र अर्चा तदा तत्र न त्वधिष्ठाने

इति शेषां मया दत्तां शिरस्याधाय सत्वरं उद्वासयेच्च दुद्वास्यं ज्योतिर्ज्योतिषितत्पुनः ४३ अर्चो
दिषु यदा यत्र अर्चामां तत्र चाच्येत सर्वभूतेषां तन्निच सर्वात्मा ह मवस्थितः ४४ एवं क्रि
या योगपथैः पुमान्वैदिकतां त्रिकैः अर्चन्नुभयतः सिद्धिं मत्तो विंदत्यभीष्टितां ४५ मदस्त्रीसं
प्रतिष्ठाप्य मंदिरं कारयेद्दृढं पुष्पोद्याना निरम्याणि पूजायात्रोत्सवाश्रितान् ४६ पूजादी
नां प्रवाहार्थं महापर्वे स्वथान्वहं क्षेत्रापणपुरग्रामान् दत्त्वा मत्सार्वभौममियात् ४७

मुख्या मुख्यालंकृतः यतः सर्वभूतः सर्वभूतेष्विति ४४ उभयतः इहामुत्र च ४५ समर्थं प्र
त्याह मदस्त्रीमिति त्रिभिः पुष्पोद्यानानि च कारयेत् पूजायात्रोत्सवाश्रितान् पूजाप्रत्यहं यात्रा
विशिष्टे पर्वणि वज्रजनसमागमः उत्सवावसंतादिमहोत्सवः तदाश्रितान् क्षेत्रादीन् दत्त्वा ४६ ॥
पूजायात्रोत्सवाश्रितानि त्यस्य विवरणं पूजादीनामपि प्रवाहार्थं संततानुवर्त्येथं मत्सार्वभौममत्समा

४७
१४४

मंत्रैः स्वाहा तैर्नाममंत्रैर्यथान्यायं पूजाक्रमेणैव अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्येवं स्विष्टकृतं च कृत्वा ततो वद्विस्वं
 भगवंतमभ्यर्च्य नमस्कृत्य पार्षदेभ्यो बलिं हरेत् ३८ ततः पूजास्थानमागत्य
 देवस्याग्रेसमुपवेश्य यथाशक्ति मूलमंत्रं जपेत् तत उभयत्र भगवतो भोजनसमाप्तिं ध्यात्वा आचमनं
 कृत्वा उच्छेषं विष्वक्सेनाय कल्पयेत् तदनुज्ञया पश्चात्स्वयं भुञ्जीत ततः सुरभिर्मत्सु गन्धकृत्वा वृत्ताद्यमुखवा

धर्मादिभ्यो यथान्यायं मंत्रैः स्विष्टकृतं बुधः अभ्यर्च्य नमस्कृत्य पार्षदेभ्यो बलिं हरेत्
 ३८ मूलमंत्रं जपेद्ब्रह्मस्मरन्तारायणात्मकं कृत्वा च मनमुच्छेषं विष्वक्सेनाय कल्पयेत् मु
 मुखवासं सुरभिर्मत्सु वृत्ताद्यमथार्हयेत् ३९ उपगायनं गणनं नृत्यं नर्तनं कर्माणि भिनयनं
 म मत्कथाः श्रावयन् शृण्वन्मुदुर्त्तं हारिको भवेत् ४० सवैरुच्चावचैः स्तोत्रैः पौराणैः प्राकृ
 तैरपि स्तुत्वा प्रसीद भगवन्निति वंदे तदंडवत् ४१ शिरो मत्पादयोः कृत्वा वाङ्मयां च परस्परं
 प्रयत्नं पाहिसामीप्यं भीतं मृत्युगृहं वा ४२

संदत्वाऽथ पुनरपि अर्हयेत् पुष्पांजलिना पूजयेत् ३९ अभिनयं स्वस्मिन्नाविष्कुर्वन् हारिकः वैयर्थ्यं परित्य
 ज्य लब्ध्वा वसरो भवेत् ४० सवस्तोत्राणां भेदं दर्शयति पौराणैः प्राकृतैरिति ४१ कथं प्रणमेदित्यपेक्षायामा
 ह शिर इति वाङ्मयादि हारिणोत्राभ्यां परस्परं ममदक्षिणात्रेणौघौ गृहीत्वा यद्वा पृष्ठतः परस्परं निवृत्ता

भ्यां कृत्वा पराधुवप्रयत्नमिति ध्यादि विज्ञायां श्राय
 च प्रणमेत् ४२

भा० ९०
१४५

अष्टविंशोऽनुयः पूर्वविस्तरेणोपवर्णितः ज्ञानयोगः पुनश्चासौ समाहृत्य निरूप्यते इदानीमतिविस्तरेणो
क्तज्ञानयोगसंक्षेपेण वक्तुमाह परेषां स्वभावानुधारत्वादीन् कर्माणि च तत्र हेतुविश्वमिति १ विपक्षे दो
षमाह परेति स्वार्थात् ज्ञाननिष्ठात्तदाणात् असतिमिथ्याभूते हेतौऽभिनिवेशात् २ भ्रंशमेव दृष्टांत
तो दर्शयति तैजसे राजसाहंकारे कार्ये इन्द्रियगणे निद्रया आपन्ने अभिभूते सति पिंडस्थो जीवः केवलं

श्रीभगवानुवाच ॥ परस्वभावकर्माणि न प्रशांसेन्न गर्हयेत् विश्वमेकात्मकं पश्यन्मूक
त्वापुरुषेण च १ परस्वभावकर्माणि यः प्रशांसति निन्दति स आत्मुभ्रंश्यते स्वार्थोदसत्यभि
निवेशात् २ तैजसे निद्रया पन्ने पिंडस्थो नष्टचेतनः मायां प्राप्नोति मृत्युं वा तद्वन्नाना
र्थदृक्पुमान् ३ किं भद्रं किं मभद्रं वा हेतुस्यावस्तुनः कियत् वाचोदितं तदनुतं मनसा

मनोमात्रेण मायां स्वरूपां प्राप्नोति ततो मनसिलीने सति नष्टचेतनः सन्मृत्युं वा मृत्युं तुल्या सुषुप्तिं वा प्राप्नो
तियथा तद्देव नानार्थदृक् हेताभिनिवेशी विक्षेपं लयं प्राप्नोतीति ३ हेतासत्यतया स्तुतिनिन्दयोर्नि
र्विषयत्वं प्रपंचयति साक्षेऽष्टिः किं भद्रमिति अवस्तुनो हेतस्य मध्ये किं भद्रं किं वा भद्रं कियद्भद्रं कि
यद्वा भद्रमित्यर्थः अवस्तुत्वं मेवाह वाचेति साह्येन्द्रियोपलक्षणं वाचा उदितं उक्तं चक्षुरादिभिश्च य

विस्तरेणोपवर्णितः ४

१४५

प्रतिष्ठादीनां च समस्तानां फलमाह प्रतिष्ठयेति न त्सा म्यतां मया साम्यमित्यर्थः ४८ सकामं प्रत्युक्तं अहं
तु कं भक्तं प्रत्याह मामेवेति अहं तु कं मेव भक्तियोगः कथं भवति तत्राह भक्तियोगमिति ४९ दातुः फलमुक्तं
अपहर्तारं निंदति यइति विदुः कं विष्टा भोजी कृमिः ५० कर्तृत्वं फलं तदेवान्येषामप्याह कर्तुरिति सा

प्रतिष्ठया सार्वभौमं स सनातनवन्नयं पूजादिना व्रत्सलोके त्रिभिर्मत्साम्यतामियात् ४८
मामेव नैरपेक्षेण भक्तियोगेन विंदति भक्तियोगं सलभं नृएव यः पूजयेत्तमा ४९ यः
सुदत्तापरे दत्ताहरे तसुरविप्रयोः वृत्तिं स जायते विदुः गवषीणा मयुतायुत ५० कर्तुं
श्रसारथे हेतोरनुमोदितुरेव च कर्मणा भागिनः प्रेत्य भूयो भूयसि तत्फलं ५१ इति श्री
मद्भागवते महापुराणे १० कादशस्कंधे श्रीभगवद्गुह्यसंवादे पुरुषैर्न विधिसत्तविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

रथेः सहकारिणः हेतोः प्रयोजकस्य अनुमोदितुश्च प्रेत्य तत्फलमित्यन्वयः कुतः यतः कर्मणामे
ते भागिनः भागादयोः तत्रापि विशेषमाह भूयसि कर्मणि सारथ्यादेर्नृयोऽधिकं फलमिति ५१ पयः
पत्रादिमात्रेण पूजितो यः परंपदं प्रागेव दिशति प्रीतस्स कृष्णः शरणं मम ॥ इति श्री १० कादशे सप्तविं

भा० २०
१४६

ननु यद्यात्मसंविदा सर्वदृश्यमसदित्युच्यते तद्योत्मा स्वप्रकाशो देहादि द्वैतं च जडमित्युक्तं स्यात् तथा च संसारप्रतिभासो न घटतेति चोदयति नैवेति अनात्मसदृशोर्जडाजडयोः अत्र हेतुः दृष्टदृश्ययोः मा भूद्वयोरपि तत्राह उपलभ्यत इति आत्मेति अयं यादिपंचविशेषणो नीशादिरागादिपुण्याः पुण्याः ज्ञानपरिच्छेदानामसंभवं दर्शयति हेतुहेतुमत्त्वं तु यथेष्टं अविज्जडः अयं भावः यथैवाग्निदारुणोर्भेदेनानुपलभेति

श्री ४ व ३ च ॥ नैवात्मनो न देहस्य संसृतिर्द्रष्टृदृश्ययोः अनात्मसदृशो राशकस्य स्यादपलक्ष्यते १० आत्माऽव्ययोऽगुणः शुद्धः स्वयं ज्योतिरनावृतः अग्निवद्दारुवदचिद्देहः कैस्य देहः संसृतिः ११ श्री भगवानुवाच ॥ यावद्देहेन्द्रियप्राणैरात्मनः संनिकर्षणं संसारः फलवांसावदप्राणैः प्यविवेकिनः १२ अर्थं यद्विद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ध्यायतो वि

हारुप्रकाशमेवाग्निप्रकाशकः तथा देहात्मनोरप्यनस्य स्वप्नेऽनर्थगमो यथा १३
पीति न संसृतिस्तयोरन्यतरस्यापि घटत इति ११ सत्यं तथाप्युभयोरविवेक एव संसारालंबनमित्याह पंचभिः यावदिति संनिकर्षणं संबंधः नन्वसंगस्य कुतः संबंधस्तत्राह अविवेकिनः अज्ञानकृत इत्यर्थः ननु स्वप्रकाशस्य कथमज्ञातः संसारस्तत्राह अप्राणैः पिकेवलं फलवान् फलस्य फलं न तु तत्त्वतोऽस्तीत्यर्थः १२ नन्वसतो देहादेः कुतः संसारस्य फलं हेतुत्वमपि तत्राह अर्थहीति अस्यात्म

२०
१४६

नन्वेवं सति देहादिभावानामप्यसत्त्वात् कथं भयहेतुत्वेन त्रसदृष्टं तमाह छायाप्रतिविंबं प्रत्ययः प्रतिध्वनिः
 आभासः सुक्तिरजतादिः एते यथाऽसंतोषार्थकारिणो भवन्ति आभ्युत्तः मृत्युमभिव्याप्य यदा मृत्युर्लेभ्यः
 यावन्तैव लीयन्ते तावत्पर्यन्तं इत्यर्थः ५ ननु सृष्ट्यादिश्रुतिभिरेव हेतुं निरूपितं कथमसत्यं स्यात् तत्राह आत्मे
 वेति ह्यभ्या त्रायते पालयति ६ अन्यस्मात् सृष्ट्यादिव्यतिरिक्तात् त्रिविधा आध्यात्मिकादिरूपा
 छायाप्रत्याक्षयाभासाद्यसंतोषार्थकारिणः एवं देहादयो भावा यच्छ्रुत्या मृत्युतो भयं ५ आ
 त्मेव तदिदं विम्बं सृज्यते सृजति प्रभुः त्रायते त्राति विश्वात्मा क्रियते हरतीं श्वरः ६ तस्मान्नद्या
 त्मनो न्यस्मादन्यो भावो निरूपितः निरूपिते यं त्रिविधानि र्मूलाभातिरात्मनि ७ इदं गुणम
 यं विद्धि त्रिविधं मायया कृतं एतद्दिद्वान्मदुदितं ज्ञानविज्ञानैर्गुणं न निंदति न च स्तोति लोके
 चरति सूर्यवत् ८ प्रत्यक्षेणानुमानेन निगमेनात्मसंविदा आद्यंतवदसज्जात्मानिः संगोवि
 चातिः प्रतीतिः ७ ननु कथं निर्मलं प्रतीयते तत्राह इदमिति ज्ञानविज्ञानयोर्नैर्गुणं चरेदिह ८
 निष्ठां सूर्यवत्समो भूत्वा ८ एतन्निष्ठा प्राप्नुयात् तमाह प्रत्यक्षेणेति यदाद्यंतवद्वैतं तदसदिति ज्ञात्वा निः
 संगो विचरेत् आद्यंतवत्त्वे प्रमाणानि प्रत्यक्षेण घटाद्यनुमाने सावयवत्वेन दृश्यपृथिव्यादि निगमेनाप्र
 त्यक्षमाकाशादि आत्मसंविदास्मानुभावेन सर्वदृश्यमाद्यंतवदसच्चेति ज्ञात्वेति ९ एमरा मरा मरा म

भा० ए०
१४७

तदेवज्ञानंस्वरूपसाधनफलैर्निरूपयति ज्ञानमिति विवेकोज्ञानं साधनान्याह निगमोवेदः तपःस्वधर्मः
प्रत्यक्षस्वानुभवः ऐतिह्यमुपदेशः अनुमानतर्कः फलमाह आद्यंतयोर्यद्यस्यजगतः मध्येपितदेवकेवलं
नवजगदिति किंतुकालः कलयति प्रकाशयति तथा हेतुः कारणंचयत्तदेव एतदुक्तंभवति यदस्यवि
श्वस्यकारणंप्रकाशकंचब्रह्मतदात्मकमेवेतत् नततः पृथगित्येवं निश्चयफलोनिगमादिसाधनैर्जी

ज्ञानंविवेकोनिगमस्तपश्चप्रत्यक्षमैतिह्यमथानुमानं आद्यंतयोरस्यय
देवकेवलंकालश्चेतुश्चतदेवमध्ये १८ यथाहिरण्यंसुकुतंपुरस्तात्पश्चा
च्चसर्वस्यहिरण्यस्य तदेवमध्येव्यवहार्यमाणंनानापदेशौरहमस्यतद्वत् १९

यतेयोविवेकस्तज्ज्ञानमिति १८ तत्रमानाभेदव्यवहारालंबनस्यापि विश्वस्यकारणमात्रात्मकत्वंसदृष्टं
तमाह यथेति सुकुतंसुकुंडलादिरूपेणविरचितंयद्विरण्यं कीदृशं हिरण्यस्यकुंडलादेरुत्पत्तेःपु
रस्तान्नासाच्च पश्चादस्तिकंठककुंडलमित्यादिना व्यपदेशैर्व्यवहारंप्राप्यमाणमपि तदेवयथात
दस्यविश्वस्यकारणभूतोऽहमेवनानाव्यवहारालंबनंनतुमत्तपृथग्विश्वमिति १९ ॥ ४५ ॥

ननु कथं विद्यायतो विषयसूक्तिर्जीवनमुक्तस्यापि दुर्वारेत्यनिर्भोक्षप्रसंगः स्यात्तत्राह यथाहोति प्रस्वापः स्वप्नः वद
ननर्थोन्निभर्तियुष्मातीति तथा १४ अहंकारलक्षणो देहादिसंनिकर्षेणैव संसारलं वनमित्यन्यथातिरेको
भ्यां दर्शयति शोकेति सुषुप्तादौ तेषामदर्शनात् अहंस्वर्वातिवच्चैतन्यसुर्वातिप्रतीत्यभावाच्च दृश्यत्वाच्च सुखादी
नां कृशत्वादितदृष्टमर्मत्वानुपपत्तेरिति भावः १५ ननु यद्यहंकारस्य संसारस्तर्हि मुक्तिरपि तस्यैवेति मुक्तावहंकारावशे

यथाह प्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो वदन्नर्थभूत स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते १४ शोकहर्षभयक्रोध
लोभमोहसृहादयः अहंकारस्य दृश्यते जनममृत्युश्च नात्मनः १५ देहेन्द्रियप्राणमनोभिमानोजी
वोऽन्तर्गता गुणकर्ममूर्तिः सन्महानित्यरुधैवगीतः संसारआधावतिकालतंत्रः १६ अमूल
एव च दुस्तरं पररूपितं मनोवचः प्राणशरीरकर्म ज्ञानासिनोपासनया शितेन धित्वा मुनि
गां विचरत्यतस्तस्यः ११

षः प्रसज्जेत तत्राह देहेति देहादिष्वभिमानो यस्य सः आत्मैव तेषामंतःस्थितो जीवः अत एव गुणकर्म
मयी मूर्तिर्यस्य सः एव च स एव सूक्ष्मोपाधिभिर्वेदुधैव सूत्रादिशब्दैर्गीतः संसारे परमेश्वराधीनः सर्वतोधा
वति अतो नायं दोष इति भावः १६ तमेव महंकारकृतं बंधमुपपाद्येदानीं ज्ञानेन तत्र निवृत्तौ मुक्तिरित्याह
अमूलमिति वस्तुतो मूलमन्यं अज्ञानतस्तु वदुमीरूपैरूपितं प्रकाशितं ऐंद्रजालिकतुल्यमिति वा किंतु त
दाह मन इति मन आदीनां द्वंद्वः यदा मन आदिषु क्रियते इति कर्म अहंकरणं गुरूपोपासनया शितेन ज्ञान

भा० ए०
१४८

एवं सामान्यतः कार्यप्रकाशयोः कारणप्रकाशकाभ्यामभेदव्युत्पाद्य प्रस्तुतेतदभयविवेकपूर्वकं प्र
पंचस्य ब्रह्मभेदमाह अनेद्यमान इति योऽयं वैकारिकः विकारसमूहः स एव प्रागविद्यमानो राजससर्गः
रजोद्वारेण ब्रह्मकार्यभूत इत्यर्थः अवभातेपि ब्रह्मप्रकाशश्चेत्यर्थः ब्रह्म तु स्वयं स्वतः सिद्धं न तु का
र्यमित्यर्थः ज्योतिश्च प्रकाशक इत्यर्थः अतः कारणादिन्द्रियाणि च अर्थास्तन्मात्राणि च आत्मानन

अविद्यमानोऽवभासते यो वैकारिको राजससर्ग एषः ब्रह्मस्वयं ज्योतिरतो विभाति ब्रह्मे
न्द्रियार्थात्मविकारचित्रं २२ एवं स्फुटं ब्रह्मविवेकहेतुभिः परापवादेन विशारदेन चित्वा
त्मसंदेहमुपारमेतस्वानंदतुष्टोः खिलकामुकेभ्यः २३

अदेवानामप्युपलक्षणं विकाराः पंचमहाभूतानि च एवं चित्रं ब्रह्मेव भातीति २२ उपसंहरति एवं नि
गमतमः प्रत्यक्षेति ह्यानुमानैः स्फुटं यथा भवति तथा ब्रह्मविवेकहेतुभिः तथा परस्य देहादेरप
वादेनात्मत्वनिरासेन च कीदृशेन विशारदेन निपुणेन गुरुणा निमित्तभूतेनेति वा आत्मविषयं
संदेहं चित्वा स्वानंदतुष्टः सन्नखिललेभ्यः इन्द्रियादिभ्यः उपारमेत निःसंगो भवेत् २३ ॥ ५५ ॥

१४८

तदेवंकार्यस्य कारणमात्रात्मकतामुक्त्वा प्रकाशस्य प्रकाशात्मकतामाह विज्ञानमिति त्रियवस्थमिति य
कारस्य पृथक्पाठश्चुंदो नुरोधेन जाग्रदादित्रयवस्थयद्विज्ञानं मनः तदेवस्थाकारणभूतं च यद्गुणत्रयं य
द्येकार्यकारणकर्तृ कारणमध्यात्मं कार्यमधिभूतं कर्तृ त्रिधिदेवमेवं गुणत्रयकार्यभूतं त्रिविधं ज
गदेतद्येन तुर्येण सामान्यज्ञानमात्रेण समन्वयेन भवेति येनानुगतं प्रकाशत इत्यर्थः तमेव भातं मनुभाति
सर्वं तस्य भाषा सर्वमिदं विभातीति तथा च लुपश्च हुरुतश्चोत्रस्य श्रोत्रे मनसो यो मनो विदुरित्यादि श्रुतेः न

विज्ञानमेतद्वियवस्थमंगा गुणत्रयं कारणकार्यकर्तृ समन्वयेन व्यतिरेकतश्च येनैव तुर्येण
तदेव सत्यं २० नयत्पुरस्तादुत यत्र पश्चामध्ये च तन्व्यपदेशमात्रं भूतं प्रसिद्धं च परेण यद्यत्र
तदेव तत्स्यादिति मेमनीषी २१

नुविशेषविज्ञानव्यतिरेकेण न तुर्यं नामोपलभ्यमानं हेतुनाह व्यतिरेकतश्च समाध्यादौ यदस्ति तदेव सत्यमि
ति २० एवं कालत्रयेण व्यभिचारिणः सत्यत्वमुक्तं व्यभिचारिणस्त्वसत्यतामाह नयदिति मध्ये च तत्पृथ
ज्ज्ञासि किंतु व्यापदेशमात्रं नासमात्रं कुतः यतो यद्यप्येव अन्येन भूतं जातं प्रसिद्धं प्रकाशितं च तदेव का
रणप्रकाशकता च नात्र स्यात्तदप्यमिति मेमनीषी वृद्धिः वाच्यं भूतं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव
सत्यं सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादि श्रुतेः कारणप्रकाशकव्यतिरेकेण च कार्यस्य चानुपपत्तमादिति भावः २१

भा० ए०
१४५

मुक्तवहसम्यग्ज्ञानीनयश्रेष्ठमाचरेदित्याह द्वाभ्यां तथापीति गुरोषुविषयेषुरजःरागःमनसःकसायइ
तिदुर्निरासतासामाह २० एतदेवदृष्टंतेनोपपादयति यथेति नृणामामयोःश्रमाधु असम्य
ग्यथाभवतितथाःपक्वकषायकर्म अदग्धाःकषायाःरागादयः तन्मूलानिचकर्माणिचयस्मिंस

तथापिसंगःपरिवर्जनीयोगुरोषुमायारचितेषुतावत् सद्रक्तियोगेनदृढेनयाव
द्रजोनिरस्येतमनःकषायः २१ यथामयोःसाधुचिकित्सितोनृणामपुनःपुनःसंतुदति
प्ररोहन् एवंमनोःपक्वकषायकर्मकुर्यागिनंविध्यतिसर्वसंगं २२ कुर्यागिनोयेवि
हताद्यंतगायैमनुष्यभूतैस्त्रिदशोपसृष्टैः तेषां कर्माभ्यासवलेनभूयोयुंजंतियोगं
ननुकर्मतंत्रं २३
त अतएवसर्वगं सर्वेषुपुत्रादिषुसज्जमानंमनःकुर्यागिनंविध्यतिनृणामपुनःपुनःसंतुदति २४ ननुकथंचि
द्विषयसंगेयदियोगान्नशःस्यात् अतंतर्हि सोपायेनयोगमार्गेणतत्राह कुर्यागिनइति मनुष्यभू
तैर्वंधुशिष्यादिरूपैः त्रिदशैरुपसृष्टैः प्रेरितैः तथाचश्रुतिः यस्मात्तदेष्टानप्रियंयदेतन्मनुष्यावि
दुरिति भूयोजन्मांतरेनतु कर्मतंत्रं कर्मविस्तारम् २५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥

१४५

परावदं प्रपंचयति वपुरात्मानमभवति पार्थिवत्वात् घटवत् तथा इंद्रियाणि तदधिष्ठातारो देवा असुराः प्राणा
मनः धिषणा बुद्धिः सत्त्वचित्तमहंकृतिरित्येते आनभवन्ति कुतः अन्नमात्रं अन्नोपपद्यमानाच्छरीरवत् वा
युर्जलं दुताशस्तेजः खंचित्तिरिति पंचभूतानि अर्थाः शब्दादयः साम्यप्रकृतिश्च आनजडत्वात् घट
वदिति यद्वा हि शब्देनानुमानांतराणि सचित्तानि तद्यथा इंद्रियाणि आत्मानमभवन्ति कर्मणत्वात्
मनोतत् प्राणश्च वायुत्वाद्वा ह्यवायुवदित्यादि २४ एवं विवेकज्ञानवतो मुक्तस्य नैन्द्रिकतगुणदोष

नात्मावपुः पार्थिवमिन्द्रियाणि देवा अस्यासुर्वायुर्जलं दुताशः मनोऽन्तमात्रं धिषणा च सत्त्वमहंकृतिः
खंचित्तिरर्थसाम्यं २४ समाहितैः कः करणैर्गुणात्मभिर्गुणैर्भवेन्मत्सु विविक्तधाम्नः विसृ
प्यमाणैरुत किंचिदुपपन्नं घनैरुपेतैर्विगतैरेवैः किं २५ यथानभोवायुनलावृभृगुणैर्गता
गतैर्वैर्गुणैर्न सज्जते तथाक्षरं सत्वरजस्तमोमलैरेहमतेः संसृतिहेतुभिः परं २६

संबन्धइत्याह समाहितैरिति मत्सु विविक्तधाम्नः मम सुषु विविक्तधाम्नस्वरूपं येन तस्य २५ प्रकाशक
स्य गुणदोषानभवन्तीति विदुषां नोक्तं असंग्रहं त्वनावस्थितस्य न केपि गुणदोषा इत्याकाशदृष्टांते
नाह यथेति यथानभःवाद्यादीनां शेषाणां दहनं नैव नरजो धूसरत्वादिभिर्गतागते रागमापायिभिः स्तुतुगु
णैः शीतोष्मादिभिर्वा अहंमतेः अहंकारात्परमक्षरं संसृतिहेतुभिर्न युज्यते यद्वा अहंकारस्य संसृति

संसृतिहेतुभिः परं २६

भा० ए०
१५०

तदेवमात्मानं विक्रियत इत्युक्तं नन्विदमनुपपन्नं वद्धावस्थया त्यजमानत्वात् मुक्तावस्था च गृह्यमाणत्वात् न हि व्रीहयोऽवघातेन व्रीहिभावत्यागस्तंडुलीभावेन गृहमाणानविक्रियंते तत्राह सर्वमिति वद्धावस्थायां गुणैः कर्मभिश्च चित्रमज्ञानकार्यैर्देहैर्द्रियादिलक्ष्यं आत्मन्यध्यासेनो विविक्तं गृहीतमासीत् तदेव पुनर्ज्ञानेन निवर्तते आत्मा तु न केनापि रूपेण गृह्यते नापि त्यज्यते अयं भावः क्रिया

पूर्वगृहीतंगुणकर्मचित्रमज्ञानमात्मन्यविविक्तमंग निवर्ततेतत्पुनरीक्षयैवनगृह्यते
नापितिसृज्यन्नात्मा ३३ यथाहिभागेरुदयो न च क्षुण्णतमो निरुन्यान्नतुसद्धिधत्ते एवं स
मीक्षानिपुणासतीमेहन्यात्तमिसंपुसपस्यबुद्धेः ३४ एषस्वयंज्योतिरजोप्रमेयोमहानुभू
तिःसकनुभूतिः एकोऽद्वितीयोवचसांविगमेयेनैषित्वागसवश्चरति ३५

फलत्वेतावदात्मनोविकारः तस्यास्त्वारोपितज्ञानमात्रनिवृत्तिरूपत्वान्नात्मसंस्पर्शित्वं बंधमोक्षयोः श्रुतेन वि-
कार इति ३३ एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथेति नतु पूर्वमेव सत् घटादिपुनर्विधत्ते करेतीमे समीक्षा आ-
त्मविद्या ३४ आत्मनोर्विकारतां प्रपंचयति एष इत्यनेनोपरोक्षतया नित्यप्राप्तस्यात्मनः प्राप्तिं वारयति स्व-
यं ज्योतिरित्यज्ञानमलापाकरणलक्षणं विकृतिं अजडत्युत्पत्तिं वारयति अप्रमेय इति ज्ञानलक्षणं
शयाधानेन संस्कारं महानुभूतिरिति देशकालपरिच्छेदाभावेनासित्ववृद्धिविपरिणामापक्षयनाश

२५० तत् स्वयं ज्योतिष्कृद्वादी हेतुः सकलानुभूतिरिति ॥
एवमैकः द्वितीय इति विकारहेतोरन्यस्याभावात् ॥ ५५

ननु विदुषामपि सर्वथा कर्मदुष्परिहरमिति पुनः संसारः स्यादत आह करोतीति विदुषोऽन्योऽसौ जंतुर्दे
हभोजनादिकर्मकरोति क्रियते विक्रियते च तेन कर्मणा पुष्ट्याद्यपि प्राप्नोतीत्यर्थः केनापि संस्का
रादिना चोदितः सन् आनिपातात् मरणपर्यंतं कर्मकरोतीति विद्वांसु प्रकृतो देहे स्थितोऽपि तत्र कर्म
णानविक्रियते निरहंकारत्वात् हर्षविषादादिभिः संसारं न प्राप्नोतीत्यर्थः ३० किंच आस्तावद्देहि

करोति कर्म क्रियते च जंतुः केनाप्यसौ चोदित आनिपातात् न तत्र विद्वान् प्रकृतौ स्थितोऽपि
निवृत्ततस्मिन् स्वसुखानुभूत्या ३० तिष्ठन्तमासीनमुत्तमं जंतं शयानमुत्तमं दंतमन्नं ॥
स्वभावमन्य किमपीह मानमात्मानमात्मस्थमतिर्न वेद ३१ यदि स्मपश्यदसदिन्द्रि
यार्थं नानानुमानेन विरुद्धमन्यत न मन्यते वस्तुतया मनीषी स्वाप्नयथोत्थायति रोदधा

किं कर्मभिर्विकारशंकायतो देहमप्यसौ न पश्यतीत्याह तिष्ठन्तमिति उदन्तं मूत्रयंतं नम ३२
स्वभावप्राप्तमन्यदपि दर्शनादीह मानं देहं ३१ न चिन्द्रियवतः सर्वथा कथं दर्शनं संभवति तत्राह य
दि स्मेति यद्यपि असत्तां वहिर्मुखानां इंद्रियाणां अर्थं पश्यति तथापि नानात्वात् मिथ्या स्वप्नवदित्यनुमा
नेन विरुद्धाधितं सत् अन्यदात्मयतिरिक्तं मनीषी वस्तुतया न मन्यते स्वापादुत्थाय प्रबुध्य संस्कारमा

ननु स्वाप्नं विषयं सुखं तं अतएव स्वयमेवतिरो
भवत्यथानुष्ठ ३२

भा० श०
१५१

केचित्पुनःप्रत्यक्षादिप्रतीतप्रपञ्चस्यवाधायोगात् वेदांतार्थानां च कत्वर्थकर्तृप्रतिपादनपरत्वेनार्थवाद-
त्वात् हेतुसत्यमिति पंडितमानिनां अत्रवयमेव पंडिता इत्याभिमानवत्तु मन्यन्ते तन्मतमनुद्यदुष्यति
यदिति नामाकृतिभिर्नामरूपोपलक्षितं पञ्चभूतात्मकं द्वयं हेतुं यत्तदवाधितमिति पंडितमानिनां
अत्रवयमेव पंडिता इत्याभिमानवत्तां वेदांतेष्वयमर्थवाद इति प्रतीतिः न तत्त्वविदां यतः चार्थेनापि
विनाप्यर्थेन सा प्रतीतिः तथाहि न तावद्विध्यैकवाक्यत्वे तेषामस्ति यतोऽर्थवादत्वं स्यात् न चाक-
यन्तामाकृतिभिर्ग्राह्यं पञ्चवर्णमवाधितं व्यर्थेनाप्यर्थवादोऽयं द्वयं पंडितमानिनां ३७
यो योगिनोऽप्येकयोगस्य यं जतः काय उत्पितेः उपसर्गं विदुर्न्येतत्तत्रायं विदितो वि-
धिः ३८ योगधारणया काश्चिदासनैर्धारणान्वितैः तपोमंत्रौषधैः कांश्चिदुपसर्गान्विनिर्दे-
हं भोक्तृपरमानंदरूपात्मप्रतिपादनं कर्मविधिप्रोषतां भजते न चावाधितत्वं हेतु ३९
हेतुस्य नामरूपात्मत्वात् ग्राह्यत्वात् पञ्चवर्णात्मकत्वात् स्वप्नवदित्याद्यनुमानैर्वीचारंभर्यादिशु-
तिभिश्चवाधितत्वादिति ३७ तदेवं ज्ञानयोगसंस्कारं निरूप्येदानीं तान्निष्ठस्य विद्युप्रतीतिं कारमाह
योगिन इति त्रिभिः योगं यं जतः काये यद्यंतरे चोत्पन्नैरुपसर्गै रगाद्युपद्रवै रभिभूये विधिप्रतीका-

विधिप्रतीकाः
योगधारणया
काश्चिदासनैर्धारणान्वितैः
तपोमंत्रौषधैः
कांश्चिदुपसर्गान्विनिर्दे-
हं भोक्तृपरमानंदरूपात्मप्रतिपादनं
कर्मविधिप्रोषतां भजते
न चावाधितत्वं हेतु ३९
हेतुस्य नामरूपात्मत्वात्
ग्राह्यत्वात् पञ्चवर्णात्मकत्वात्
स्वप्नवदित्याद्यनुमानैर्वीचारंभर्यादिशु-
तिभिश्चवाधितत्वादिति ३७
तदेवं ज्ञानयोगसंस्कारं निरूप्येदानीं
तान्निष्ठस्य विद्युप्रतीतिं कारमाह
योगिन इति त्रिभिः योगं यं जतः
काये यद्यंतरे चोत्पन्नैरुपसर्गै रगाद्युपद्रवै रभिभूये
विधिप्रतीकाः

१५१

नकोपिविकार इति दर्शयति ननु श्रुतिविषयस्य कथं स्वयं ज्योतिष्ठादिकं तत्राह वचसां विगमे अगोचरत्वे
न निवृत्तौ सत्यां तथा च श्रुतिः यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह इति तत्र हेतुः येनेषिताप्रेषितः त
था च श्रुतिः केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः केनेषितां वाचमिसां वदंति चक्षुः श्रो
त्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाक् प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षुरिति ३५ अद्वितीयत्वमुपपादयितुं भे

एतावानात्मसंमोहो यद्विकल्पस्तु केवले आ
त्मनस्ते स्वमात्मानमवलंबी न यस्य हि ३६ ॥

हस्यावास्तवत्वमाह एतावानिति केवले अभिन्ने आत्मन आत्मनि विकल्प इति यत् एतावान्
सर्वोप्यात्मनो मनसः संमोहभ्रमः यतः स्वमात्मानमृते विना यस्य विकल्पस्यावलंबः आश्रयो
नास्ति एतत्तत्रमस्येव शुक्तिं विना नेह नानास्ति किंचन इंद्रोमायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता
ह्यस्य हरयः शतादशा इत्यादि श्रुतेरित्यर्थः ३६ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥

भा० ए०
१५२

पं

इति श्री एकादशे अष्टाविंशः ॥ २८ ॥ ऊनत्रिंशेतुयः पूर्वं विस्तरेण निरूपितः भक्तियोगस्तमेवाह स्वभक्ताय स
तः अतिक्लेशमिवात्मन्ययोगे भसंगे कसंपदि सुखोपायं पुनः कस्ममुद्धवः परिपृच्छति अनात्मनः अवशोक्त
तमनसः अजसा अप्रयासतो यथा सिद्धेत तत्रेयाजसा सुबोधं यथा तथा मेतद्वहि १ सुदुष्करतां प्रपंच
यति प्रायश इति मनोयुंजतः निगृह्यतः विषीदंति लिशयंति कुतः असमाधानात् अनिगृह्यत कथंचिच्च
मनसा निगृहे च कर्षितः श्रान्ताः संतः २ यस्मादेवं केचन विषीदंति अथातः अतएव ये हंसाः सारासारवि

इति श्री मद्रागवते महापुराणे एकदशसंधे ज्ञानविज्ञानयोगोऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ सुदु
स्करमिमं मन्ये योगचर्याममात्मनः यथाजसा पुमान् सिध्येत नैव ह्यजसा च्युतः १ प्राय
शः पुंडरीकाक्षयुंजंतो योगिनो मनः विषीदंत्यसमाधानान् मनो निगृह्य कर्षिताः ॥ २ ॥ अ
थात आनंददुग्धं पदं वुंजं हंसाः श्रयेरन्नरविंदलोचनं सुखं नुविश्वेश्वरयोगकर्मभिस्तन्माय
यामी विहता नमानिनः ३

विकचतुराः ते तु आनंददुग्धं समस्तानंददुग्धं समस्तानंदपरिपूरकं तव पदं वुंजं मेव सुखं यथा भवति तथा नु
निश्चितं श्रयेरन्मेवं ते अमी तत्त्वनायया विहताः केये योगकर्मभिर्मानीनः संतो न श्रयंते यद्वा अमी त्व
इक्ताः त्वनायया न विहताः अतएव योगकर्मभिर्कृत्यो मानिनो न भवति अन्ये तु त्वनायया मोहि
ताः संतो वयं योगात्ताः वयं कर्मकुशलारतिकेवलं गवीता भवन्ति न तु मुंचत इत्यर्थः ३ राम रामे

१५२

ममानुधानादिभिः कामादीन् योगश्चरानुवृत्त्यादंभमदीन्हन्यात् ४० अन्ये तु देहसिद्ध्यर्थमेवेतत्सर्वकु
र्वन्ति तद्दृश्यति केचित्पुनरेतैरन्यैश्चापायेर्देहमेव सुकल्पं जरो रोगादिरहितं वयसिता रुण्यस्थिरं च
कृत्वा अहं ह परकायप्रवेशादिसिद्ध्येतत्तद्वारणारूपं योगं युजंति न तु ज्ञाननिष्ठारूपं ४१ कुलैः प्रा
ज्ञैराहरणीयं न भवति न श्यंति वदात्मवस्थायी शरीरं तु फलवन् नश्चरमित्यर्थः ४२ ननु क्वचित्समा

कांश्चिन्ममानुधानेन नाम संकीर्तनादिभिः योगेश्चरानुवृत्त्यावाहन्यादशुभदा च्छनैः ४०
केचिद्देहमिमं धीराः सुकल्पं वयसि स्थिरं विधाय विविधोपायैरथ युजंति सिद्ध्ये ४१ न हितं कु
शलादृत्यंतदायासाद्यपार्थकः अतवत्वाच्छरीरस्य फलं त्यस्येव वस्यते ४२ योगं निषेवतो नित्यं
कायश्चेत्कल्पतामियात् तच्छ्रद्धयान्नमतिमान् योगमुत्सृज्य मत्परः ४३ योगचर्यामिमांयो
गी विचरन्मदपाश्रयः नांतराये विहन्येत निस्पृहः स सुखानुभूः ४४

योगत्वेनापि प्राणायामादियोगे क्रियमाणे जरो रोगाद्यभावे दृश्यते सत्यं तथापि समाधिमुत्सृज्य न तत्स
ज्जनेत्याह योगमिति तत्तत्तां देहसिद्धिं न श्रद्धयात् न विश्वसेत् ४३ तदेवं विघ्नप्रतिकारे योगं कुर्यादिति
त्युक्तं मच्छरीरस्य तु न विघ्नशंकोपीत्याह योगचर्यामिति विचरेत् आचरेत् स्वसुखे अनभः अनुभूति
र्यस्य सः स हामूला हि विघ्नाः सा च मदपाश्रयस्य निवर्तते अतोऽन्तराये विहतः स्वानंदप्राणे भवतीति समा

दृश्यते योगं नुसमस्तोपनिषदसं सख्यमुख्यतमं भ
क्तिं मुक्तो पुनरुपादिशत् ४४

भा० ए०
१५३

दिफलंकथं स्यात्तत्राह किंचेति तदुक्तं यावैसाधनसंपत्तिपुरुषार्थचतुष्टये तथा विना तदाप्नोति नरो नारायणा
श्रय इति १ आस्तामन्यभजनवात्तो तत्कृतोपकारस्य त्वय्यात्मनि वेदनैव निष्कृतिर्नान्यथेत्याह नैवेति अ
पचितिप्रत्युपकारं अनृत्यमिति यावत्कवयो ब्रह्मविदोऽपि नैव प्राप्नुवन्ति यतस्त्वत्कृतमुपकारं स्मरंतः ऊ
हमुदः उपचितपरमानंदाः उपकारमेवाह यो भववान् बहिराचार्यवपुषागुरुरूपेण अंतश्चैत्यवपुषा
अंतर्गमिरूपेण अशुभं विषयवासनां विधुन्वन् निरस्यन् स्वर्गातिं निजं रूपं प्रकटयति तस्य तव ईदृश
नैवोपयंत्यपचितिकवयस्त्ववेश ब्रह्मायुषापि कृतमूढमुदस्मरंतः योऽंतर्वहिसन्नुभ
तामशुभं विधुन्वन्नाचार्यचैत्यवपुषा स्वर्गातिं व्यनक्ति ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युद्धवेनाऽत्य
नुरक्तचेतसा पृष्टो जगत्क्रीडनकः स्वशक्तिभिः गृहीतमूर्तित्रयं देवेश्वरेश्वरं जगाद स
प्रेममनोहरस्मितः ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हंत ते वर्णयिष्यामि मम धर्मान् सुमंगलान् यान्
श्रद्धया चरन्तौ मृत्युं जयति दुर्जयम् ८

रत्वे हेतुः जगत्क्रीडनकं क्रीडोपकरणं यस्य सः ननु जगत्सृष्ट्यादिना ब्रह्मेशादयः क्रीडन्ति तत्राह स्व
शक्तिभिः सत्त्वादिभिर्गृहीतं मूर्तित्रयं येन सः सप्रेमम् प्रेमसहितं मनोहरं स्मितं यस्य सः सप्रेमं
यथा तथा जगादिति वा ७ हंत इति सहर्षं संबोधनं सुमंगलान् सुखरूपान् मृत्युं संसारं दुर्जयं मन्ये रूपैः

१५३

तद्वत्तास्तु तत्र सादेन कृतार्थो भवतीति नातिचित्रमित्याह किमिति अनन्यशरणेषु दासेषु तवात्मसात्वं तद
 धीनत्वं यत् यथानं गोपीवलिप्रभृतिषु तत्किंचिन्नोऽप्यर्थमित्यर्थः यतो यो भवान् श्रीरामरूपेण मृ
 गैर्वानरैः सह साहित्यं सख्यमिति यावत् अरोचयत् प्रीत्या कृतवान् कथं भूतः ईश्वरारण्यवृक्षादीनां
 यानि श्रीमंतिकिरीटानि तेषां तदान्यग्राणि तैः पीडितं विलुचितं पादपीठं यस्य स्वयं तथा भूतोऽपि सन्
 अतस्त्वापरित्यज्य कोनामा न्यत्संश्रये दित्याह तं वैति तमेवं भूतत्वां कोनु विसृजेत् न भजेत् कथं भूतः स्व
 किंचित्रमच्युततवैतदशेषबंधो दासेषु अनन्यशरणेषु यदात्मसात्त्वं योऽरोचयत् सह मृगैः स
 यमीश्वरारण्यं श्रीमत्किरीटतटपीडितपादपीठं तं त्वाऽखिलात्मदयिते श्वरमाश्रितानां स
 र्वार्थदं स्वकृतविडिसृजेत कोनु कोवा भजेत् किमपि विसृजयेत् भूतैः किं वा भवेन्नतवणाद
 स्वकृतवित्तं सुवलिप्रकादादिषु तया कृतमनुग्रहं जानन् यदा स्वस्मि रजो जुषानः ५
 नेवांतर्प्यामि तया कृतमुपकारं विद्वान् तदेवाह अखिलात्मदयिते श्वरं अखिलस्य जगतः आत्मानं चेत्
 यितारं आत्मत्वादेव दयितं येषु संसृज्य ईश्वरत्वादवश्यं भजनीयं किंच आश्रितानां सर्वार्थदं तर्हि किं फ
 लाद्देशेनाहं सेवाः न हि नहि किमपि अनिरुक्तं तद्व्यतिरिक्तं स्वर्गादि त्वया दत्तमपि कोवा भजेत सेवेत् कथं भूतं
 यत्केवलं भूतैर्द्रव्यभोगाय अनु अनंतरमेव त्वद्विसृजये भवति यदा त्वद्व्यतिरिक्तं किमपि देवतांतरं धर्मज्ञा

नादि साधनं वा भूतैरेष्वप्यारण्यं सारस्ये विसृजयेत्
 सायक्यो भजेत् न कोऽपि न तु तत्साधनं विना भोगो ना

भा० ए०
१५४

ननु तन्माधमेकैकरोएणसभाजनमपांडित्यमेवस्यात् पूज्यपूज्यादिव्यतिक्रमादित्याशंक्यतामेव
नदृष्टिंप्रपंचयति ब्राह्मणइति विषमेषपिसमदके समंसांमेवपश्यन् वेषम्यमेवचतुर्दीक्षये
ति ब्राह्मणपुष्कसइतिजातितोवेषम्यं पुष्कसोऽत्यजजातिविशेषः स्तेनेवह्मत्वहारिणिब्रह्मणेय
ब्राह्मणेभ्योदातरीतिकर्मेतः अर्केतिविस्फुलिंगेतिगुणतः अकूरेणांतेकूरेचेतिसंभावतः १४

ब्रह्मणोपुष्कसेस्तेनेवह्मणेयः अर्केस्फुलिंगके अकूरेकूरेकेचैवसमदकपंडितोमतः

१४ नरेष्वभीक्ष्णमद्रावपुंसोभावेयतोचिरात् स्पृष्टोसृणातिरस्काराः साहंकारावियंतिहि

१५ विसृज्यसमयमानान्स्वान्दृशं व्रीडां चदेहिकीं प्रणमेदृण्डवद्भूमावाश्चचांडालगो

खरं १६ यावत्सर्वेषुभूतेषुमद्रावो नोपजायते तावदेवमुपोसीतवाङ्मनःकायदृतिभिः १७

नरेष्वभीक्ष्णमद्रावपुंसोभावेयतोचिरात् स्पृष्टोसृणातिरस्काराः साहंकारावियंतिहि

१४ नरेष्वभीक्ष्णमद्रावपुंसोभावेयतोचिरात् स्पृष्टोसृणातिरस्काराः साहंकारावियंतिहि

१५ विसृज्यसमयमानान्स्वान्दृशं व्रीडां चदेहिकीं प्रणमेदृण्डवद्भूमावाश्चचांडालगो

खरं १६ यावत्सर्वेषुभूतेषुमद्रावो नोपजायते तावदेवमुपोसीतवाङ्मनःकायदृतिभिः १७

१४ नरेष्वभीक्ष्णमद्रावपुंसोभावेयतोचिरात् स्पृष्टोसृणातिरस्काराः साहंकारावियंतिहि

१५४

वाह १

धर्माने कुर्यादिति त्रयोदशभिः सांस्मरन् शनकैः असंभतः कुर्यात् तदाह मयीति अर्पिते मनश्चिते संक
ल्पविकल्पानुसंधानात्मकेयेन अतएवामर्हमेधेवात्ममनसोरतिर्यस्यसः २० पुण्यादेशलक्षणं मद्रकैरि
ति देवादिषु ये मद्रक्तास्तेषामाचरितानि कर्माणि चाश्रयेत् १० सत्रेण संभूय वा ११ अंतरंगं भक्तिमाह सा

कुर्यात्सर्वाणिकर्माणि मदर्धं शनकैः स्मरन् मय्यर्पितमनश्चितो मर्हमात्ममनोरतिः २०
देशान्पुण्यान्संश्रयेत्तमद्रकैः साधुभिः श्रितान् देवासुरमनुष्येषु मद्रक्ताचरितानि च १० पृ
थक्सत्रेण वा मध्यं पर्वयात्रामहोत्सवान् कारयेत्तत्पुण्यगीताद्यैर्महाराजविभूतिभिः ११ मा
मेव सर्वभूतेषु वेदिरंतरपावृतं ईक्षेतात्मनि चात्मानं यथा खेममलाशयः १२ इति
सर्वाणि भूतानि मद्रावेन महाद्युते सभाजयन् मन्यमानो ज्ञानं केवलमाश्रितः १३

मिति त्रिभिः सर्वभूतेषां आत्मनि चात्मानमीश्वरं स्थितं मामेवेक्षत कथमेकस्य सर्वेषु वृत्तिस्तत्राह
वेदिरंतं पूर्णमित्यर्थः तत्कृतः अपावृतम् अनावरणं तदपि कृतः यथा खे असंगत्वादित्यर्थः
१२ हे महाद्युते अतिप्राज्ञ इत्यनेन प्रकारेण केवलं ज्ञानं ज्ञानरूपां दृष्टिमाश्रितः सन् सर्वाणि
भूतानि मद्रावेन मन्यमानः सभाजयन् पांडितमत्त इत्युत्तरेणान्वयः १३ ॥ ५५ ॥ ११ ॥ ५५

भा० अ०
१५५

अतोमद्रजनमेवबुद्धेर्विवेकस्यमनुष्यायाश्चातुर्यस्यचफलमित्याह एषेति तामेवदर्शयति सत्यमन
तंच मामां अनृतेनाऽसत्येनमर्त्येनविनाशिनामनुष्यदेहेनइहअस्मिन्नेवजनमनिप्राप्नोतीतियत्तं सेव
बुद्धिर्मनीषाचेति बुद्धिर्विवेकःमनीषाचातुर्यं २२ महाप्रकरणार्थमुपसंहरतिद्वाभ्यांएषइति २३॥

एषाबुद्धिमतांबुद्धिमनीषाचमनीषिणां यत्सत्यमनृतेनेहमर्त्येनाप्नोतिमामृतं २२ एष
तेऽभिहितःकृत्स्नोब्रह्मवादस्यसंग्रहः समासव्यासविधिनादेवानामपिदुर्गमः २३ अ
भीक्षाशस्त्रादितंज्ञानंविस्पष्टयुक्तिमत एतद्विज्ञायमुच्येतपुरुषोनष्टसंशयः २४
सुविविक्तंतवप्रश्नंमयेतदपिधारयेत् सनातनंब्रह्मगुह्यंपरंब्रह्माधिगच्छति २५ य
एतन्ममभक्तेषुसंप्रदद्यात्सुपुष्कलं तस्याहंब्रह्मदायस्यददाम्यात्मानमात्मनः २६

२४ किंच आस्तांतावज्ज्ञानं एतदनुसंधानपठनंश्रवणपराणामेतदेवफलंभवतीत्याह चतु
र्भिः सुविविक्तमिति मया सुविविक्तंदत्तोत्तरं एतदाख्यानमपियोधारयेत् अनुसंध्यात् ब्रह्मगुह्यं
वेदेषिरहस्यं २५ सुपुष्कलयथाभवतितथा ब्रह्मदायस्य ब्रह्मददातीतितथा तस्यज्ञानोपदेष्टुः १५५

तस्यैवं कुर्वतः पुंसः सर्वं ब्रह्मात्मकमेव भवति कुतः आत्ममनीषया सर्वत्रेश्वरदृष्ट्या विद्यातया अतः परितो ब्रह्मे
वपश्यन् सर्वत्र क्रियामात्रादुपरमेत् १८ किमयमेवोपायः अस्ति चान्योपीत्यपेक्षायां संतिवहवः समीचीनस्त्व
यमेवेत्याह अहं हीति १९ भगवद्धर्मलक्षणोपायस्य समीचीनत्वमेवोपायादयति द्वाभ्यां न हीति अंगदे उक्तं
अनाशिषो निष्कर्मस्य महर्मस्योपक्रमे सति अएवपि इषदपि वैगुण्यादिनाशो नास्त्येव यतो मयेव निर्गुणत्वा

सर्वं ब्रह्मात्मकं तस्य विद्यायात्ममनीषया परिपश्यन्नुपरमेत् सर्वतो मुक्तसंशयः १८ अयं हि सर्व
कल्याणसंधीचीतो मतो मम मद्भावः सर्वभूतेषु मनोवाक्कायवृत्तिभिः १९ न ह्यंगोपक्रमे
ध्वंसो महर्मस्योऽहं वा एवपि मया व्यवसितः सम्यग्निर्गुणत्वाद् अनाशिषः २० यो यो मयि परे
धर्मः कल्पते निष्कलाय चेत् तदा या सो निरर्थः स्याद्भयादेरिव सत्तम २१ ॥ ५५ ॥

इयं धर्मः सम्यगवसितो निश्चितः न तु मन्वादिमुखेन कथंचित् २० किंच यो य इति अयमर्थः किंच
क्तव्यं महर्मस्य न ध्वंस इति यतो लोकिकेऽपि यो यो निरर्थोऽर्थः आयासः सोऽपि मयि परे निष्कलाय चेत् क
ल्पते निष्कामतयाऽपि तत्र हि धर्म एव स्यात् निरर्थ्यासे दृष्टान्तः यथा भयशोकादेर्हेतोः पलाय
तो आक्रंदनादित्केशस्तद्वत् २१

भा० २०
१५६

स ५

कुतश्च्यत आह मर्त्य इति यदा त्यक्त समस्त कर्मासन मे निवेदितात्मा भवति तदाऽसौ मे विचिकीर्षितः विप्रि
कृत्तुमिष्टो भवति ततस्तु अमृतत्वं मोक्षं प्रतिपद्यमानो मयात्मभूयाय मदेक्यायेति यावत्कल्पते यो
गो भवति वै ध्रुवं ३४ आदर्शितो योगमार्गो यस्यैसः ३५ प्रणयेनावधूणं ह्युमितं चित्तं धैर्येण विष्ट

मत्यो यदा त्यक्त समस्त कर्मा निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे तदा मृतत्वं प्रतिपद्यमानो
ययात्मभूयाय च कल्पते वै ॥ ३४ ॥ श्री कृष्ण उवाच ॥ स एवमादर्शित योगमार्गं स दोषमस्यो
कवचो निशम्य वदं जलिः प्रीत्य परुषं कंठान किंचिद्वेश्नुपरिप्लुताक्षः ३५ विष्टभ्यं चि
त्तं प्रणयावधूणं धैर्येण राजन्वदुमन्यमानः कृतांजलिः प्राह यदुप्रवीरं शीर्मास्पृशंस्त
च्चरणारविंदं ३६ ॥ उद्धव उवाच ॥ विद्रावितो मोहमदो घकारो य आश्रितो मे तव निधानात् विभा
वसोः किं नु समीपगस्य शीतं तमोभीः प्रभवत्यजाद्य ३७ प्रत्यर्पितो मे भवतानुकंपिना भृत्या य विज्ञान
मयः प्रदीपः हित्वा कृतज्ञस्तव पादमूलं कोन्यत्समीयाच्छरणं त्वदीयं ३८

यवदुमन्यमानः आत्मानं कृतार्थं मन्यमानः ३६ मया य आश्रितः आसीत् स तव सन्निधाने नैव विद्रावितः प्रभ
वंति किं नु वा ये समर्थो भवन्ति अजाद्य ब्रह्मणे पि जनक ३७ किंच यद्यपि ते व सन्निधानादेव गतः तथाप्यनुकंपिना
भवता विज्ञानमयः प्रदीपश्च प्रत्यर्पितः स्वमाययाऽपहतः पुनः समर्पितः अतस्तव कृतज्ञं त्वया कृतमनुग्र

प्रत्य
हिता
अथ
३८
अथ
३९

१५६

समधीयीत उच्चैः परमं शुचि अन्येषामपि शोधकं पूयेत शुद्धेन २७ २८ सम्यग्ज्ञानाच्च तत्तौ पुनरुपदेह्या
मीत्याशयेन दृष्टति अपीति अपि किं २९ उपधारितं सा कलयाह नै तदिति शगयवंचकाय ३० मू
द्वाणां योषितां च यदि भक्तिः स्यात् तर्हि व्रयात् ३१ एतस्य ज्ञानेन च पुमान् कृतार्थो भवतीत्याह नै तदिति अत्र

य एतत्समधीयीत पवित्रं परमं शुचिः स पूयेताद्दरहं मां ज्ञानदीपेन दर्शयन् २७ य एतच्छुद्ध
यानित्यमव्यग्रः शृणुयान्नरः स यि भक्तिं परां कुर्वन्कर्मभिर्न संवध्यते २८ अथुद्धवत्वं
यावत्सखे समुपधारितं अपिते विगतो मोहः शोकश्चासौ मनोभवः २९ नैतत्त्वयादां मि
कायनास्तिकायशगयच श्रुश्रुषोरभक्ताय दुर्विनीताय दीयतां ३० एतैर्दोषैर्विहीनाय
ब्रह्मण्याय प्रियाय च साधवेषु च ये व्रयाद्भक्तिः स्याच्छुद्धयोषितां ३१ नैतद्विज्ञाय जिज्ञा
सोर्ज्ञातव्यमवशिष्यते पीत्वा पीयूषमभृतं पातवानावशिष्यते ३२ ज्ञाने कर्मणि योगे च
वार्त्तायां दंडधारणे यावानर्थो नृणां ताते तावांस्ते हंचतुर्विधः ३३

इष्टं तस्माद् पीत्वेति पीयूषं स्वादु ३२ ननु संति वदन्ति ज्ञेयानि तत्तत्साधनानि सत्यं सत्यं भक्तानां भक्तस्य तु स
र्वमहमेव अतो मदकशरणो भवेत्याह ज्ञान इति ज्ञानादौ यावान् धर्मादित्वत्तत्तत्तुर्विधोऽर्थः तावान् स
र्वोऽपितेऽहमेव तत्र ज्ञाने मोक्षः कर्मणि विहितं धर्मः स्वाभाविके तु कामः योगे त्वणिमादि सिद्धयः वार्त्तायां

कृष्यादावर्थः दंडनीता वै स्वर्ग्यो रपि कामांतर्ग
तत्वाश्चातुर्विध्यम् ३३

भा० ए०
१५७

हरिमेधसासंसारंहरतिमेधायस्यतेनश्रीकृष्णेन अद्वंद्वपरौपिसुखदःखानिमुक्तोपिनिर्गमनसमये ४२ किंच
सुदुस्त्यजःस्नेहोयस्मिन् तेनवियोगात्कातरोगीतः अतएवतंपरिहातुमशक्नुवन्नातुराविक्लःसन् कृष्णक
ष्टययौ प्राप ततश्चभर्तृपादुकेतेनैवकृपयादत्तेमूर्ध्निविभ्रत अतिनिर्वधरूपयातदाज्ञयापुनःपुननैमस्कृत्यय
यो अत्रचष्टुष्टोनुगमं भर्तृपादविष्लेषणाक्षमद्रव्यादितृतीयस्कधोपक्रमोक्तानुसारेणवदरिकाश्रमं ग

श्रीशुक उवाच ॥ स एव मुक्तो हरिमेधसो द्ववः प्रदक्षिणं तं परिसृत्य पादयोः शिरोनिधाय
श्रुकलाभिराद्रधीन्यपि च दद्वंद्वपरौः पप्रक्रमे ४२ सुदुस्त्यजस्नेहवियोगकातरोगीतः
कुर्वेत्तं परिहातुमातुरः कृष्णययौ मूर्ध्नि विभ्रत अतः पुनः पुनः ४३
ततस्तमंतर्हृदिसंनिवेश्य गतो महाभागवतो विशालो यथापदिष्टं जगदेकबंधुना तपः समा
स्थाय हरेरगात्पदं ४४

अत्र भगवतः प्रभासयात्रामुपश्रुत्य शनैः चष्टुष्टो गतः सन्तुपसंहतनिजकुलं भगवंतमेकांते दृ
ष्ट्वा तत्कालप्राप्तेन मैत्रेयेण सह पुनः कृपया भगवतोपदिष्टं तत्त्वमाकलय्य तदाज्ञातो यथाविति द्रष्टु
यं ४३ विशालो वदरिकाश्रमगतः सन् हरेर्गतिमगात् कथं भूतां तेन जगदेकबंधुना यथापदिष्टं त
दाभूतत्वं प्रतिपद्यमानो मयात्मभूयाय च कल्पते वै अन्विज्य गतीं स्ति त्त्रो मा मे ध्यासिततः परमित्येव मुक्त

४४
१५७

किंच दशार्हादिषु तयायः समाययास्नेहपाशः प्रसारितः सत्त्वयैवात्मतत्त्वज्ञानशस्त्रेण वक्त्रः छिन्नः ३९ एवं यद्यपि त्वया
वदुक्तं तथापि तावत्प्रार्थय इत्याह नमोस्त्विति अनुशाधि अनुशिक्षय अनुशासनीयमाह यथेति मुक्तावप्य
नपायिनी ४० तदुक्तमोमित्यगीकृत्य तथापि मया दिष्टो लोकसंग्रहार्थमेतावत्कुर्वित्याह गच्छेति युक्तः स्नाना

वक्त्रश्च मे सुदृढस्नेहपाशो दाशार्हवस्पर्धकसात्वतेषु प्रसारितः सृष्टि विवृद्धये त्वया स्वमा
मायया द्यात्मसुबोधहेतिना ३९ नमोस्तु ते महायोगिन् प्रपन्नमनुशाधिमां यथा त्वच्चरणं
भोजेरतिः स्याद नपायिनी ४० श्री भगवानुवाच गच्छोद्धवमया दिष्टो वदय्या त्वं ममाश्रमे तत्र म
त्पादतीर्थो देस्नानोपसृष्टनैः शुचिः ईक्ष्यालकनंदाया विधूता शेषकल्मषः वसानो वल्क
लान्यगवन् भुक् सुखनिस्पृहः तितितुहं हं मात्राणां सुशीलः संयतेंद्रियः शान्तः समाहित
धियात्तानविज्ञानसंयुतः सत्तोः अनुशिक्षितं यत्ते विविक्तमनुभावयन् मया वेशितवाक्कुचि
त्तो मधर्मनिरतो भव अतिव्रज्य गतीस्तिस्त्रो मामेष्टसिततः परं ४१

हः पूर्वमेव मत्पादतीर्थोदकभूतायाः अलकनंदाया ईक्ष्या वसानः परिदधानः हं हं मात्राणां शीतो
स्मादिविषयाणां सुशील आर्यवादिस्वभावः ते त्वया विविक्तं सुविचारितम् तिस्रस्त्रिगुणात्मिका गती
रतिक्रम्य ४१

भा० २०
१५८

ब्रह्मशापोपसंसृष्टेकुलेसति अयंभावः भगवतिनहिशापः प्रभवति यादवत्वानुकरणाच्च सोपिकथंचिन्नान्यः
अतः किमकरोदिति तदेतदुक्तं कथमत्यजदिति सर्वनेत्राणामिति सर्वेन्द्रियोपलक्षणं २ तत्प्रपंचयति प्रत्या
कष्टमिति यस्मिन् रूपे लभ्यते नयनं परवर्तयितुमवलानशोकः यच्च कर्णरंध्रेण प्रविष्टं सतामात्मनिलग्नं लिखितमि

ब्रह्मशापोपसंसृष्टे स्वकुले यादवर्षभः प्रेयसी सर्वनेत्राणां तनुं सकथमुत्पज्जत् २ प्रत्याकृष्टं नय
नमवलायत्र लग्नं नशोकः कर्णे विष्टं नसरति ततो यत्सतामात्मलग्नं यच्छीर्वाचं जनयति रतिं कीर्त्त
माना कवीनां दृष्ट्वा जिह्मैर्युधिरयगतं यच्च तत्साम्यमीयुः ३ **स्फुरित्वा च** दिवि भुव्यं तरिक्षे च म
होत्पातात्समुत्थितान् दृष्ट्वा सीनान्सुधर्माणां कस्य प्रादुह्यदूनिदं ४ **श्रीभगवानुवाच** एते यो
रामहोत्पाताद्वा वंत्यायमकेनवः सुहृत्तमपिनस्येयमवनेयदुपुंगवाः ५

वृत्तिष्ठति ततो नसरति न निर्गच्छति यस्य श्रीशोभासंकीर्त्तमाना कवीनां वाचं रतिमुत्सासविशेषं जनयति तेषां मा
नजगत्पूज्यतां जनयतीति किं नुवक्तव्यं यच्च विष्णोरूपं जिह्मैरर्जुनस्य रथे स्थितं दृष्ट्वा युधिर्मतास्तत्साम्यं सारू
प्यमीयुः प्राप्ताः तत्केन रूपेणात्यजदित्यन्वयः ३ दिवि सूर्यपरिवेष्टादीन् भवितुकं पादीन् अंतरिक्षे दिग्दाहा
दीन् महोत्पातान् स्वयमेवोत्पादितत्वादत्येदं प्रतिकारान् ४ यमस्य केन बोधजा इव मृत्युसचका इत्यर्थः नोः
स्माभिः ५

१५८

आनंदसमुद्रो भगवद्भक्तिमार्गसस्मिन्संभृतमेकीकृतं एतद्यः सच्छ्रद्धया त्रैलोक्ये दर्शयिष्ये वित्तावर्तने सवि
मुच्यते इति किं वक्तव्यं तत्संगेन जगदपि विमुच्यते इत्यर्थः ४५ एवं कृतोपदेशं जगद्गुरुं प्रणमति भवभय
मिति भवः संसारः भयं च जगदगादिनिमित्तं तदुभयं निवृत्तानां प्रवृत्तानां च भृत्यवर्गाणां यथायोग्यमपहर्तुं
योऽमृतद्वयमुपजडैर्बुद्धतवान् तदेवाह वेदसारमेकं तत्तज्ज्ञानविज्ञानरूपं च तत्सारं श्रेष्ठं च भगवत्तत्तत्

य एतदसमुद्रसंभृतं ज्ञानासृतं भागवताय भाषितं कस्मेन योगेश्वरसेवितांघ्रिणा सच्छ्रद्धया सेव्य
ज्ञादिमुच्यते ४५ भवभयमपहर्तुं ज्ञानविज्ञानसारं निगमकृदुपजडैर्भगवद्देदसारं अ
मृतमुदधितश्चापाययद्भृत्यवर्गा न्पुरुषस्त्वममाद्यं कस्मिन्संज्ञनतोस्मि ४६ इति श्रीमद्भाग
वते महापुराणे एकदशस्कंधे श्रीभगवद्भवसंवादे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ राजोवाच ॥ ततो म
हाभागवत उद्धवे निगते वनं द्वारवत्यां किमकरोद्भगवान्भूतभावनः ॥ १ ॥

प्रेमया पुष्पमकोपयन्नेवामृतमुपहरति तथायं स्वकृतवेदानुसारेणैव उदधितश्चैकं तच्चोभयं यथायथं भृ
त्यवर्गानपाययत् तं न तोस्मि ४६ येनानुकंपितं विष्णुमुद्धवप्रश्ननिर्णयः तं वंदे परमानंदं श्रीकृष्णं नररूपिणं
इति श्री एकदशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ त्रिंशोऽध्यायः प्रागुपदिष्टमौसलं च लतो हरिः स्वधामगंतुमन्विष्टं न संजहार नि
जंकुलं विरागाय पुराघोरमुपक्षिप्तं हिमौसलं कथावसाने तत्रैव विशेषं परिपृच्छति तत इति विभिः ॥ २४ ॥

भा० २०
१५४

ततो युयुधुश्च १३ पतंत्य इतस्ततश्च लंत्यः पताकायेषु तैरथादिभिर्मिथः समेत्य न्यहन न्यघ्नन्ति तयः
दृष्टिः दंतैरिव १४ मिथः समेत्य तस्य प्रपंचः प्रद्युम्नेत्यादि चतुर्भिः गदो श्रीकलसस्य भ्रातृकः पुत्रश्चा

युयुधुः क्रोधसंख्यावेलायामाततायिनः धनुर्भिरसिभिर्मल्लैर्गदाभिस्तोमरर्षिभिः १३ प
तंत्यताकैरथकुंजरादिभिः खरोष्ट्रगोभिर्महिषैर्नरैरपि मिथस्समेत्याश्वतरैः सुदर्भत
न्यहनशरैर्दंष्ट्रैरिव द्विपावनं १४ प्रद्युम्नसावौ युधिष्ठिरमत्सरावक्रभोजावनिर्हृत्सा
त्यकी सुभद्रसंग्रामजितौ सुदारुणौ गदौ सुमित्रासुरथौ समीयतुः १५ अन्ये च ये वै निष
ठोल्मुकादयः सहस्रजिह्वतजिह्वानुमुखाः अन्योन्यमासाद्य मदाधकारिता जघ्नुर्मु
कुंदेन विमोहिता भूषां १६ दाशार्हवस्य धकभोजसात्वतामध्वर्वुदामाधुरभूरसेनाः वि
सर्जनाः कुक्करोः कुंतयश्च मिथस्तजघ्नुः सुविसृज्य सौहृदम् १७ ॥ ५५ ॥ ५५

परस्तौ सुमित्रासुरथाविति दैर्घ्यमार्घम् असुरयनामा वाकश्चित् १५ मदांधेन मदतमसावला
कारिताः १६ दाशार्हदयो नवततद्वशाः अर्बुदाः माधुराः भूरसेनाश्च तत्र दृशीयाः १७ ॥ ५५ ॥

१५४

प्रत्यक्षपश्चिमवाहिनी द्वि अभिषिच्यस्नात्वा ब्राह्मणांश्चतैः कृतशान्तिकाः संतो गवादिभिः पूजयिष्यामः ७ वि
धिः प्रकारः संगलायनं च किंच देवद्विजगवां पूजा भवउद्रवहेतुः देवलोके परमउद्रवो भविष्यतीति भावः ८

स्त्रियोवालाश्च वृद्धाश्च शंखोद्धारं व्रजं त्वितः वयं प्रभासं यास्यामो यत्र प्रत्यक्ष सरस्वती द्वि तत्रा
भिषिच्य शुचय उपोष्य सुसमाहिताः देवताः पूजयिष्यामः स्नपनालेपनार्हणैः ब्राह्मणांश्च महा
भागान् कृतस्वस्त्ययनावय गोभृद्विरण्यवासोभिर्गजाश्च रथवेश्मभिः ७ विधिरेष ह्यरिष्टघ्नो मे ग
लायनमुत्तमं देवद्विजगवां पूजा भूतेषु परमो भवः ८ इति सर्वे समाकर्ण्य यदुवृद्धा मधुद्विषः
तथेति नौभिरुत्तीर्य प्रभाषं प्रययौ रथैः ९ तस्मिन् भगवता दिष्टं यदुदेवेन यादवाः चक्रुः परम
या भक्त्या सर्वश्रेयोपवृंहितं १० ततस्तस्मिन् महापानं पपुर्मे रथेयकं मधु दिष्टं विभ्रं शितं धि
यो यदुवृद्धो भूः श्यते मतिः ११ महापानाभिर्मत्तानां वीराणां हृत्तचेतसां कस्ममाया विमृष्टानां संघर्ष

मधुद्विषो वाक्यमाकर्ण्य तथात्यभिर्नद्य उत्तीर्य समुद्रं ९ सर्वश्रेयोपवृंहित इत्यत्र सं
धिर्गर्षः भगवता नुक्तैरपि सर्वैः श्रेयोभिः सहितं चक्रुः १० पीयत इति पानं मे रथेयकं मदिग विषेण मधु सरसं
दिष्टं न देवेन विभ्रं शिता धियः न ह्यन्यथा तस्मिन् स्थाने तदुचिता मिति भावः यस्य द्रव्यैः रसैः ११ कस्मा

संघर्षः कलहः १२
या विमृष्टानां मिति मुख्या हि तलुः संघर्षः कलहः १२

भा० ए०
१६०

धरोपस्थेभूतले १ भ्राजिस्वरूपं २ तदेवानुवर्णयति श्रीवत्साकमितिचतुर्भिः ३ सुंदरस्मितं वक्राव्यंयस्मि
नपुंडरीकवदभिरामेसुंदरेऽद्वितीयस्मितं ४ वनमालयापरीताश्रंगानियस्मितं निजायुधेश्वपरीतांगं
रामनिर्याणमालोक्यभगवान्देवकीसुतः निषसादधरोपस्थेत्स्नीमासाद्यपिष्यलं ५ वि
भ्रच्चतुर्भुजंरूपंभ्राजिस्वप्रभयास्वया दिशोवितितिगिराकुर्वन्विधुमद्वपावकः ६ श्रीव
त्साकंघनश्यामंतपुट्टाटकवच्चैसा कौशेयांवरयुग्मेनपरिवीतंसुमंगलं ७ सुंदरस्मित
वक्राव्यंनीलकुंतलमंडितं पुंडरीकाभिरामादास्फुरन्मकरकुंडलं ८ कटिस्त्रव्रह्मस्त्र
किरीटकटकागदेः हारनूपुरमुद्राभिःकोस्तुभेनविराजितं ९ वनमालापरीतांगमूर्ति
मद्भिर्निजायुधैः कृत्योरौदक्षिणेपादमासीनंपंकजारुणं १० मुसलावशेषायःखंडकृते
षुर्लुब्धकोजरा मृगास्याकारचरणविद्याधमृगशंकया ११ चतुर्भुजंतंयुरुषंदृष्ट्वाऽस्मिन्
कृतकित्विषः भीतःपपातशिरसापादयोरसुरद्विषः १२ अजानताकृतमिदं पापेनमधु
सूदन क्षंतुमर्हसिपापस्यउत्तमम्लोकमेनघ १३

पंकजारुणं वामपादं दक्षिणे ऊरौ कृत्वा आसीनं रूपं विभ्रत १४ जरा नाम कश्चिद्बुद्धको मृगयुः मृगस्यास्यमिवा

कारेयस्यतंचरणं २६ २७ २८
१६०

भ्रातृभिश्चेति भ्रात्रादिशब्दानां सप्रतियोगिवाचित्वात् भ्रातरो मातुला इत्यादि ज्ञेयं मित्रैश्च मित्राणि च अहं न हत
वतः १८ धन्वसु धनुः पुं जङ्गुः जगद्गुः १९ परिघालोहदंजः मृताः धृताः तंच श्रीकृष्णमपि प्रत्यनीकं प्रतिप

कु३

पुत्रा अयुधनपितृभिर्भ्रातृभिश्च स्वस्त्राय दौहित्रपितृव्यमातुलैः मित्राणि मित्रैः सहृदः सह
द्विजोतींस्त्वहनृजातय एव मूढाः १८ शरेषु ह्रीयमानेषु भज्यमानेषु धन्वसु सस्त्रेषु क्षीयमाणेषु
पुमुष्टिभिर्जैर्दुरकाः १९ तावज्ज कल्याणं भवन् परिघामुष्टिनाभृताः जघ्नुर्द्विषस्ते कृष्णेन
वाय्यमाणस्तु तंच ते प्रत्यनीकं मन्यमाना वलभद्रं च मोहिताः हंतुकृतधियौ राजन्नापन्ना
भ्रातृतायिनः २० अथ तावपि संकुद्धा बुद्ध्या कुरुनंदन एरकामुष्टिपरिघौ चरंतौ जघ्नुतुर्युधि
२१ ब्रह्मशापोपसृष्टानां कृष्णमायावृतात्मनां स्पृष्टो क्रोधः क्षयं निन्य वैष्णवो ग्निर्यथावनं २२
एवं नष्टेषु सर्वेषु कुलेषु स्त्रेषु केशवः अवतारितो भुवो भाररतिमेनेव शोषितः २३ रामः समु
द्रवेलायां योगमास्थाय पौरुषं तत्प्राजलोकं मानुष्यं संयोज्यात्मानमात्मनि २४

हं २० एरकामुष्टिरूपौ परिघावुद्यम्य २१ स्पृष्टो निमित्तः क्रोधः कुलक्षयं निन्ये २२ २३ पौरुषं योगं परमपुरु
षध्यानलक्षणं तमेवाह संयोज्येति मानुष्यं लोकं मनुष्यरूपतां वा २४ ॥ ५५ ॥ राम ॥ ५५ ॥

भा० २०
१६१

३६ उदीक्षमाणस्यस्तस्यसतः ३७ ३८ निर्याणयोगमार्गेण महशामिति इच्छाशरीरमिप्रायेण ३९ ४० अवि
ताः रक्षमाणः इन्द्रप्रस्थगमिष्यथेति ब्रूहीति पूर्वैरान्वयः ४१ यन्मायारचनामेतां विज्ञायेति निजः श्रीम
अपश्यतस्ते चरणवुजं प्रभोदष्टिप्रणष्टतमसिप्रविष्टा दिशोनज्जातेनूलभेचशंतिं यथानिष्ठां सु
उपेप्रणाष्टे ३६ इति ब्रुवतिसस्ते वैरथोगरुडलांष्टनः खमुत्पपातराजेंद्रसाश्वध्वजउदीक्षतः
३७ तमन्वगच्छन्तदेव्यानि विष्णुप्रहरणानि च तेनातिविस्मितात्मानस्ततमाहजनाह्ननः ३८
गच्छद्दारवतीस्तज्जातीनां निधनं मिथः संकर्षणस्य निर्याणं वंधुभ्यो ब्रूहि महशो ३९
द्वारकायां च नस्थेयं भवद्भिश्च संधुभिः मया त्यक्तां यदुपुरीं समुद्रः प्रावयिष्यति ४०
स्वस्वंपरिग्रहं सर्वं आदाय पितरो वनः अर्जुनेनाविताः सर्वे इन्द्रप्रस्थगमिष्यथ ४१ ॥
त्वेतुमहर्षमास्थाय ज्ञाननिष्ठ उपेक्षकः मन्मायारचनामेतां विज्ञायोपशमं व्रज ४२
इत्युक्तस्तपरिक्रम्य नमस्कृत्य पुनः पुनः तत्पादौ श्रीसूर्यपाधाय दुर्मनाः प्रययौ पुरीं ४३
इति श्रीमद्भागवतमहापुराणकादशस्कंधे विंशतमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

तैरंतर्हितत्वाद्दृष्ट्या शोकं माकुर्वित्यर्थः ४२ कुलस्य विनष्टत्वादुर्मनाः ४३ इति श्रीमद्भागवतमहापुराणकादशस्कंधे विंशतमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

या १

॥ ३० ॥
मं

१६१

२९ ३० ब्रह्मशापकृतम् तन्नतवापराधरुतिचेदतश्चाह यस्यतवात्मयोगचरितं स्वाधीनमुपायारचितं विरि-
च्यः अस्यतनयारुद्रादयश्च येचान्ये गिरांपतयो वेदद्रष्टारस्तेपिनविदुः तस्यतेऽचित्यमायायस्येतद्रह-
यस्यानुस्मरणं नृणां मज्जानध्वान्तनाशनं वदन्ति तस्य ते विस्मो मया साधुकृतं प्रभो २९ त

न्माप्नुजहि वैकुण्ठपाप्मानं मृगालुब्धकं यथा पुनरहं त्वेवं न कुर्ष्यामि सदतिक्रमं ३० यस्यात्म-
योगरचितं न विदुर्विरिच्यो रुद्रादयो स्यतनयाः पतयौ गिरां य ॥ त्वन्माययापि हितं दृष्टय एत-
दं जः किं तस्य ते वयमं ह तयो गुरणीमः ३१ श्रीभगवानुवाच ॥ मा भैर्जरे त्वमुत्तिष्ठ काम एष क-
तो हि मे यादित्वं मदनुजातः स्वर्गं सुकृतिनां पदं ३२ इत्यादिष्टो भगवता कस्मैनेष्टा शरी-
रिणा विःपरिक्रम्यते न त्वाविमानेन दिवं ययौ ३३ दारुकः कस्मपदवीमन्विच्छन्नाधिग-
म्यतां वायुं तुलसिकामोदमाघ्रायाभिमुखं ययौ ३४ तंतत्रतिमद्युभिगयुधैर्वृतं द्यम्भ-
त्यमृत्लेकतकेतनं पति स्नेहक्षुतात्मानि पपात पादयोरथादवप्लुत्य सवाष्पलोचनः ३५

शापादिभ्रंजसा असङ्गतयः पापयो वयं किं गुरणीमः कथं वर्णयाम अतस्तदास्तां आमुमांजहीति भावः ३१ ३२ इ-
च्छाशरीरेणेत्यस्यायं भावः शुद्धसत्त्वमयी निजा श्रीमूर्तिमंतर्ह्य मत्प्रतिकृत्या एवं विडंवनमात्रमिति एतदेव सुकृ-
पतिर्न दृष्टे तस्य पादयोर्निपपात ३५

३३ ३४ त-
इत्यादिष्टो भगवता कस्मैनेष्टा शरी-
रिणा विःपरिक्रम्यते न त्वाविमानेन दिवं ययौ ३३ दारुकः कस्मपदवीमन्विच्छन्नाधिग-
म्यतां वायुं तुलसिकामोदमाघ्रायाभिमुखं ययौ ३४ तंतत्रतिमद्युभिगयुधैर्वृतं द्यम्भ-
त्यमृत्लेकतकेतनं पति स्नेहक्षुतात्मानि पपात पादयोरथादवप्लुत्य सवाष्पलोचनः ३५

भा० २०
१६२

योगिनामिव स्वच्छंदमृत्युभ्रमं वारयति लोकाभिराममिति अयमर्थः योगिनो हि स्वच्छंदमृत्युतः स्वतन्त्र
माग्नेयायोगधारणया दग्धालोकांतरं प्रविशन्ति भगवांस्तु न तथा किंच दग्धैस्वतन्त्रसहितैस्वच्छंदं
सर्वैकुंठारव्यमविशत तत्र हेतुः लोकानामभिरामः अभितोरमण्यस्यतिर्यस्यातां जगदप्रयत्नेन जग
तोपि दाहप्रसंगादित्यर्थः किंच धारणायां ध्यानस्य च मंगलं शोभनं विषय इतरथा तयोर्निर्विषय

लोकाभिरामां स्वतन्त्रं धारणाध्यानमंगलं योगधारणायामेय्याः दग्धाधामा विशत्स
कं ४ दिविदुंदुभयो नदुःपतुः सुमनसश्च खात सत्यधर्मो धृतिभूमिः कीर्तिः श्रीश्चानुतं
ययुः ५

त्वं स्यात् दृश्यते चाद्याप्युपासकानां तथैव तद्रूपसाक्षात्कारः तत्फलप्राप्तिश्चेति भावः इच्छाशरीराभि
प्रायेण वायथा श्रुतमेवास्तु अत्रापि तु लोकाभिराममित्यादिविशेषणानां न नर्थक्यप्रसंगात्तदप्यदग्धा
विरोध्यति गत इत्येव सांप्रतं ४ तदा स्वमेव लोकमभिष्यतीति संभ्रमेण देवादिकृतः सर्वतोदुंदुभिनाद
पुष्परुष्टादिमहोत्सवोऽभवदित्याह दिवीति भूमेः सकाशात् श्रीकृष्णमनुययुः ५ ॥ ४ ॥

१६२

एकत्रिंशोऽसकंधामजगामभगवानितः तमेवानुययुः प्रीत्यावसुदेवाद्यस्ततः देवान्यदून्विधाया
दोभयोदेवानविधाय च श्रीकृष्णः स्वध्यायामसुतनैव समाविशत् मुनयः सनकादयः प्रजेष्वराम
रीचादयः द्विजाः गरुडलोकवासिनः पक्षिणः मैत्रेयादयो वा भगवतो निर्याणं द्रष्टुकामाः संतः पर

श्रीकृष्णवाचः ॥ अथ तत्रागमद्रुमाभवान्याच समंभवः महेंद्रप्रभुवादेवामुनयः सुप्रजे
श्वरः पितरः सिद्धगंधर्वा विद्याधरमहोरगाः चारणायत्तरक्षांसि किन्नराप्सरसो
द्विजाः द्रष्टुकामा भगवतो निर्याणं परमोत्सुकाः १ गायंतश्च गृणंतश्च शौरेः कर्माणि
जन्म च वरुषुः पुष्पवर्षाणि विमानावलिभिर्नभः कुर्वंतः संकुलं राजन्मत्स्यापरमया
युताः २ भगवानपितान्वीक्ष्य विभूतीरात्मनो विभुः संयोज्यात्मनि चात्मानं पश्यन्नेत्रेभ्यमी

मोत्सुकास्तत्रागमन् १ तेषामोत्सुक्यकृतं महोत्सवं माह सार्धेन गायंतश्चति २
विभूतीः इंद्रादींश्च पश्यन्नेत्रेभ्यमीलयदित्यत्रायंभावः पूर्वव्रह्मादिभिः स्वलोकां लोकपालान्नः पाहि वैकुं
ठकिंकर्णानिति प्रार्थितत्वादिदानीं च स्वस्वलोकं प्रति नेतुमागत्वा द्रष्टुं दाक्षिण्यात्तान् च यितुं समाधि

सितिकुर्वन्नेत्रेभ्यमीलयदिति ३

भा० २०
१६३

न पुनरन्यथा मंतव्यं यतोऽस्मिन्नेवावतारतत्प्रभावो निरतिशयो दृष्टव्यः सत्येनेति यमेन सलोकं प्रतिनी-
तं गुरुसुतं सत्येनेनेव शरीरेण यथा नीतवान् शरीरं शरीरागतं रक्तकः त्वंच व्रत्तास्त्रदग्धं योरक्षितवान् य-
था तत्कालां मंतकं मपि देशं श्रीरुद्रं वा स संग्रामं जितवान् यो मृगयं तु व्यकं स्वः स्वर्गं अनयत् नित्यं असौ स्वा-
वने सरत्तरे अनीशः असमर्थः किं १० ननु यदि समर्थस्तर्हि केचित्कालमत्रैव तेन वपुषा किं नातिष्ठतत्राह

सत्येन यो गुरुसुतं यमलोकं नीतं त्वंचानयच्छरीरादः परमास्त्रदग्धं जिग्येऽंतकां
तकमपीशमसावनीशः किं स्वावने स्वरनयन्मृगयं स देहं १० तथाप्यशेषस्थिति संभ-
वाप्येष नन्यहेतुर्यदशेषशक्तिधृक् नैष्ठप्रणेतुं वपुश्च शेषितं सत्येन किं स्वस्थ-
गतिं प्रदर्शयन् ११

तथापीति यद्यप्युक्तप्रकारेण शेषस्य जगतः स्थित्यादिषु अनन्यहेतु निरपेक्ष एव कारणं स्वयं यद्यस्मा-
दशेषशक्तिधृक् यद्यपि यादवान्संहत्य निजं वपुः अत्र शेषितः प्रणेतुं कर्तुं नैष्ठत् किंतु स्वमेव लोकं म-
नयत् तत्र हेतुः सत्येन देहेन किं न किंचित्कार्यमिति स्वस्थाना मात्मनिष्ठानां दिव्यगतिमेव प्रकृष्टा द-
र्शयन् अन्यथा तेऽपि दिव्यगतिमनाहत्य योगवलेन देहसिद्धिं विधायाः त्रैवरतं यत्तेन तन्माभूदिति

तदर्थमिति भावः ११
१६३

तदाश्रीकृष्णः तर्हि ते सति कुतो गत इति विवर्तयन्तोऽपि ब्रह्म मुमुक्षा देवा दयः स्वधामनि विंशतं श्रीकृष्णं न द
दृशुः तत्र हेतुः अविज्ञातगतिमिति क्वचित् क्वचिद् दृशुश्च ततोऽतिविस्मिता वभ्रवुरित्यर्थः ६ अवि
ज्ञातगतित्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति सोऽहमिह गतिर्यथा मर्त्येर्न लक्ष्यते तथा भ्रमंडलं हित्वा गच्छतः श्रीकृष्ण
स्य देवैरपि न लक्ष्यते किंतु तत्पार्षदैरेवेत्यर्थः ७ ८ अभिप्रायापरिज्ञानतः प्रथमं किं दृष्टं दृष्टान्तेन स्पष्टमु

देवादयो ब्रह्म मुख्यानविंशतं स्वधामनि अविज्ञातगतिं कृष्णं दृशुश्चातिविस्मिताः ६ सो
हमिह गतिर्यथा काशे यात्या हित्वा भ्रमंडलं गतिर्न लक्ष्यते मर्त्येऽस्तथा कृष्णस्य देवतैः ७ ब्रह्म रुद्रा
दयस्ते तु दृष्टा योगगतिंदोः विस्मितास्तं प्रशंसन्तः स्वस्वलोके ययुस्तदा ८ राजन् परस्य तनुभ
ज्जननाय ये ह्यमायाविडं वनमवेहि यथानदस्य सृष्टात्मने दमनुविश्य विद्वत्यचो ते संहत्य
चात्ममहिमोपरतः स आस्ते ९

ये २
क्ते हृद्दृष्टं दृष्टा पुनस्तमेवार्थं प्रपंचयति राजन्निति त्रिभिः परस्य सर्वकारणस्य तनुभत्सु यादवादिषु ज
ननायैहाः आविर्भावतिरोभाववेष्टाः मायया अनुकरणमात्रमवेहि न दोषथाः विकृत एव नाना रूपैर्ज
न्मादीन विडं वयति तद्वत् आस्तां तावद्यादवादिषु जन्मादिशंका यावेता विश्वसर्गनिरोधादिष्वप्यसाववि
स्तृत एवास्त इत्याह सृष्टेति आत्मना स्वयमेवेदं जगत्सृष्ट्वा अंतर्गम्य मित्वेनानुविश्य आत्ममहिना स

५
महिमा प्राप्ता

भा० २०
१६४

१६ १७ सदुक्तिभिः सत्योऽवितथा उक्तयो येषु तैः नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमाया समावृतः मूढोऽयं नाभि

उपगृह्य पत्नीं स्नातचित्तमासूक्तं स्त्रियः रामपत्न्यश्च तद्देहमुपगृह्याग्निमाविशन्
वसुदेवपत्न्यसहान्नं प्रद्युम्नादीन् हरेः स्तुषाः १६ कस्मपत्न्या विशन्मिनिरुक्तिरथाद्या
स्तदात्मिकाः १७ अर्जुनः प्रेयसः सरथः कस्मस्य विरहातुरः आत्मानं सांत्वयामास
कस्मगीतैः सदुक्तिभिः १८ वधनां नष्टगोत्राणां मर्जुनः सांपरायिकं हतानां का
र्यामास यथावदनुपूर्वशः १९ द्वारकां हरिणा त्यक्त्वा समुद्रोत्तरे प्रावयत् रत्न
णान् वर्जयित्वा महा राजश्रीमद्भगवदालयं नित्यं संनिहितस्तत्र भगवान्म
धुसूदनः स्मृत्वा शेषाशुभं हरं सर्वमंगलमंगलं २० स्त्रीवालवृद्धानां दायहत
शेषान् धनं जयः इन्द्रप्रस्थं समावेश्य वज्रं तत्राभ्यषेचयत् २१ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५

जानाति लोको मामजमव्ययमित्यादिभिः १८ नष्टगोत्राणां नष्टसंततीनां सांपरायिकं पिंडोद

॥ २१ ॥
॥ २० ॥
॥ १९ ॥
॥ १८ ॥
॥ १७ ॥
॥ १६ ॥

१६४

एतां उक्तप्रकारं पदवीमृगतिं १२ तदेवं भगवता स्वदेहं गच्छता वसुदेवादीनामपि तत्राप्ये

यएतां प्रातरुत्थाय कृष्णस्य पदवीं परं प्रयतः कीर्तयेद्भक्त्या तामेवाप्नोत्य
नुत्तमां १२ दारुको हारकामेत्यवसुदेवो ग्रसेनयोः पतित्वा चरणवस्त्रैर्न्यविं
चकृत् समविच्युतः कथयामास निधनं वस्मीनां कृत्स्नशो नृप १३ तच्छ्रुत्वा हि
ग्नहृदयाजनाः शोकविमूर्च्छिताः तत्र स्मत्वरिता जग्मुः कृष्णविश्लेषा विद्वताः
वसवः शेरते यत्र ज्ञातयो ध्रुवं तत्राननं १४ देवकीरोहिणी चैव वसुदेवस्तथा
सुतो कृष्णमावपश्यतः शोकात्तीव्रजडः स्मृतिं प्राणंश्च विजडस्तत्र भगव
द्विरहातुराः १५

यउपायश्चित्तितः आसीत् तमाह दारुक इत्यादिना १३ १४ कृष्णमौसुतावपश्यतः १५

भा० २० २२ आदित्यारभ्यश्रीकृष्णचरितकीर्तनस्यफलमाह यएतादितिद्याभ्या २३ सतमानिपरममगला
१६५ निपरमहंसगतौश्रीकृष्णे २४ एवमेकादशस्कन्धभावार्यस्यप्रदीपिका स्वाज्ञानधामातभीतेन

श्रुत्वासुहृद्वधंगजन्मर्जुनात्तेपितामहाः त्वांतुवंशधरं कृत्वा जगमुः सर्वं महापथं २२ यं
तद्देवदेवस्य विलोः कर्माणि जन्म च कीर्तयेच्छ्रद्धया मर्त्यैः सर्वपापैः प्रमुच्यते २३ इ
त्थं हरेर्भगवतो रुचिरावतारवीर्याणि बालचरितानि च संतमानि अन्यत्र चेह च शु
तानि गणनमनुष्यो भक्तिं परं परमहंसगतौ लभेत् ॥ २४ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुरा
णे परमहंसां संहितायां वैष्णविकां कादशस्कंधे नाम एकत्रिंशतितमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

श्रीधरेण प्रकाशिता इति श्रीधरस्वामिविरचितायां भावार्थदीपिकायां एकादशस्कंधसंबन्धि
न्या एकविंशतितमोऽध्यायः ३१ ॥ शुभमस्तु ॥ शुभं भूयात् ॥ ॥ ॐ नमो भगवते परमात्मने ॥ १९

३११

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

Ekadashaskandah

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

११